

Михайло Гугор

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ РІВНЕНЩИНИ: ЖАХІТТЯ ГОЛОКОСТУ

Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»
Київ-2025

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв у всьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Палац князів Любомирських. Рівне, 1911 р.²

Перша письмова згадка про Рівне, датована 1283, міститься в латиномовній польській хроніці "Rocznik kapituły krakowskiej", де йдеться про переможну битву краківського і сандомирського князя Лешека Чорного з литовським військом. Однак, деякі розкопки можуть свідчити про те, що Рівне є стародавнім українським містом, адже, за твердженням дослідників, Рівне на 250 років старше: під час досліджень місцеві науковці відшукали будівлі, керамічний посуд, залишки зброї та будівель, датованих X століттям.

Магдебурзьке право з 1492 року.

Перша письмова згадка про Рівне у статусі міста — 1496 рік, у Волинському короткому літописі³.

¹ Równe // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1888. — Т. IX. — S. 818. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/818; Stecki, Tadeusz Jerzy Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia. Warszawa: [s.n.], 1880 (Warszawa: Władysław Dębski). URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=266045>; Відомості туристичні ORGAN POLSKIEJ i WSZECHŚWIATOWEJ TURYSTYKI Województwo Wołyńskie Rok II. Nr. 1. Styczeń 1932. Druk „LECH“, Warszawa, Koszykowa 33. — Str. 13. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/370528/PDF/NDIGCZAS018195_1932_001.pdf; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Красназничий словник — від найдавніших часів до 1914 року: Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.301-306. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

² Biblioteka Narodowa. URL:<https://polona.pl/item-view/846e200d-7eeb-4efd-b779-bd2c420d2a21?page=0>

³ Волинський короткий літопис <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov22.htm>

У 1340 році, майже на два століття, місто у складі Волині переходить до складу Великого князівства Литовського, Руського, Жемантійського. Адміністративна територія Волині була поділена на три староства. Територія нинішньої Рівненської області, а в її складі і Рівного, відійшла до Луцького староства. У 1434 році, відповідно до грамоти литовського князя Свидригайла (Свидригелла) Ольгердовича Рівне передається у володіння луцьких шляхтичів Дичків. У 1461 Івашко Дичко продає Рівне «за 300 кіп широких грошів чеської лічби» князю Семену Васильовичу Несвицькому, представнику русько-литовської династії Гедиміновичів⁴.

У 1569 році за Люблінською унією Рівне підпорядковується Луцькому повіту.

У 1574 році королівською грамотою місто знову проголошене володінням князя Костянтина Острозького.

У 1667 в результаті Андрусівської угоди Рівне залишається під владою Речі Посполитої.

У 1723 році Рівне переходить у власність польських шляхтичів Любомирських. Володарем Рівного стає Єжи Александр Любомирський. У XVIII ст. князі Любомирські були найбагатшим магнатським родом на Волині, часами всієї Польщі. У 1728 році розпочато будівництво замку коштом Є. А. Любомирського.

Вулиця 3 Мая. Рівне, 1932-1937 рр.⁵

⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — T. I: 1366-1506 / Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. — Lwów, 1887. — S. 53-54. URL: http://history.org.ua/LiberUA/ArchiwumKs1_1887/ArchiwumKs1_1887.pdf

⁵ URL: <https://kresy.org.pl/10688877,foto.html?idEntity=9211285>

У 2-й половині 19 ст. понад $\frac{2}{3}$ населення міста становили євреї, які справляли значний вплив на економічне життя. У Рівному існували державна школа для євреїв – однокласне чоловіче училище з ремісничим класом, приватне жіноче училище, початкові релігійні школи, була також збудована мурована синагога в стилі модерн. Єврейська спільнота також мала свою лікарню і товариство допомоги незаможним євреям Лінас Гацедек ("Нічліг справедливих" / "Прихисток справедливих").

17 вересня 1939, протягом Другої світової війни, відповідно до пакту Молотова — Ріббентропа західноукраїнські землі анексуються СРСР; до міста входять частини Червоної армії.

Після включення Рівного до складу Радянського Союзу у вересні 1939 р. вся єврейська суспільно-політична діяльність була заборонена, активісти єврейських партій та багато заможних городян-євреїв було заарештовано і вислано у віддалені райони Радянського Союзу; усі навчальні заклади з викладанням на івриті було закрито.

У 1939-1941 роках знищено та депортовано до Сибіру близько 150 тис. рівнян та мешканців навколишніх сіл.

28 червня 1941 відбувається бомбардування та окупація міста німецькими військами.

20 серпня 1941 значну частину українських земель було включено до складу Райхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному, райхскомісаром України призначено Еріха Коха.

Парад, виступає Еріх Кох. Рівне, 20 квітня 1942 року.⁶

⁶ Bundesarchiv URL: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=1914&yearto=1944&query=Rowno>

Єврейська громада⁷

Євреї були в Рівному вже в XVI ст. Рівненські євреї були пов'язані з єврейською громадою Острога аж до XVIII століття, коли вона остаточно стала незалежною.

Швидкий розвиток міста почався після 1723 р., коли він перейшов у володіння князів Любомирських, які запрошували євреїв селитися до Рівного. Станіслав Любомирський опублікував у 1749 р. грамоту, що розширювала права єврейської громади. Князь Юзеф Любомирський у 1786 р. виділив євреям землю для розширення цвинтаря і дозволив будівництво синагоги. У 1765 р. у Рівному жили 890 євреїв, у навколишніх селах – 296.

У 1793 р. у результаті другого поділу Польщі Рівне було приєднано до Росії. У 1801 р. у місті було 10 купців-євреїв та 2137 міщан. У другій половині 19 ст. Рівне – великий центр руху Хаскалі. Тут були відкриті приватні школи з викладанням на івриті та один з перших у Росії реформованих хедерів (див. також Освіта єврейська. Новий та новітній час). У 1884 р. у Рівному склалася група руху Ховевей Ціон, пізніше були створені відділення різних сіоністських партій (їх представники брали участь у Сіоністських конгресах), а також єврейських партій, далеких від сіонізму (1903 р. була заснована організація Бунду).

У 1909 р. єврейське населення Рівного становило 18631 людина (55,8% населення). Євреям належало п'ять фабрик, чавуноливарний завод, усі дев'ять міських друкарень. Із 16 міських лікарів сім були євреями. У Рівному була єврейська лікарня, Товариство допомоги бідним євреям. У 1911 р. було відкрито відділення Товариства любителів івриту.

---

⁷ Ровно Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 13. Проклятие — Сарагосси (1912) – С.559-560. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912__ocr.pdf; RÓWNE Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1459-1461. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Rowno, a Memorial to the Jewish Community of Rowno, Volyn (Rivne, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/rovno/rovno.html>; Круглов А. Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов. URL: <https://holocaust.kyiv.ua/Files/golSuch2005/Kruglov11.pdf>; Михальчук Р. Шрами на тілі міста: місця вбивств євреїв у м. Рівне під час Голокосту. Е-журнал урбаністичних студій. Місто: історія, культура, суспільство. / НАН України. Інститут історії України; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія та археологія. Київ, 2020. № 9. С. 105-126. URL: https://www.duhk.org/fileadmin/data_duhk/documents/Dolhanov.pdf; Rowno, a Memorial to the Jewish Community of Rowno, Volyn (Rivne, Ukraine) Edited by: A. Avitachi, Former Residents of Rowno in Israel Published in Tel Aviv, Israel 1956 (Н, 591 pages). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/rovno/rovno.html>; Джеффри Бурдс Холокост в Ровно: резня в лесу Сосенки ноября 1941 г. Издательство: Фонд содействия актуальным историческим исследованиям "Историческая память". 2017. – 156 с. URL: <https://litvek.com/books/552821-kniga-dzheffri-burds-holokost-v-rovno-reznya-v-lesu-sosenki-noyabrya-1941-g>; Jeffrey Burds Holocaust w Równem Masakra w lesie Sosenki, listopad 1941 r. Northeastern University Sponsored by the YIVO Institute of Jewish Research, New York. – 2013. URL: file:///D:/Downloads/Burds_Holokaust-w-Rownem-Masakra-w-lesie-Sosenki-listopad-1941-r_RuLit_Me_865237.pdf

Торгівлею сільськогосподарськими продуктами та лісом займалися рівненські єврейські купці. До дев'ятнадцятого століття вони також займалися будівництвом та імпортом різноманітних виробів, включаючи порцеляну, скло та взуття.

Наприкінці XIX – на початку XX століття Рівне стрімко розвивалося, багато в чому завдяки будівництву двох залізничних колій (у 1870 та 1885 роках), які пройшли через місто. Його єврейське населення зросло з 3788 у 1847 році до 13780 у 1897 році (це становить 56% населення міста); до 19791 у 1913 р. (56,7%)⁸.

Учасники конференції Ховевей Ціон. Рівне, 1881 р.⁹

На початку XX століття Рівне було економічним центром Волинської губернії. Багато євреїв займалися торгівлею і вільними професіями; Євреям також належала значна кількість промислових підприємств. Бурхливо розвивалося єврейське громадське і релігійне життя, створювалися різноманітні благодійні та культурні установи. Група Hoveve Tsiyon (Любителі Сіону) була створена в 1884 році і стала сіоністською організацією в 1897 році.

⁸ Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/rivne>

⁹ Ховевей Ціон (також Хіббат Ціон, צִיּוֹן הַבְּבִי, צִיּוֹן הַרְבֵּי, буквально «люблячі Сіон», також палестинофіли). Головним завданням організації було переселення євреїв на їхню історичну батьківщину в Землю Ізраїлю. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/rovno/education.asp>

Під час революції 1905–1907 рр. у Рівному діяли Бунд і соціалістичні сіоністські партії, було створено низку єврейських профспілок, які після революції розпалися. Вибори до II Думи на початку 1907 р. проходили гостро, сіоністи виступали проти єврейських лібералів. У 1912 році поживався профспілковий рух і було створено бюро, яке об'єднало всі профспілки міста.

У Рівному народилися історик Марк Вішніцер, мовознавець Нохем Штіф, соціаліст Мойше Зільберфарб; Кантором там до 1914 року був Янкев Мороговський (Зейдл Ровнер).

У 1920-1930-х роках більшість промислових підприємств, ремісничих цехів і торгівельних установ Рівного належала євреям, які також становили три чверті вільних професій. У 1921 році в Рівному проживало 21 702 євреї (71% загального населення), а в 1931 році – 22 737 (56%). Місто було центром єврейської освіти з середньою школою Тарбут (для якої в 1936 році було побудовано нове приміщення), двома початковими школами та трьома дитячими садками. Крім того, існували дві єврейські гімназії з польською мовою навчання, а також школа імені Шолом-Алейхема з навчанням ідиш (до 1934 р.). У 1925 році до Рівного переїхала хасидська єшива. У місті виходили дві газети мовою ідиш.

Вихованці єврейського дитячого садочка Тарбут.¹⁰

Двадцять століття стало ознакою подальшого економічного зростання єврейської громади Рівного. Економічний розвиток призвів до будівництва та

¹⁰ URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/rovno/education.asp>

експлуатації євреями найбільшої у Волинській губернії пивоварні, а також миловарного заводу, борошномельних заводів і цегельних заводів. Це зростання вимагало розширення громадських послуг; було шість синагог, лікарня, будинок для престарілих. У 1884 році проявилася також сіоністська діяльність. Економічні зусилля євреїв поширилися на різні сектори – промисловість, торгівлю та ремесла. Євреї також займалися професіями лікарів, юристів та інженерів. Щоб досягти цих досягнень, єврейська громада заснувала початкові та середні школи. Була також бізнес-школа, талмуд-тора та єшива. На жаль, це не тривало довго.

За умовами пакту Молотова-Ріббентропа 1939 року радянська армія увійшла до польського Рівного, провела радянізацію економіки та закрила єврейські культурні установи. Це був початок кінця єврейського життя в Рівному.

28 червня 1941 р. Рівне окупували частини німецької 6-ї армії. У липні та серпні 1941 р. територію контролювала німецька військова адміністрація. У вересні 1941 року його замінила німецька цивільна адміністрація, а місто було столицею Райхскомісаріату Україна та резиденцією Райхскомісара, гауляйтера Еріха Коха.

У липні та серпні 1941 року оперативний підрозділ (Einsatztrupp) поліції безпеки (Sipo) і СД базувалася в Рівному. З вересня 1941 р. по лютий 1942 р. штаб 320-го поліцейського батальйону під командуванням майора поліцейського Даля та його 3-ї роти (під командуванням гауптмана Шарвея) були дислоковані в Рівному. Станом на жовтень 1941 року там знаходився 33-й резервний поліцейський батальйон.

**Старі та німечні євреї прямують на збірний пункт.
Рівне, 6 листопада 1941 року.¹¹**

¹¹Bundesarchiv. URL: <https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=1914&yearsto=1944&query=Rowno>

Перша акція проти євреїв Рівного була проведена 8 і 9 липня 1941 р. Увечері 8 липня члени зондеркоманди 4а у співпраці з загонами української допоміжної поліції заарештували 130 євреїв. Вони змусили потерпілих ночувати у дворі будівлі Держбанку. Вранці 9 липня жертв розстріляли на околиці міста.¹²

Штаб айнзатцгрупи С, розташований в Рівному, 12 липня 1941 р. розстріляв ще близько 100 євреїв на території цегельні приблизно за 2 кілометри (1,2 милі) від Рівного.¹³ Ще кілька сотень євреїв було вбито загонами Sipo, SD та Einsatzgruppe Special Duty (z.b.V).¹⁴ Загалом у місті влітку 1941 р. було вбито близько 1000 євреїв.

Протягом літа та осені 1941 р. німецька влада запровадила низку антиєврейських заходів у Рівному. Спочатку євреїв змушували носити пов'язки із зіркою Давида. У вересні 1941 року це було замінено на круглі жовті нашивки, які носили на грудях і спині верхнього одягу. Єврейське населення змушене було виконувати фізично важку роботу. Їм не дозволили залишити місто. Крім того, євреї були змушені сплатити німецькій окупаційній владі 12 мільйонів рублів (1,2 мільйона рейхсмарок [RM]) як так звану контрибуцію.

У Рівному було створено Єврейську Раду (Юденрат) з 12 членів та єврейську поліцію з 20 осіб (підпорядкованих у складі 20 осіб, які були підпорядковані юденрату. Головою юденрату був доктор Моше Бергман, директор місцевої гімназії.

На початку листопада 1941 року в Рівному відбулася велика Акція. Жертвами були переважно непрацездатні особи. 5 листопада були розповсюджені повідомлення про те, що всі євреї, які не мають дозволу на роботу, повинні о 6:00 з'явитися на Костельний майдан (Костельну площу) для очікування свого розселення. Після того, як євреї зібралися, їм наказали залишити свій багаж на площі і колонами погнали до села Сосенки. Біля села було кілька ям, викопаних радянськими військовополоненими наприкінці жовтня. Протягом двох днів у цих ямах було розстріляно всіх євреїв, які зібралися на «переселення».¹⁵ В Акції брали участь 315-й поліцейський батальйон (під командуванням гауптмана Клауса) і 320-й поліцейський батальйон та принаймні одна рота 33-го резервного поліцейського батальйону (командир роти гауптман Вікманн).

---

¹² Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах, сост. Александр Круглов (Киев: Институт иудаики, 2002). – с. 30, 37; Барац, В. (1993). Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны. Москва: «Арт-Бизнес-Центр» - С 11– 12.

¹³ See Sta. bei dem Landgericht Itzehoe, 9 Js 766/67, Indictment, November 30, 1971, in the case against Dr. Phil. Hans Krieger and Alois Köldorfer, in the archive of Sta. bei dem Landgericht Itzehoe. See also testimony of Kiebach, the former telegraph operator at the headquarters of Einsatzgruppe C, November 1, 1963, in Kruglov, Sbornik dokumentov i materialov, p. 31.

¹⁴ See diary of Wehrmacht Hauptmann Hanns Pilz, in E. Klee and W. Dressen, “Gott mit uns.” Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939– 1945 (Frankfurt am Main, 1989), p. 141.

¹⁵ See testimony of Kristina Novakovskaia, in Yitskhak Arad, ed., Unichtozhenie evreev SSSR v gody nemetskoï okkupatsii (1941– 1944). Sbornik dokumentov i materialov (Jerusalem: Yad Vashem, 1991), pp. 151– 152.

В матеріалах Державної Надзвичайної Комісії СРСР №. 143 від 8 грудня 1941 р. зазначено, що «між 6 і 7 листопада 1941 р. була проведена давно запланована антиєврейська акція під час, якої було вбито близько 15 000 євреїв.

У грудні 1941 року на околиці міста Рівне було створено гетто, оголошене «єврейським житловим районом» (відкрите гетто). Євреям дали кілька днів на переселення туди. У цьому гетто було близько 5200 євреїв, у тому числі 1182 дитини віком до 14 років.¹⁶

Ліквідація гетто Рівне відбулася в ніч з 13 на 14 липня 1942 р. Відмовляючись допомагати німецькій владі у вбивстві євреїв, д-р Бергманн та інший член Юденрату Леон Сухарчук скоїли самогубство.

1-ша рота 33-го резервного поліцейського батальйону, підрозділи німецької поліції безпеки та члени української допоміжної поліції змусили євреїв залишити свої будинки в гетто. Поліція загнала потерпілих до залізничної станції і насильно посадила їх у товарні вагони. Ешелони везли євреїв у напрямку Костополя. У каменоломні за містом євреїв розстрілювали німецька поліція безпеки.¹⁷

Багатьом євреям, особливо молодшим, вдалося втекти. Тих, кого знайшли, розстріляли восени 1942 року на військовій базі на вулиці Білій разом із радянськими військовополоненими. За словами свідка, якого опитав Яхад-Ін Унум, євреїв відвезли до місця розстрілу в критих вантажівках, змусили роздягнутися на складі, а потім бігти до ями. Серед постраждалих були жінки, діти та люди похилого віку. Кільком сотням євреїв вдалося пережити Голокост.¹⁸

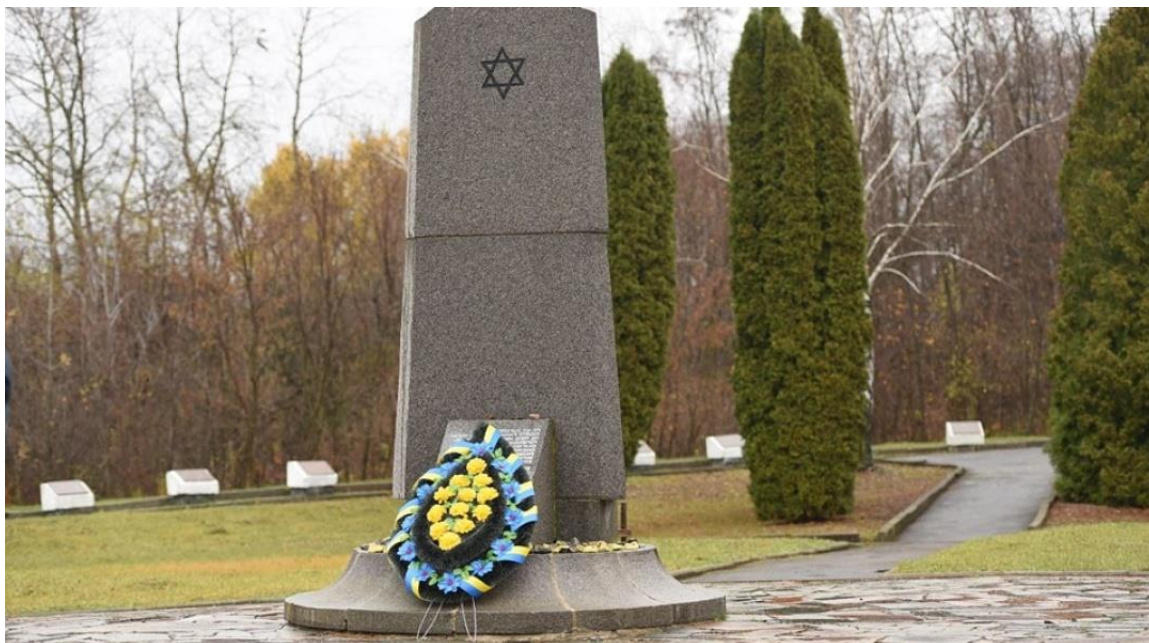
Меморіал в урочище Сосонка.¹⁹

¹⁶ ДАРО, R22- 1- 19, р. 14.

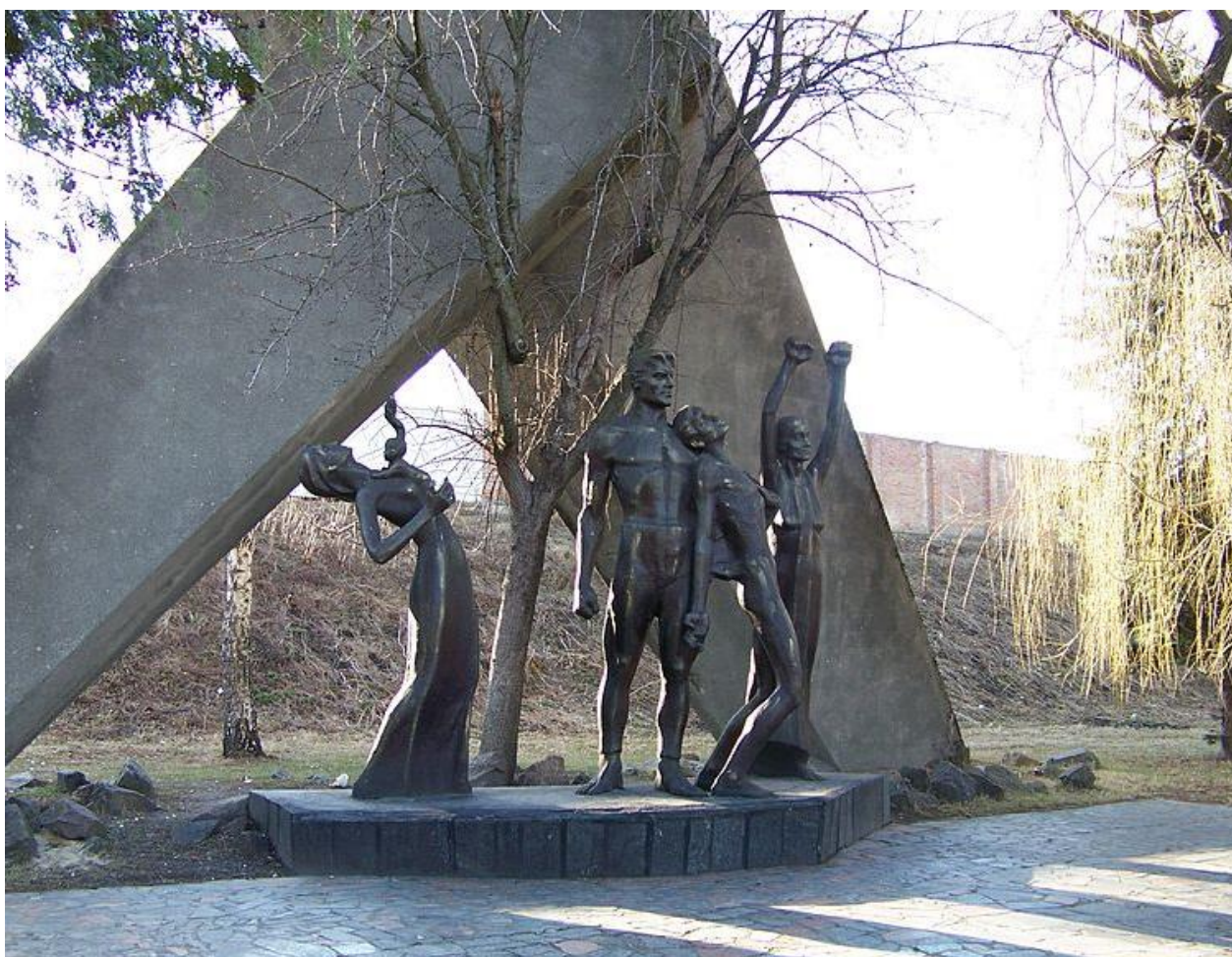
¹⁷ Sta. Bielefeld, Vermerk, October 26, 1973 (5 Js 703/70) in the case against Dr. Med. Fritz Pustkuchen.

¹⁸ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/rivne-rovno-rowne-rivne-ukraine.246>

¹⁹URL:<https://vse.rv.ua/article/doroga-smerti-rivne-sosonki-istoria-najmasovisogo-vbivstva-evreiv-u-rivnomu-hronika.html>

Меморіал в урочище Сосонка.²⁰

Рівне, меморіал на місці розстрілу близько 4 тис. євреїв, які перехувалися після ліквідації гетто. Тут також було розстріляно 80 тис. військовополонених.²¹

²⁰URL:<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3608884-u-rivnomu-vsenuvali-pamat-evreiv-straceni-h-nacistami-v-urocisi-sosonki.html#>

²¹ URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/rovno/pic.asp>

Антонівка на карті Червоної Армії 1941 року.

Антонівка — село, центр Антонівської сільської громади Вараського району Рівненської області.

У 1906 році село належало до Городецької волості Луцького повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 105 верст, від волості — 5 верст. У селі було 32 двори, мешкало 244 особи²³.

Єврейська громада²⁴

Єврейське сільськогосподарське поселення, засноване 1833 року на власній землі.

Перші 27 сімей, поселені в колонії, звільнялися на 50 років від рекрутчини і на 25 років від сплати податків.

У 1868 році єврейське населення становило 417 осіб, мали 347 десятин землі.

²² Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волинская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. – СПб., 1885. – 349 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015773>; Еврейские местечки Украины. URL: https://myshtetl.org/volyn/antonovka_en.html

²³ Список населенных мест Волинської губернії. — Житомир: Волинська губернська типографія, 1906. — 219 с. http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

²⁴ Еврейская энциклопедия. В 16 т. – Т. 2: Алмогады–Арабский язык / Под общ. ред.: Л. Каценельсона, Д. Г. Гинцбурга. – СПб.: Общество для научных еврейских изданий; Изд-во Брокгауз-Ефрон, [1908]. – С. 417. – 498 с. URL: <file:///C:/Users/38067/Downloads/0013516.pdf>; Холокост на территории СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009. — 1143 с.; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника соб. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf;

У 1885 році в колонії було 40 єврейських дворів, проживало 737 осіб. Діяли молитовний будинок, 2 крамниці, шкіряна фабрика.

За переписом 1897 року всього в селі проживало 647 жителів, з них 620 євреїв.

У 1921 році в Антонівці було 482 євреї (90,1%).

3 липня 1941 року село було окуповане німецькими військами. Нова влада змусила всіх євреїв позначити свої домівки та одяг зірками Давида. Згодом цей символ замінили жовтими колами.

Восени 1941 року німці створили в Антонівці відкрите гетто.

Наприкінці серпня 1942 року СД з Рівного за участю німецької жандармерії та української поліції погнало всіх євреїв із с. Антонівки в кількості близько 500 осіб на місце, яке знаходиться приблизно за 6 км від Костополя і розстріляло їх у двох ямах разом з євреями з Костополя і Малого Сідлища.²⁵

У 1990-тих роках на місці страти встановлений пам'ятник.

Йом Тов Букшпан

Він був купцем. До Другої світової війни проживав в Антонівці. Йом Тов був убитий під час Шоа.²⁶

Рахель Штерн

Вона була ученицею. Рахель була вбита під час Шоа в Антонівці 26.08.1942.²⁷

²⁵ Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 34—35. – С. 989;

²⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13978681>

²⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13978681>

Праведники²⁸

Одного дня у вересні 1942 року німецькі та українські поліцаї з'явилися на світанку в Седліще Мале, біля міста Костополя Волинського повіту. Німці зібрали всіх євреїв, які там жили, і розстріляли їх разом з іншими євреями з околиць. Двоє братів, Юзеф і Шмуель Лідермани, зуміли втекти від різанини і пробралися полями до села Антонівка, що поблизу міста Рівне, де ще жили євреї. Незабаром після цього євреї Антонівки також були вбиті в лісі, що межував із селом, після того, як їх змусили викопати власну братську могилу. Поки євреї копали могилу, брати Лідермани кинулися втікати, хоча німці стріляли по них і поранили Шмуеля в руку. Після втечі двоє, голі й виснажені, прибули до дому Станіслава Ясінського, який знав їхнього мертвого батька.

Ясінський жив у самотньому будинку в лісі з донькою Емілією, її чоловіком і трьома дітьми. Хоча перед війною стосунки між старим і сліпим Ясінським і батьком хлопчиків не були добрими, він відкрив свій дім для двох єврейських біженців і запевнив їх, що «все, що було, забуто». Емілія добре подбала про братів Лідерманів, перев'язала Шмуелю руку, дала їм одяг і їжу. Нічого не вимагаючи взамін, Ясінський наказав своїй дочці дозволити хлопцям полежати й відпочити, а коли вони одужають, викопати собі підземну криївку під сараєм. Через кілька днів у двері Ясінського постукали ще двоє євреїв, які також пережили різанину в лісі. Це були Акіба Кремер і Шая Одлер, яким також надали схованку та їжу. Через два місяці, після того, як у місцевості поширилися чутки, що Ясінський переховує євреїв на своїй фермі, четверо біженців були змушені покинути дім Ясінського та сховатися в лісі, де вони залишалися до свого звільнення в липні 1944 року.

Після смерті батька Емілія Слодковська емігрувала до Сполучених Штатів, і через багато років, коли Шмуелю вдалося знайти її, вони почали регулярно листуватися. 28 лютого 1985 року Яд Вашем визнав Станіслава Ясінського та його доньку Емілію Слодковську, уроджену Ясінську Праведниками народів світу.

Пам'ятний знак на честь Станіслава Ясінського та Емілії Слодковської.

²⁸Jasiński Stanisław; Daughter: Słodkowska Emilia (Jasińska) URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4015440>

Бережниця²⁹

Бережниця — село у Дубровицькій міській громаді Сарненського району.

Містечко входило до складу заснованої князями Острозькими Острозької ординації. Князь Януш Констянтин Острозький був фундатором костелів у Степані, Деражні, Бережниці.

Згадується у 1629 році (як новозасноване поселення відоме з 1606 р.).

Станом на 1885 рік у колишньому власницькому містечку, центрі Бережницької волості Луцького повіту Волинської губернії мешкало 213 осіб, налічувалось 28 дворів, існували православна церква, костел, синагога, 4 єврейських молитовних будинків, водяний млин³⁰.

За переписом 1897 року кількість мешканців зросла до 2964 осіб (1486 чоловічої статі та 1478 — жіночої), з яких 775 — православної віри, 2160 — юдейської³¹.

До 1917 року входило до складу Російської імперії. У 1906 році містечко входило до складу Бережницької волості Луцького повіту Волинської губернії Російської імперії³². У 1921—1939 роки входило до складу Польщі³³.

З 1939 року — у складі Дубровицького району Рівненської області УРСР.

Єврейська громада³⁴

У 1765 році в Бережниці проживало 286 євреїв, в 1778 р. — 87, 1784 р. — 155, 1787 р. — 206, 1847 — 1157, 1897 р. — 2160 (72,9%), 1921 р. — 1327 (54,5%), 1946 році — 45 євреїв.

Євреї почали селитися в Бережниці на початку XVII ст. Основний заробіток — лісозаготівля, грибництво та сільське господарство.

У 1765 році в Бережниці було 64 єврейські будинки, у 1784 році — 65, у 1787 році — 68.

²⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. — С. 287; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1984. — С. 80. — 601 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

³⁰ Інститут історії України НАНУ Волости и важнейшія селенія Европейской Россіи. По даннымъ обследованія, произведеннаго статистическими учрежденіями Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, по порученію Статистическаго Совѣта. Изданіе Центральнаго Статистическаго Комитета. Выпускъ III. Губерніи Малороссійскія и Юго-Западныя / Составилъ старшій редакторъ В. В. Зверинскій — СанктПетербургъ, 1885. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015773>

³¹ Населенные места Российской имперіи в 500 и более жителей с указаніемъ всего наличнаго в них населенія и числа жителей преобладающихъ вероисповѣданій: по даннымъ первой всеобщей переписи населенія 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкаго — С.-Пб.: Типографія «Общественная польза»: [паровая типолитографія Н. Л. Ныркіна], 1905. — С. 1-17. — X, 270, 120 с.

³² Інститут історії України НАНУ Список населенныхъ местъ Волынской губерніи / Изданіе Волынскаго губернскаго статистическаго комитета. — Житомир: Волынская губернская типографія, 1906. — С. 110. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009738>

³³ Історичний Атлас України / Гол. ред. Л. Винар; Упорядн.: І. Тесля, Е. Тютко. Українське історичне товариство. — Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. — 182 с.

³⁴ Bereznicia. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14679758>; Bereznicia. Commemoration of Jewish Victims. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/commemoration/14679803>

Наприкінці ХІХ століття в містечку діяло 4 синагоги. Бережницькі євреї були переважно хасидами.

У 1896 році Йойл Шурін заснував у Бережниці єшиву, в якій навчалося 70 осіб.

У 1913 році євреї володіли 20 крамницями і єдиним шинком у містечку.

У лютому 1919 року в містечку стався погром, під час якого було розграбовано майно єврейського населення.

У 1920-30-х роках рабинами Бережниці були Мойше Бакун і Мойше Найдич.

На початку 1920-х років відкрито школу з навчанням івритом.

У 1920-30-х роках існували осередки різних єврейських партій і організацій.

Німці окупували Бережницю на початку липня 1941 р. Багато євреїв були пограбовані та вбиті, багато людей були важко поранені. Влітку 1941 року в Бережниці було створено Єврейську Раду (Юденрат).

Влітку та восени 1941 року німці запровадили в Бережниці низку антиєврейських постанов. Євреям було наказано носити відмітні знаки у вигляді зірки Давида (пізніше її замінили на жовте коло); вони повинні були позначити свої будинки шестикутною синьою зіркою; їм було заборонено залишати місто; всі євреї віком від 14 років повинні були виконувати важку фізичну працю.

На початку травня 1942 року в Бережниці було створено гетто відкритого типу, в якому перебувало близько 1000 в'язнів. 26 серпня 1942 року німці та українська допоміжна поліція ліквідували Бережницьке гетто, переселивши всіх його в'язнів до Поліського табору в Сарнах, а по дорозі багатьох розстріляли

Пам'ятний знак у Тутовицькому лісі. 2002 р.

27-28 серпня 1942 року, після того, як кілька новоприбулих брали участь у масовій втечі з Поліського табору, решта євреїв Бережниці були вбиті разом з євреями Сарн, Рокитного, Дубровиці, Клесова та Томашгорода в Тутовицькому лісі біля Сарн.

Центральна вулиця Березного, 1928 р.³⁶

Березне (у минулому також Андріїв) — місто, центр Березнівської міської громади Рівненського району.

Перша документальна згадка про поселення датується 1445 р., коли великий князь Свидригайло надав його в приватну власність Дмитру Сангушку. В документах 1552 р. фігурує Березенський повіт, у якому місто було адміністративним центром. Згодом містечко називалося Андріїв, Береженка або Бережне, а у XIX ст. остаточно усталилася назва Березне.

1793 року Березне ввійшло до складу Росії. З 1797 року воно стало волосним центром Волинської губернії. В той час тут налічувалось 148 дворів з населенням 1086 чоловік, серед них — 699 кріпаків, 159 купців і міщан, 85 шляхтичів і 143 чоловіка інших станів.

На початку XIX ст. в містечку була суконна мануфактура, на якій в 1809 році працювало 50 робітників. Тут виробляли 4500 аршинів сукна на рік. Протягом першої половини століття з'явилися й інші підприємства, зокрема, на початку 40-х років уже діяли три шкіряні підприємства. За даними 1845 року, в Березному працювали також суконна фабрика, миловарний завод і невелике залізообробне підприємство. Вартість валової продукції цих підприємств

³⁵ Bereżne // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1880. — Т. I. — S. 150. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/150; Bereżne // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1900. — Т. XV, cz.1. — S. 107. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/107; Історія міст і сіл Української РСР. URL: <https://ukrskr.com.ua/rovenska/bereznivskiy/berezne-bereznivskiy-rayon-rovenska-oblast>; Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. — Łuck: 1929. — 379 s. 2 вид.: Lublin: Novum, 1994. — 380 s. Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

³⁶ Березне путівник. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/berezne-putvnik/>

становила близько 1100 крб. Невдовзі тут відкрили скляний завод, що випускав продукції на 145 крб. за рік.

Вигідне географічне розташування на річковому шляху сприяло дальшому розвитку містечка. З 1843 року тут відбувалося 12 одноденних ярмарків щорічно, де збували частину товарної продукції місцевого виробництва, решту вивозили по Случі на десятках суден і плотів.

З пуском у вересні 1885 року Поліської залізниці, що зв'язала Рівне з містом Лунінцем, водний шлях по Случі втратив колишнє значення основного транспортного засобу. Березне опинилося порівняно далеко від залізниці, перестало бути торговельним центром, що призвело до його економічного занепаду.

Березне, 1930 р.³⁷

За часів польської окупації Березне було центром Березнівської гміни Ровенського, а з 1925 року — Костопільського повіту.

У вересні 1939 року західноукраїнські землі були окуповані Червоною Армією та приєднані до Радянської України. В краї була встановлена радянська влада і розпочалися соціалістичні перетворення. На початку 1940 року містечко стало центром новоствореного Березнівського району тодішньої Ровенської області.

Друга Світова війна завдала мешканцям Березного багато важких втрат і страждань. Невдовзі після початку німецько-радянської війни, 6 липня 1941 року, Вермахт зайняв містечко. Мешканці містечка зазнавали частих пограбувань. 106 осіб було вивезено на роботи до Німеччини. В Березному гітлерівцями було створено гетто для євреїв.

³⁷URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/results?q=Berezne&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=1>

У липні 1941 року після прийняття Акту проголошення Української Держави (30 червня) в Березному поряд із низкою сусідніх містечок за ініціативи місцевого керівництва ОУН(б) відбулося проголошення державності України³⁸.

1944 – Березне зайняте частинами Радянської армії.

Єврейська громада³⁹

Перші відомості про єврейську громаду Березного походять із 2-ї половини XVII століття. У місті в 1764 році було 48 єврейських будинків, у 1784 – 29, а в 1787 – 37. Кагал тут повстав у XVIII столітті. Єврейська громада утримувала синагоги, навчальні заклади, цвинтар, притулки. У Березному також діяла організація «Лінат га-Цедек» (Доброчинна опіка).

На початку XX ст. євреї складали 70 відсотків населення міста. За даними 1927 року в Березному проживало 2900 міщан (жителів, які не мали земельних наділів), із них євреї складали 93% (поляки – 4,3%, українці – 1,3, чехи – 0,6%). Напередодні війни єврейська громада відігравала вагомий роль у житті містечка. У 1928 році з 21 лавника Березнівського магістрату 17 були євреями.

Одним із найблагородніших досягнень березненських євреїв була «Хевра Кадіша» (похоронне братство, святе братство). Майже усі значимі члени єврейської громади належали до похоронного братства. Раз на рік відбувалися збори усіх членів братства, під час якого голова Іцхок Печенік (Йоселе) – звітував за діяльність протягом року. Братство із повагою займалося померлим. Слідкували за тим, аби бідняка було вдягнуто в гарний саван.

Освітні і культурні заклади

У 1917 р. в Березному було засновано школу Тарбут, в якій дітей навчали на івриті. Найвідомішим її вчителем був Яків Айзман. Діяла і школа ім. Переца з їдишем як мовою викладання.

На вулиці Поштовій розміщувалась бібліотека ім. Переца, а на вул. Комісарській – сіоністська бібліотека. В обох, окрім художньої літератури, можна було ознайомитися зі свіжою пресою. Найпопулярнішими серед євреїв міста були газети «Дер Момент» (їд. Мить) та «Волінер Штима» (їд. Волинський голос). Діяв і театральний колектив. Спектаклі показували в клубі «Огніво» на вул. Комісарській (будівля збережена).

Працювала бібліотека Тарбуту, яка надавала головним чином доступ до книг на івриті, однак не цуралась і тих, що були на їдиш. Ролі бібліотекарів

---

³⁸ Ігор Марчук Брати по зброї. Як бандерівці та петлюрівці “Костопільську Січ” створювали. Історична правда. 12 серпня 2019. URL: <https://web.archive.org/web/20190812104554/https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/2/149852/>

³⁹ Mayn shtetele Berezne (My town Berezne), Editor: G. Bigil, Berezner Society in israel, Published: Tel Aviv 1984 (Н, Y 182 pages). URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc313690/bejgiel-g-mayn-shtetele-berezne/>; Г. Бігль, Мій штетл Березне, Тель-Авів 1954. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/keyword/berezne/>; Березне. Карта історико-культурної спадщини. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/berezne-karta-kulturno-spadshchini/>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

виконували Гендлер, світлої пам'яті Шмуель Тойльман та інші, і робили це цілком безкорисливо.

м. Березне, учні єврейського класу.1938 р.

Бібліотека ім. Переца розміщувалась вдома у Ефраїма Літвака на вул. Поштової. Це була велика кімната, уздовж стін якої стояли місткі шафи з книжками мовою їдиш. Були там як роботи єврейських класиків, так і шедеври світової літератури. Таке невичерпне джерело давало можливість отримувати знання всім, а особливо молоді, бо та бібліотека дійсно була одною з найкраще укомплектованих в околиці. Бібліотекари Янкель Пінхусович і Фейга Ліберзон компетентно допомагали читачам і добре знали кожного з них. Завдяки своїм знанням виховали ціле покоління читачів. Бібліотека Тарбуту не могла конкурувати з багатством бібліотеки Переца.

У Березному працювали два театральні гуртки: один при бібліотеці ім. Переца, другий – сіоністський. Обидва ставили п'єси на їдиш, окремо один від одного, а часом і разом. Деякі члени гуртків демонстрували винятковий акторський талант. Тому коли з-поза Березного приїжджали театральні діячі і спільно з міськими гуртками ставили вистави, то збиралися натовпи мешканців містечка.

Синагоги Березного

Велика синагога слугувала місцем, де молилась більшість євреїв Березного, також і у святкові дні, такі як Рош ха-Шан і Йом Кіпур. Головним чином то були хасиди рабина Шмуельке, світлої його пам'яті. Окрім великої синагоги працювали два бейт мідраш та «комерційна» (купецька) синагога, де габаєм (управляючим синагогою) був рабин Іцхок Бічкес. До старого бейт мідраш стікалися євреї усіх соціальних верств, щоб взяти участь у читанні пообідніх та

вечірніх молитов (мінха і маарів), а крім того інші – прихильники мітнагдім і хасиди зі Століна. Також то був бейт мідраш казнодіїв. Функціонували Бейт мідраш столярів, синагога кравців, синагога бейт Абрахам. Миньян збирався в так званим Новим місті. У святкові дні сіоністи творили окремий миньян, де збиралися пожертвування на різні цілі.

Березне, синагога. 1920 р.⁴⁰

Єврейський квартал

У Березному добре збереглася типова для штетла забудова – одноповерхові дерев'яні та цегляні будинки з дерев'яними ганками. У фасадній частині будинку зазвичай розташовувалися крамниці чи майстерні, і потенційні клієнти могли заходити туди з вулиці. Коли діти одружувалися, до будинку прибудовувалися нові кімнати і будинок розростався вглиб ділянки. Характерною рисою будинків у містечку були високі чотирихилі бляшані дахи, які візуально займали більше половини всієї споруди.

У 30-х рр. ХХ ст. євреї в Березному переважно селилися на вулицях 11 листопада, Замковій, Коперника, 3 Мая, Корженевського, Поштовій, Йоселевича, Кілінського.

На карті міста 1922 р. значиться вулиця Шкільна, яка була невеличкою і займала частину теперішньої вулиці Буховича. Починалась перпендикулярно до центральної вулиці Комісарської (теперішня Андріївська) і пролягала до тодішньої вулиці Липки (нині – Київська). На цій вулиці було дві синагоги і будинок рабина.

---

⁴⁰ Синагоги Рівненщини: залишки знищеного світу. URL: <https://retrovivne.com.ua/sinagogi-rivnenshhini-zalishki-znishhenogo-svitu/>

м. Березне, єврейський квартал. 30-і рр. XX ст.⁴¹

Столярна майстерня М. Клеймана. 30-ті рр. XX ст.⁴²

Голокост⁴³

Березне німецькі війська зайняли 6 липня 1941 року. Свідки тих подій згадують, що німці їхали мотоциклами, а перші розвідники з'явилися зі сторони Кам'янки на велосипедах. Хоча хлібом-сіллю їх ніхто не зустрів (щоправда

⁴¹URL:<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=489994012046880&set=pb.100031088562498.-2207520000&type=3>

⁴²Трохлюк Н. Трагедія Березнівських євреїв. Серпень 1942-го. URL: <http://bereznelib.rv.ua/images/vystavka/holokost/trohlyk.pdf>

⁴³ Трохлюк Н. Серпень 1942 р. Трагедія березнівських євреїв // Надслучанський вісник. №24 – Березне, 26 березня 2013 р. URL: <http://bereznelib.rv.ua/images/vystavka/holokost/trohlyk.pdf>

молодь подекуди кидала букети квітів), націоналістичні сили містечка з радістю сприймали таку новину. І це не дивно, зважаючи на ту політику, яку проводили більшовики. Та й пересічні люди спочатку не відчували ніякої агресії з боку солдат. Люди виходили з хат, з цікавістю дивилися на «нових визволителів». Дехто на їхнє прохання виносив хліб, яйця, а взамін німці давали цукор, цукерки, мило... Незабаром з'явилися і атрибути нового порядку: жандармерія, гестапо, управа. Спочатку окупанти не дозволяли собі сваволі чи знущань над населенням. Багато хто вірив що високоосвічений європейський народ справді визволяє від московських азіатів-окупантів Це була поширена думка в колах українців. Але пройшло небагато часу, і німці загосподарювали по-своєму.

Місцевих людей почали набирати у поліцію. Дехто з українців записалися у поліцію на хвилі піднесення. Окупаційна влада лояльно ставилася до них: дозволяли жовто-голубі нарукавні пов'язки, тризуби, навіть жовто-сині прапори. Уже на початку серпня у Березнівській поліції працювало до сотні чоловік. Це вже потім німці прапори зняли і в поліції залишилося небагато націоналістів. Комендантом Березного був німецький офіцер Франц Гаммер, а комендантом поліції – березнівчанин Іван Горковець.

Термін «українська поліція» як і «українська адміністрація» мав умовний характер – вона була так українською за територією діяльності, а не за національним складом. «Українська поліція» складалася не лише з українців а також і поляків, росіян, чехів тощо. Маленьке містечко причаїлося у моторошному чеканні чогось страшного. Гестапівці прийшли в місто де жило близько 4000 єврейського населення. З міста та району було зібрано багато євреїв. З початком окупації міста все життя євреїв суворо регламентувалося. Наказом окружного гебітскомісара Вернера Беєра від 17 вересня 1941 року все єврейське населення зобов'язувалось носити спеціальний знак у формі жовтого кола, що відрізняв би їх від інших. Якщо єврей виходив на вулицю без цього знака йому загрожувала смерть. Водночас були підготовлені документи щодо торгівлі в місті, оскільки більшість у цій сфері діяльності припадало саме на євреїв. Ці дрібні підприємства повинні були позначити спеціальною вивіскою «Жидівське підприємство».

Для спрощення «вирішення єврейського питання» нацисти створили місце їх компактного проживання – гетто. Гетто в Березному було облаштоване 6 жовтня 1941 року у центрі міста, в районі теперішнього провулку Вишневий, і займало велику територію (тепер ця територія нинішнього ринку та ліцею-інтернату). Його обгородили колючим дротом під напругою. Зроблено це було більше для залякування, ніж для того, щоб когось вбити. Там, за колючим дротом, багато днів дорослі, діти і старі люди терпляче чекали своєї подальшої долі, яка згодом виявилася для них трагічною. В гетто було зібрано близько чотирьох тисяч березнівських євреїв. Тут панував жорстокий режим: місце суворо охоронялось міліцією. Не дозволялося вивозити харчі, був спровокований штучний голод. Німці користувалися з цього і за найменші поступки євреям отримували від них дорогоцінності, золото. Та пройшло кілька місяців і відбулися страшні і трагічні події.

За словами очевидців, у колоні, яку окупанти вели у напрямку до теперішнього дендропарку було понад 3000 людей. Зі страхом і безнадією в очах,

замучені, голодні, вони йшли від малого до старого в тій колоні смертників, знаючи, що не повернуться уже ніколи. Важко уявити розпач матерів, які несли своїх заляканих дітей на руках і відчайдушно шукали очима знайомим, щоб хоч якось врятувати своїх крихіток, Свідки тих страшних подій згадують, що попереду колони йшов равін і в очах цих людей, приречених на смерть, застигла якась неприродна для такої ситуації покірність і приреченість, Вони не виявляли ніякого супротиву і протесту своїм катам, бажання уникнути фатальної миті, Підтвердженням цього була зовсім малочисельна охорона з числа німців та місцевих поліцаїв, яких така маса людей за невеликих втрат. могла б обеззброїти та ліквідувати. Але учасники колони смерті збайдужіло брили до місця страти, лише інколи линув розпачливий дитячий плач, тоді дорослі, як могли заспокоювали дітей.

Масовий розстріл євреїв на околиці Березного відбувся 25-28 серпня 1942 року. Наталія Трохлюк понад 20 років досліджує цю тему і каже, що за чотири дні знищили 80% тогочасного населення Березного. *«Було підготовлено п'ять великих ям, одна була суто дитяча. Є свідчення, що їх перед розстрілом роздягали, забирали їхні речі. Особливого спротиву євреї не чинили, хоча, як розказували, були й такі, що втікали. Є фото першого пам'ятного знаку на місці розстрілів, де зазначено, що розстріляли три тисячі. На нинішньому вже написано 3 680 «советских граждан» посилаюся на документи надзвичайної комісії з дослідження цієї трагедії. Радянський Союз був антисемітом. І я раніше писала, що Березне пережило Голокост двічі. Німці знищили євреїв, а совєти – пам'ять про те, що євреї жили в нашому місті. Радянські окупанти зруйнували синагогу, єврейський цвинтар, а мацеві, надгробні плити, кинули у фундаменти адмінбудівель на площі», – зауважує Наталія Трохлюк».*⁴⁴

Жителька Березного Бернадська Ольга, 1925 р.н., свідчила *«Молодь мого віку німці змушували копати (а потім закопувати) ями для євреїв. Їх приводили партіями, роздягали, забирали речі. Коли євреї вели колоною по теперішній вулиці Київській вони кричали до українців – «нами розчиняють, а вами будуть місити», деякі викидали речі за гетто українцям, щоб німцям не дісталося».*

Ольга Бернадська пам'ятає, що на свято Успіння Пресвятої Богородиці, 28 серпня, через три дні після трагедії, із присипаних землею ям виступала кров і далеко, аж на вулиці Шевченка, було чути трупний запах.

Свідок тих подій Корницький Григорій Трохимович, 1988 р.н., житель міста Березне згадував: *«У 1942 р. в серпні, числа не пам'ятаю, німецькі чиновники і поліцаї з місцевого населення, зігнали все населення міста Березне в гетто, місце обгороджене колючим дротом, потім звідти виводили великими групами під конвоєм до приготовлених ям, де і розстрілювали У цей час я був на вулиці і особисто бачив, як гнали велику групу чоловіків. Усього було знищено більше 3000 чоловіків. Із осіб, які проводили знищення єврейського населення, знаю коменданта Раммера, коменданта поліції Г. Івана та поліцай Г. (ім'я не знаю)...»*

⁴⁴ Минуло 80 років: що відомо про масовий розстріл євреїв Березного на Рівненщині <https://suspile.media/rivne/275167-minulo-80-rokiv-so-vidomo-pro-masovij-rozstril-evreiv-bereznogo-na-rivnensini/>

Єврейська громада міста зазнала непоправних втрат, так і не відновившись після війни. Частина тих, хто вцілів (близько 100 чол.) емігрували до США і в 1954 році видали Книгу Пам'яті Березного ("Мій штетл Березне", 189 сторінок на їдиш), яку можна переглянути на сайті Голокосту США.

Наприкінці 1960-х рр. на місці розстрілу євреїв у Березному почали знаходити викопані людські рештки. З'ясувалось, що це – робота рук мародерів, які шукали єврейські цінності. Щоб припинити варварство, було вирішено на місці захоронення розбити дендрологічний парк. В кінці 80-х рр. тут було встановлено пам'ятний знак.

Березне, братська могила. 2019 р.⁴⁵

⁴⁵ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/berezne-new-jewish-cemetery/>

Центральна вулиця Боремеля. 1938 р.⁴⁷

Перша письмова згадка припадає на 1100 рік, коли у місті В'ятичеві зібралися руські князі, щоб покарати князя Давида Ігоровича, який порушив постанови Любецького з'їзду 1097 року. Покаранням Давиду Ігоровичу було те, що у нього забрали Володимирівське князівство, а взамін дали міста Остріг, Дубно, Заславль, Чорторийськ і Боремель.

Францішек Чацький

З переходом під польську юрисдикцію у 1366 році Боремель отримує нового власника — Олександра Коріатовича, з роду Гедиміновичів, якому король Казимір III віддав місто у власне користування разом з Кременцем⁴⁸. Але вже в XV ст. містом володів рід Курцевичів.

Коли обидва роди згасли, Боремель перейшов до князів Порицьких, а потім до Конєцпольських, ще пізніше – до Чацьких. Чудовий пізньобароковий палац в Боремелю звів Францішек Чацький (1727-1787), кавалер обох польських орденів. Сталося це перед 1781 р., бо 1 грудня того року Чацький приймав у своїй новій резиденції короля Станіслава Августа Понятовського, котрий повертався з Кам'янця.

⁴⁶ Володимир Шиприкєвич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 124-126. — 601 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁴⁷URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

⁴⁸ Крушинський Л. Исторический очерк Волини // Труды Волинского Губернского Статистического Комитета. - Житомир, 1867. - С. 67. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=5443>

У XVI – XVII ст. Боремель був значним торгово-ремісничим центром. Про це свідчить той факт, що у 1547 році Боремелю було надано Магдебургське право.

Боремель, ярмарок. 1939 р.⁴⁹

У 1795 році, після третього поділу Польщі, територія містечка Боремель, разом з іншими західноукраїнськими землями, потрапляє під російську юрисдикцію. У 1796 році Боремель отримує статус волосного містечка, тут організовується волосне управління.

У 1929 р. на містечко Боремель поширені правила міської забудови⁵⁰.

На початку XX ст. в селі була велика єврейська громада. В Боремелі народився Йозеф Вайц⁵¹, відомий громадський діяч, один із засновників Єврейського національного фонду. У міжвоєнний період в селі проживали 860 євреїв, більшість із загального населення Боремеля.

Радянська влада в селі Боремель була проголошена у вересні 1939 року.

22 червня 1941 року, Німеччина напала на Радянський Союз. Вже 24 червня було окуповано Боремель. Як свідчать очевидці цих подій, німці увійшли до села

⁴⁹ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁵⁰ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

⁵¹ Сіоністський активіст, директор Департаменту землі та лісорозведення Єврейського національного фонду. Після 1930 року Вайц відіграв важливу роль у придбанні землі для поселення євреїв у Палестині. Походив з єврейської родини рабинів і здобув традиційну релігійну освіту. Після закінчення середньої школи він планував навчатися в університеті, але цим планам завадили антиєврейські заворушення 1905 року. У 1908 році разом із сестрою Міріам емігрував до Палестини. У 1911 році він був одним із засновників Союзу сільськогосподарських робітників.

без бою, так як радянських військових частин поблизу не було. Наприкінці 1941 — на початку 1942 років, німці почали тотальне знищення євреїв.

30 березня 1944 року село Боремель було визволене Першим Українським фронтом.

Аптека Леопольда Ніткевича. Боремель, 1930 р.⁵²

Єврейська громада⁵³

У 1784 році в Боремелі проживало 25 євреїв, 1847 р. – 411, 1897 р. - 1047 (87,4%), 1911 р. - 893, 1921 р. - 857 (96%), 1931 – 934, 1941 р. – 1018 євреїв.

Перші євреї оселилися в Боремелі у 18 столітті. У 1897 році під час Російської імперії місцеві євреї нараховували 1047 осіб, що становило 87,5% від загальної кількості населення. Під час Першої світової війни Боремель сильно постраждав. Після війни увійшов до складу незалежної Польської Республіки. У 1919-1921 рр. в місті працювала сіоністська івритомовна школа Тарбут, яку згодом закрила польська влада. У 1921 році 857 місцевих євреїв становили 95% від загальної кількості населення. У міжвоєнний період тут діяли сіоністські партії та молодіжні рухи (Хашомер Хацаїр, Бейтар, Гордонія), а також сіоністські піонерські навчальні комуни, такі як Хе-Халуц і НеНалutz Hatzair.

Німці окупували Боремель 24 червня 1941 р. і почали систематично реквізувати єврейське майно та цінності. Німецька влада заснувала єврейську раду («юденрат»), що складалася з семи чоловік, і єврейську поліцію. Євреїв

⁵²URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁵³ Boremel The Encyclopedia of Jewish life before and during the the Holocaust, t. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 172.; Боремель, Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 98.; Russian Jewish encyclopedia; Боремель. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622294>

змусили носити жовті нашивки та виконувати примусові роботи, причому майже всіх єврейських молодих чоловіків вивозили на роботу в Дубно та Рівне. Більшість ніколи не поверталися; цілком імовірно, вони були вбиті в тих місцях разом з місцевими євреями. З тих євреїв, які залишилися в Боремелі, багатьох забрали працювати на ферми в навколишні села і не дозволялося залишати село.

У червні 1942 року німці створили гетто. Гетто знаходилося в центрі села, поблизу школи. За різними даними до Боремельського гетто було зігнано від 1500 до 2000 євреїв. Деяких євреїв було вбито за те, що вони покинули гетто, намагаючись отримати трохи їжі. Незважаючи на німецькі заборони, деяким євреям вдалося обміняти своє майно на їжу.

Знищення єврейської громади в Боремелі відбулося на 22 вересня 1942 р., за містом, на березі річки Стир. Під час операції знищення співробітники СД, жандармерії розстріляли близько 700 осіб⁵⁴. У наступні дні ще кілька десятків людей було вбито, які ховалися в місті та прилеглих селах. Кілька десятків євреїв змогли уникнути розправи і переховувались у лісах до відходу німців.

Боремель, мацева на єврейському цвинтарі. 2019 р.⁵⁵

⁵⁴ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 71. – 98 с.

⁵⁵ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Однак, оскільки воно фігурує на російських картах 1880-х років, можна припустити, що кладовище було засноване наприкінці XIX століття. За словами місцевих жителів, після війни цвинтар зруйнували. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/boremel-jewish-cemetery/>

Палац у Варковичах. Зруйнований під час Першої світової війни.⁵⁷

Варковичі — центр Варковицької сільської громади Дубенського району.

Вперше в історичних джерелах Варковичі починають фігурувати з XVI ст., у яких Сигізмунд Август, польський король, підтверджує обмін маєтностей, здійснений Йосифом, володарем Луцька, з Федором [?] Миколаєм Мишкою Варковичем (Вурковичем). У тексті цієї операції згадуються наступні маєтності: Chrylov [Kryłów] i Warkowicze (Wurkosicze)].⁵⁸

Також згадується містечко в Акті опису Луцького замку 1845р., у яких іде мова про Федора Мишки у Варковичах.

Як свідчать історичні документи, старовинний поштово-пасажирський тракт Кременець-Остріг-Київ пролягав через Варковичі. Тоді ним володіли Мишки гербу Корчак.

---

⁵⁶Warkowicze, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XII: Szlurpkiszki – Warlynka, Warszawa 1892, s. 958. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XII/958; Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 157-158. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁵⁷ Палац у Варковичах був збудований у формі підкови родиною Ледоховських на початку 18 століття. У центральній частині фасаду був підйомний міст, що вів до в'їзної брами; на кутах з обох боків стояли циліндричні вежі. Флігелі палацу, накриті невисоким мансардним дахом, розширювалися задом до ставка. Всередині були довгі коридори і величезна їдальня.

Рисунок Наполеона Орди. З книги *Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczy Pospolitej.* — Wrocław: 1994, t. 5. — 697 s.

⁵⁸ URL: <https://polona.pl/preview/ba418da3-e4a2-49c5-bca5-d82cc6d7e595>

Містечко у 15-16 столітті належало княжому роду Острозьких, а коли їхній рід припинив своє існування, воно переходить у власність князів Заславських. В наступні століття село було у власності Ледухівських, Турно, Потоцьких та Млодецьких.

Найбільше до розвитку Варковичів долучились представники роду Ледухівських. Основним їхнім досягненням було отримання поселенням Магдебурзького права. З тих пір у Варковичах почали селитися ремісники різноманітних професій, аж 6 разів на рік тут відбувалися ярмарки. Приблизно в той же час в 1729 році Ледухівські посприяли будівництву у Варковичах бернардинського монастиря. Шляхтич Ледуховський витрачає значні кошти на будівництво костелу і монастиря, базою якого був Дубенський бернардинський монастир.

В XIX-XX ст. Варковичі були типовим волинським містечком. Тут проживало трохи більше 2000 жителів. З промислових підприємств тут були млини та гуральня, яка давала більше 15000 відер спирту в рік. Містечко було центром волості, а за Польщі – гміни, тут знаходилася поштово-телеграфна станція.

Єврейська громада⁵⁹

Перші згадки про єврейську громаду датуються 18 століттям. Тоді в селі проживало 322 євреї. Більшість євреїв жили за рахунок дрібної торгівлі та ремесла. Деякі займалися гарбарством і пивоварінням. Це був типовий єврейський штетл за польського правління з чотирма синагогами, єврейським цвинтарем і єврейською школою, відкритою на початку 20 століття. У 1931 році у Варковичах проживало 996 євреїв.

Коли на світанку 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу, уся Волинь була анексована Радянським Союзом згідно з секретними договором пакту Молотова-Ріббентропа, підписаного раніше Німеччиною та Радянським Союзом.

До 18 вересня 1939 року радянські війська увійшли в район Варковичі-Озеряни. Подружжя Голденбергів так писало про цю подію: «Окупаційні війська Червоної армії поводитися з великою порядністю і нічого не брали з собою»⁶⁰. Це, очевидно, різко контрастувало з жорстокістю, яку раніше демонстрували царські війська під час Першої світової війни. Однак, отримавши контроль над територією Варковичі-Озеряни, радянська влада захопила всі приватні ферми в цьому районі, організувавши їх у колгоспи, закрили всі приватні підприємства, закрили єврейські релігійні та громадські організації. Єврейським купцям і сіоністам загрожувало заслання до Сибіру.

---

⁵⁹Execution of Jews from Varkovychi. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/varkovychi-varkovichi-warkowicze-rivne-ukraine.316>; Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – С. 114. URL: <https://ukrskr.com.ua/rovenska/dubnivskiy/varkovichi-dubnivskiy-rayon-rovenska-oblast>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 73. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁶⁰ Sam and Anna Goldenberg Whispers in the Darkness Published by Shengold Publishers, New York, 1988.

Напередодні Другої світової війни у Варковичах проживало понад 1200 євреїв, у тому числі біженці з Польщі.

Варковичі, єврейські активісти з батальйону Бейтар.1936 рік.⁶¹

Село Варковичі було окуповане німцями 27 червня 1941 року. У травні 1942 року за наказом німців усе єврейське населення села Варковичі та частина озерянських євреїв були ув'язнені в гетто. У серпні 1942 р. гетто було огорожено колючим дротом, а з жовтня 1942 р. євреям було заборонено залишати територію гетто. Проте єврейські фахівці, наприклад, лікар Шоф чи аптекар Майбергер, не жили в гетто і могли вільно пересуватися Варковичами.⁶²

Ліквідація гетто була проведена на початку жовтня 1942 року. Вона тривала кілька днів, тому що багато євреїв втекли і переховувалися. Голокост вдалося пережити лише 200 євреям з Варковичів.

Нагадуванням про колишню єврейську спільноту Варковичів може служити кіркут при дорозі на Озеряни. На його території є багато старих надгробних знаків.

⁶¹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/16927>

⁶²Deposition of Tigran E., drawn up on December 25, 1944, by the State Extraordinary Commission; RG 22.002M. Fond 7021, Opіs 71, Delo 48.

Цейтель Рабер

Уроджена Гіт, народилася у Варковичах, 1887 року. Цейтель була убита під час Шоа. Місце смерті: Варковичі.⁶³

Ева Груферман

Народилася у Варковичах, 1909 року. Вона була вчителем іноземної мови. Єва була вбита під час Шоа.⁶⁴

Йосеф Бронфен

Народився у Варковичах у 1925 році. Йосеф був убитий під час Шоа. Місце смерті: Варковичі.⁶⁵

Пам'ятник на місці розстрілу понад 2500 євреїв з Варковичів та Озерян. (Тоді це був піщаний кар'єр).⁶⁶

⁶³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13939819>

⁶⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13998419>

⁶⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14013827>

⁶⁶Світлина Олексій Касьянова. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/varkovychi-varkovichi-warkowicz-rivne-ukraine.316>

Межиріч Корецький, палац Яна Казімежа Стецького. 1934 р.⁶⁸

Великі Межирічі (пол. Międzyrzec Korecki) — село у Рівненському районі, центр Великомежиріцької сільської громади. Назва пішла від розташування села між річками («межи річок»). До 1965 року мало назву Межиріч і Межирічі, а за польського правління — Межиріч Корецький.

Перша згадка датується 1544 роком; згадуються як власність князів Корецьких.

За Єжи Домініка Любомирського в містечку з'являється колегіум ордену піарів, 1702 року побудований кам'яний костел святого Антонія.

Після Любомирських містечко перейшло до Яблоновських, а 1773 року — до овруцького старости Яна Казімежа Стецького, який того ж року розпочав будівництво палацу. 1831 року царська Росія конфіскувала в Стецьких і маєток, і містечко.

У середині XIX століття містечко поступово зростає. Пожвавлюється ремісниче виробництво, торгівля, формується прошарок робітників, однак

⁶⁷ Międzyrzecz (2) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1885. — Т. VI. — S. 378. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/378; Обарчук А. О. Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка [Текст] / Анастасія Обарчук. - Рівне : ПП ДМ, 2010. - 328 с.; Обарчук А. О. До історії архітектурних пам'яток Межиріча Корецького // Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Вип. 2. / За ред. П.А.Ричкова. - Рівне: ПП ДМ, 2010. - С. 96-106 - 215 с. URL: <https://www.istvolyn.info/storage/uploads/46Hzv7kSfHy73sECHOlagRkYBsRjTw2tQwpneOGu.pdf>

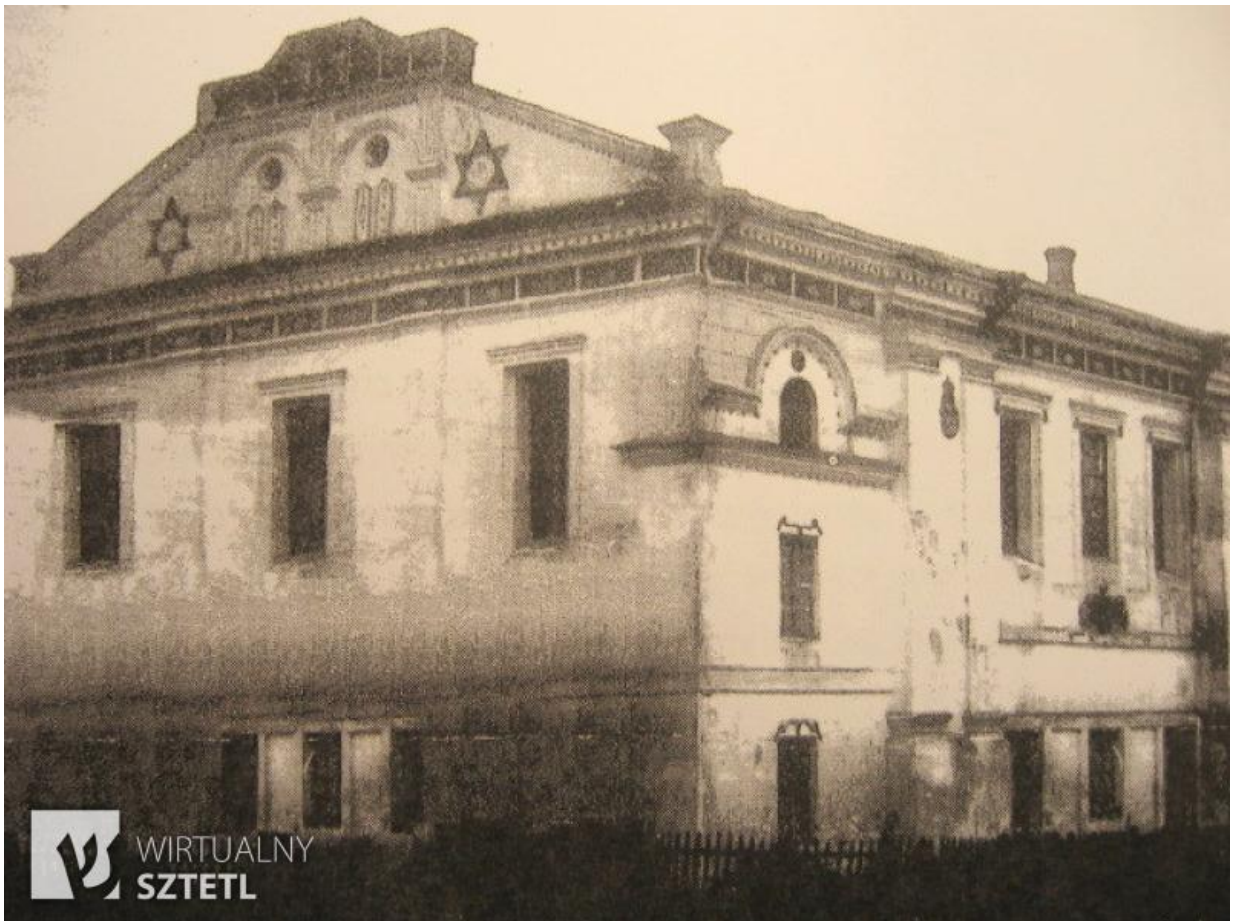
⁶⁸URL:<https://polona.pl/sets?searchCategory=objectSets&page=0&size=24&sort=RELEVANCE&searchLike=Mі%С4%99dzyrzec%20Korecki>

основу масу населення становили наймити і бідні селянські родини. 1850 року в Межирічах налічувалось 284 двори. У 1880-х роках в містечку вже налічувалось 302 будинки і 1612 жителів, працювали невелика суконна фабрика і пивоварний завод. Напередодні Першої світової війни в містечку мешкало 3592 особи, діяли пошта, телеграф. Досить потужний водяний млин переробляв 10 тис. пудів зерна на рік. Межирічі стають відомими в окрузі також своїм великим ярмарком, що збирався 20 разів на рік.

Під час Першої світової війни Межирічі опинились у прифронтовій зоні і поступово почали занепадати. Після Визвольних змагань опинились у складі Польщі до 1939 року. На той час у селі діяло товариство «Просвіта». 1929 р. на Межирічі поширені правила міської забудови.

Протягом 1939—1941 рр. містечко перебувало під радянською окупацією.

З 6 липня 1941 року до 15 січня 1944 року — під німецькою окупацією; упродовж 1944—1991 рр. — в Українській РСР.

Межиріч Корецький, Велика синагога. 1933 р.⁶⁹

⁶⁹ Світліну надала Ханна Аріон із сімейного архіву - Польське коріння в Ізраїлі/проект POLIN Museum. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/1022-miedzyrzecz-korecki>

Єврейська громада⁷⁰

Євреї в містечку жили з його заснування. Починаючи з 1760 року і протягом наступних дванадцяти років тут розташовувався центр хасидського руху, а його другий лідер, Дов Бер з Межиріча, отримав прізвисько за іменем містечка.

У 1784 році в Межиріччі проживало 295 євреїв, 1847 р. – 1808, в 1897 р. - 2107 (68%), 1921 р. - 1743 євреї (72,6%).

На початку 20 століття в Межиріччі було 5 синагог. У 1908 році відкрито школу з навчанням івритом.

У 1913 році євреям належали всі 5 дров'яних складів і всі 97 крамниць (за винятком лише 1 крамниці, де не євреї торгували некошерним м'ясом). Єврей Глузбандт орендував єдиний млин. Одним із двох лікарів у містечку був єврей Абрам Вуліс.

У 1920-1930-х роках у містечку діяли відділи різних єврейських партій та організацій. У 1930 році відкрито школу «Ор Тойре».

**Моше Општейн, Давід Крамер і Яків Примак.
Межиріч Корецький, 1937 р.⁷¹**

⁷⁰ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997. – С. 59, 71. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 138;

⁷¹ Опис фото: Друзі Моше Општейна (у першому ряду, посередині). Фото надано Ганною Аріон із сімейного архіву - проект «Польське коріння в Ізраїлі» /Музей POLIN. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/1022-miedzyrzecz-korecki>

Влітку 1941 року село було окуповане німецькою армією. Спочатку Межиріччями керував військовий штаб, а з вересня 1941 року управління перейшла до німецької цивільної адміністрації. Межиріччя було включено до Рівненської округи (Gebiet), уповноваженим якої був Regierungsrat Beer. У місті розташовувався німецький жандармський відділ, а також українська поліція.

У 1941 році в Межиріччі було створено юденрат. Нацисти запровадили антиєврейські закони: євреям було наказано носити наруканні пов'язки з блакитною зіркою Давида, євреїв відправляли на роботу без права винагороди, їм заборонялося залишати місто.

22 травня 1942 року в селі була проведена екзекуція, під час якої відділ СД з Рівного за участю німецької жандармерії розстріляв близько 1600 осіб єврейського походження. В екзекуції також брав участь взвод 1 роти 33 резервного батальйону поліції.

Невдовзі після проведення другої «Операції» в Межиріччі було створено гетто, куди переселяли євреїв із навколишніх сіл. 26 вересня 1942 р. гетто було ліквідовано. У цей день було розстріляно близько 1500 євреїв.

Пам'ятний знак на місці розстрілу єврейського населення, с. Великі Межирічі, урочище «Цегельня».⁷²

⁷² URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

Верба, початок ХХ ст.

Верба — село в Дубенському районі, центр Вербської територіальної громади.

Перша письмова згадка про село міститься у Привілеї короля Казимира Дениску Мукосійовичу на м. Збараж (пожиттєво) та села Збараської волості (довічно) «за вірну службу», виданий за згодою Панів-Ради від 12 січня 1442 року, у якому село згадується серед інших сіл волості.

У 1774 році в селі проживало 1282 чол., була церква, що володіла 90 десятинами землі, діти навчалися в церковно-парафіяльній школі. Згадується Верба і у «Списку всех почтовых станций в Волынской губернии» — пошжавлюється життя села. Це було пов'язано з тим, що через Вербу пролягав поштово-пасажирський тракт, була поштова станція, де було 34 коней. Поселення на той час було власністю шляхтича Лукаша Ротаріуша (герба «Гриф»).

У 1518 році отримує міське право від короля Сигізмунда І.

Згідно з енциклопедичним словником Брокгауза і Єфрона в містечку Вербі налічувалось 124 подвір'я, проживало 1068 жителів, була залізнична станція, 9 крамниць та 8 заїжджих дворів, православна церква та синагога.

⁷³ Werba // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1893. — Т. XIII. — S. 213. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XIII/213; Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 165. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

У 1929 р. на містечко Верба поширені правила міської забудови⁷⁴.

У 1939 році територію Західної України приєднано до СРСР, а в 1940 році Верба стає центром Вербського району новоутвореної Ровенської області.

В червні 1941 року село було в центрі найбільшої танкової битви в історії — Дубно—Луцьк—Броди—Рівне.

21 березня 1944 року село було визволено.

Верба, 1939 р. Жіноча, добровільна пожежна дружина (4 національності: українки, польки, єврейки, німкені). В центрі сидить комендант Софія Федорович.⁷⁵

Єврейська громада⁷⁶

У 1765 році у Вербі проживало 142 євреї, а в сусідніх селах – 39 євреїв, 1897 р. — 452 (29,5%), 1921 р. - 228 (57%), 1942 році – 367 євреїв.

У XIX - на початку XX століття євреї заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслами. У 1913 році євреям належали всі 11 крамниць у містечку. Єдине підприємство містечка, лісозавод, належало єврею Лейбу Маргулісу.

⁷⁴ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 24 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

⁷⁵URL:https://www.facebook.com/photo/?fbid=1770754736414362&set=gm.407267313826649&idorvanity=316444812908900&locale=uk_UA

⁷⁶ Єврейська енциклопедія Брокгауза і Ефрона. URL: <https://www.vehi.net/brokgauz/index.html> ; Російська єврейська енциклопедія; Холокост на території СРСР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009.

24 червня 1941 р. Вербу окупували німецькі війська. 20 травня 1942 року було створено гетто. 30 травня 1942 р. поблизу села Гранівка було розстріляно 285 євреїв, наприкінці літа 1942 р. – 80 євреїв.

Меморіальна дошка в пам'ять про євреїв Верби та рабина Шмуеля Мізліса в синагозі «Охель раббі Йосеф» в Афулі, Ізраїль.

Верба, єврейський цвинтар. 2017 р.⁷⁷

⁷⁷ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Датування найдавнішого надгробка відноситься до початку 20 століття, тому можна припустити, що цвинтар виник у цей період. На старих картах його не позначали. Огорожа була встановлена ESJF у квітні 2017 року. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/verba-new-jewish-cemetery/>

Висоцьк⁷⁸

Висоцьк — село у Сарненському районі, центр Висоцької сільської громади.

Перша письмова згадка про Висоцьк датується 1005р., хоча археологічні розкопки свідчать, що ще задовго до цього тут протікало життя.

Висоцьк був розташований на шляху з Литви на Волинь. У 1695 році Кшиштоф Завіша, воєвода мінський, автор відомих спогадів, виданих І.Бартошевичем, будучи проїздом з Бердичева до Мінська затримався у Висоцьку. Литовський шлях проходив через Бережницю, Дубровицю, Висоцьк і Давидгородок.

На початку XVI ст. Висоцьк став значним торговельним центром, тут була пристань. Звідси ходили невеликі судна, на яких перевозили товари з Волині до Польщі та балтійських портів.

Завдяки вигідному географічному положенню Висоцьк почав швидше зростати. На початку XVII ст. він став економічним центром Висоцького ключа, до якого входили села Бродець, Васильєв, Волошки, Вороні, Глинка, Деревня, Лука, Смородськ, Столін та Удрицьк.

Першої половини XIX ст., крім торгового центру, у Висоцьку було дві вулиці — Задвір'я та Підвисоцьк. Тут мешкали торговці, ремісники й селяни. За переписом 1858 року, в містечку налічувалося 34 селянські господарства з 132 працездатними чоловіками.

До 1917 року село входило до складу Російської імперії. У 1906 році містечко входило до складу Висоцької волості Рівненського повіту Волинської губернії Російської імперії. У 1918—1920 роки нетривалий час перебувало в складі Української Народної Республіки.

У 1921—1939 роки входило до складу Польщі. У 1921 році містечко входило до складу Сарненського повіту Поліського воєводства Польської Республіки⁷⁹.

17 липня 1941 року Висоцьк зайняли німецькі війська.

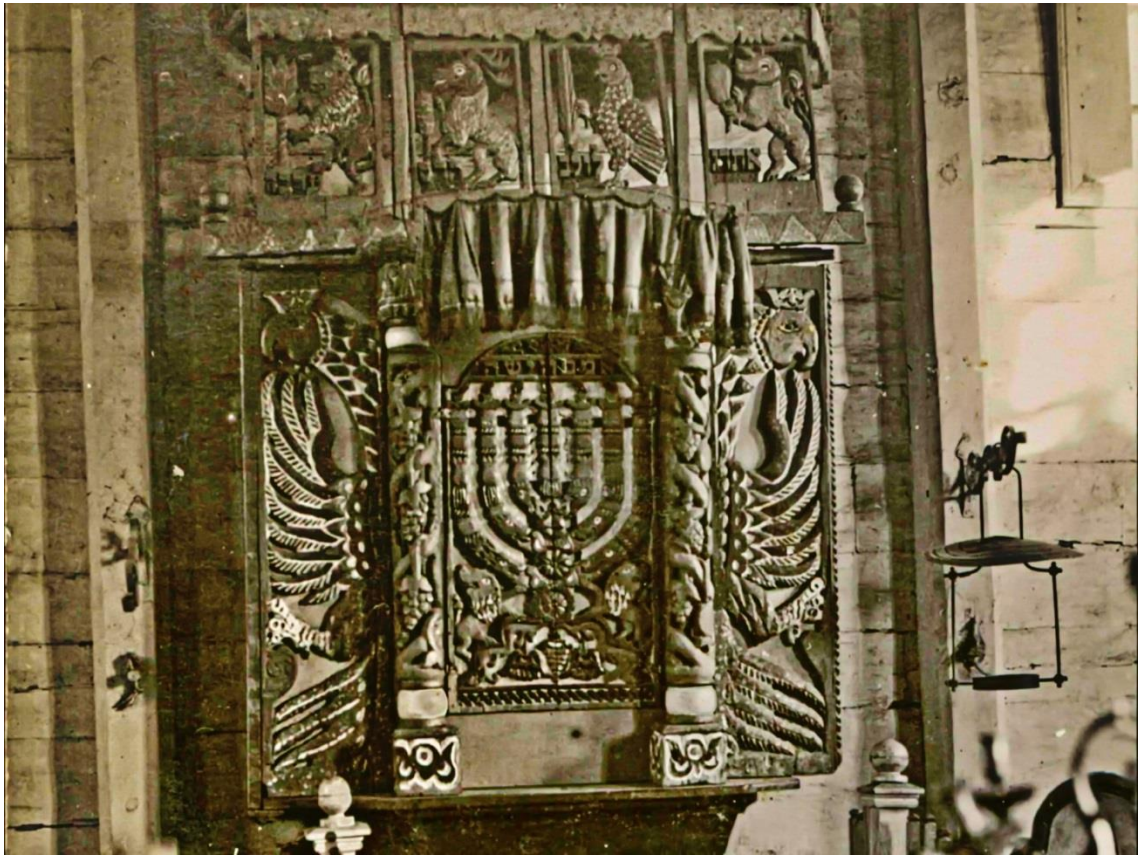
Під час Другої світової війни німецький гарнізон у містечку налічував 70 осіб, з них 50 поліцаїв.⁸⁰

---

⁷⁸ Wysock // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1895. — Т. XIV. — S. 111. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIV/111; Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 195-199. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

⁷⁹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych (PDF). Т. Tom VIII, Województwo poleskie. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny. 1924. с. 58. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/41/Woj.poleskie_miejscowo%C5%9Bci_1921.pdf

⁸⁰ Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі "Волинь-Поділля" (1941–1944 рр.) / Міжнародна громадська організація "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"; Державний архів Хмельницької області; Кам янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. — Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. — С. 43. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-1502-55-9/978-966-1502-55-9.pdf>; Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. — С. 114. URL: <https://ukrskr.com.ua/rovenska/dubrovitskiy/visotsk-dubrovitskiy-rayon-rovenska-oblast>

Фрагмент Арон га-Кодеш синагоги у Висоцьку. У центрі 2 леви тримають Менору, на тлі двоголового орла. По краях можна побачити голови цього орла, увінчані коронами. Угорі зображені тварини з 4 видами рослин, символи свята Суккот: ведмідь з етрогом (цитрусовий плід), орел з лулавом (пальмове листя), олень з гадасом (мирт) і лев з аравною (верба). 1933 р.⁸¹

43

Єврейська громада⁸²

У 16-18 століттях — містечко Пінського повіту Брестського воєводства у складі Речі Посполитої. З 1793 року — у складі Російської імперії. У 19 — на початку 20 століття — містечко Рівненського повіту Волинської губернії.

У 1919–1939 рр. — у Волинському воєводстві у складі Польщі, у 1939–1991 рр. — у складі УРСР.

У 1766 р. у Висоцьку проживало 85 євреїв, 1847 р. - 320, 1897 р. - 880 (96,4%), 1921 р. - 893 євреї (30%).

Початок єврейського поселення у Висоцьку припадає, ймовірно, на XVII ст. Місцева громада підпорядковувалася єврейській громаді Пінська. Можливо,

⁸¹URL:<https://sztetl.org.pl/pl/media/104502-wysock-synagoga-aron-ha-kodesz-1933-awers?ref=art&nid=191695>

⁸² Aryeh Fyalkov, ed., *Our Town of Wysock: A Memorial Book*, Haifa, 1963, pp. 97-98 (на івриті та ідиш). <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314104/fyalkov-aryeh-ayaratenu-visotsk-sefer-zikaron>; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; *Our Shtetl Vysotsk memorial book*. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/vysotsk1/vysotsk1.html>; *Execution of Jews in Vysotsk*. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/vysotsk-wysock-wysotsk-rivne-ukraine.343>; Холокост на території СССР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. — С. 190-191; *Our Shtetl Vysotsk memorial book*. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/vysotsk1/vysotsk1.html>; Michal Marczak *Przewodnik po Polesiu, Brzesc nad Bugiem: Polskie Tow. Krajoznawcze. Oddział, 1935 (Lwów : Druk. Polska)*. URL: <https://polona.pl/preview/7c4dce10-963d-45e7-9f1b-f69042547b06>

поселення євреїв у Висоцьку насправді було частиною свідомих зусиль саме цієї громади. У книзі пам'яті Ар'є Фіалков пише: «Вплив Пінська був результатом того, що він заснував поселення (колонії) на Поліссі, які були пов'язані з Пінською метрополією в галузі права та податків» .

Близько 1764 року Висоцьк став самостійним як громада. На той час там було приблизно 85 «єврейських душ». У акті перевірки 1774 року згадується сім євреїв-поміщиків, які сплачували орендну плату замку, що становило 16,23 злотих на рік.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich описує Висоцьк наприкінці ХІХ століття як місто з помітною присутністю євреїв: «В ньому 217 будинків, 1702 православних мешканців, до 100 євангелістів, не рахуючи євреїв, яких тут багато» . З цього ж джерела довідуємося, що у 1877 р. тут стояла синагога. «Місцеві євреї займаються у великих розмірах торгівлею ягодами, ожиною, журавлиною, а також грибами, що ростуть у лісах. Щороку відправляють кілька байдаків, наповнених цими продуктами, до Києва та Одеси».

Висоцьк, члени організації «Піонер». 1924 р.⁸³

За переписом 1897 року в містечку проживало 912 осіб, з них 880 євреїв (96,5%!). Пізніше ці пропорції швидко змінилися, можливо, в результаті включення до Висоцька районів, які раніше вважалися сільськими. У 1906 році населення вже складало 2668 осіб, які проживали в 180 будинках.

У 1901 році зі статті Б. Абельсона в Ha-Sefira ми дізнаємося про жахливе економічне становище місцевої громади, за словами автора, приблизно 250

⁸³URL:<https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314104/fyalkov-aryeh-ayaratenu-visotsk-sefer-zikaron>

євреїв, здебільшого це були ремісники (кравці та шевці, які також виконували будівельні роботи взимку), а також було кілька купців, які їздили по сусідніх селах. Їхні доходи були низькими; багато страждало від безробіття; не вистачало навіть води, оскільки річка Горинь була надто далеко від міста.

Єдиним соціальним закладом була богодільня, заснована ще в ХІХ столітті рабином (швидше за все Рабіновичем) на зламі століть, яка була в дуже поганому стані. Товариство самопомоги, яке існувало раніше, не проіснувало до 1901 року. Єдиний лікар двічі на тиждень їздив на роботу з Дубровиці, але незабаром не було коштів, щоб заплатити йому. Висоцьк явно поступався навіть сусіднім містечкам: Століну на півночі та Дубровиці на півдні. У цій ситуації еміграція була частим вибором як до Сарн і Рівного, так і значно далі за кордон.

Громадська бібліотека у Висоцьку, 1926 рік. Справа наліво: Панахес Гельман, Панахес Баліар, Іцхак Ріді, Ізраель Гутман, Гершон Колодані, Реувен Хобар і Ха Леві.⁸⁴

У духовному відношенні домінуючими групами були євреї-хасиди – послідовники династії Карлін-Столін та Березненського цадика. Ми знаємо трьох останніх рабинів міста з 19-го і 20-го століть: Мойжеш Рабінович, відомий як реб Мушке (1880-ті); Єгуда Абельсон з Петриків (відомий, серед іншого, примиренням послідовників двох панівних хасидських груп); і його син Йошуа Абельсон, який служив до Голокосту.

Лише за Другої Посполитої у Висоцьку відбулися значні зміни. У 1921 році в містечку було приблизно 2978 осіб, які проживали в 471 будинку; євреїв було 893 – майже рівно 30%.

⁸⁴URL:<https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314104/fyalkov-aryeh-ayaratenu-visotsk-sefer-zikaron>

Виникли перші установи. Результатом активізації сіоністів стало створення єврейської школи та бібліотеки з книгозбірнею івритом та ідиш. Виникли організації політичного характеру: Поале Ціон, Цеірей Ціон, ХеХалуц Хатцаір. Було зібрано кошти для Керен Каджемет ле-Ізраель та Керен Хайесод.

Висоцьк, 1933р. Комітет ККК, справа – наліво стоять: Йосек Лофта, Цпур Шустер, Арі Шейнман, Девід Ступфер, Лів Нефчан, Гершон Нефчан, Яков Лофта, Реувен Хубер, Гіт Л. Ліхтенфельд, Зейд Ле Віннік, Хана Лофта, Пейдж Л. Гутман; сидять: Шайндел Хобар, Міндел Колодані, Гершон Колодані, Ізраель Гутман, Рейчел Стоффер.⁸⁵

Були й люди несіоністських груп: православні, бундівці, навіть комуністи. Проте економічне життя продовжувало бути локальним. Серед її найвидатніших представників були замороцький торговець худобою Я. [Єтуда?] Фішман і мірошник Я. Фельдман.

До громади у Висоцьку ймовірно входило сусіднє село Лютинськ. У 1930 р. євреї з двох родин тримали тут млини (Ф. Перельштайн, Н. Перельштайн) і бакалійні лавки (Н. Фішман, В. Фішман, Н. Перельштайн).

⁸⁵URL:<https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314104/fyalkov-aryeh-ayaratenu-visotsk-sefer-zikaron>

Відділення «Піонер». Висоцьк, 1935 рік.

У 1939 році Висоцьк потрапив під радянську окупацію.

Німецькі війська зайняли Висоцьк 17 липня 1941 року.

Після німецької окупації всі євреї були зареєстровані, а нова влада міста прийняла низку антиєврейських постанов. Від євреїв вимагали сплати великого викупу, здачі свого хутра та великої кількості майна, носіння нарукавної пов'язки зі словом «Юда» (яку наприкінці вересня замінили на жовтий значок) і виконання примусових робіт. Влітку 1941 року було створено єврейську раду (юденрат) із дванадцяти членів на чолі з Іцхаком Гольдбергом і невелику єврейську поліцію.

У серпні 1941 року близько 170 єврейських жінок і дітей прибули до Висоцька з сусіднього Давидгрудка. Їх було вигнано з цього міста після масового розстрілу місцевих чоловіків кавалерійським підрозділом СС.

Десь перед літом 1942 року у Висоцьк була переселена група близько 150 євреїв з навколишніх сіл. Вони були розподілені по місцях проживання місцевих євреїв.

Наприкінці липня 1942 року у Висоцьку було створено гетто. Воно було огорожено колючим дротом, і в ньому перебувало близько 1500 в'язнів: близько 1200 євреїв із самого Висоцька, близько 170 євреїв з Городка та близько 150 євреїв із сусідніх сіл. Невдовзі в гетто почалися епідемії, особливо тифу.

Висоцьке гетто було ліквідовано 9 вересня 1942 року, а його в'язнів розстріляно за містом, на березі річки Горинь, різними німецькими підрозділами, яким допомагала українська допоміжна поліція.

Під час цієї вбивчої операції деякі євреї намагалися втекти, перепливши річку Горинь. Деякі з них зуміли дістатися протилежного берега, а інші потонули або були застрелені у воді.

Напередодні 9 вересня 1942 року німецькі поліцаї посилили охорону, а з самого ранку цього страшного дня почали виганяти всіх євреїв, обшукуючи кожен будинок. Вигнали всіх на площу містечка (поблизу теперішньої школи). Було зібрано близько 2 тис. чоловік. Всіх поставили на коліна і провели ретельний обшук. Потім розділили людей на три колони. Під посиленою поліцейською охороною першу колону погнали вулицею Підвисоцькою до місця розстрілу. На південній околиці містечка над Горинню задалегідь була викопана глибока яма для страти і захоронення приречених. Місце розстрілу теж охоронялося німцями. Зі страшною педантичністю роздягали жертв, заводили до ями, змушували лягати і вбивали. Робили це неквапливо, професійно. Другу групу вели цим же маршрутом. Проте люди вже знали, що їх ведуть на страту, і почали розбігатися. Багатьох розстріляли. Їх тіла позвозили до місця поховання. Третю колону повели по вулиці Містечковій через Борок, щоб не можна було втікати. Усього було знищено тоді 1864 чоловік.

Щодо кількості страчених в урочищі «Борок», то зустрічаються неоднозначні цифри. А.Круглов називає — 700 осіб; «Российская еврейская энциклопедия» — вказує, що «1400 євреїв були розстріляні». Хоча, ми вважаємо, що вірнішим слід вважати число 1864 особи, яке зустрічається в більшій кількості джерел, зокрема: працях «Висоцьк: із глибини віків до сьогодення», «Голокост на Рівненщині»; таку ж цифру наведено і в заключенні Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників.

Радянські архіви

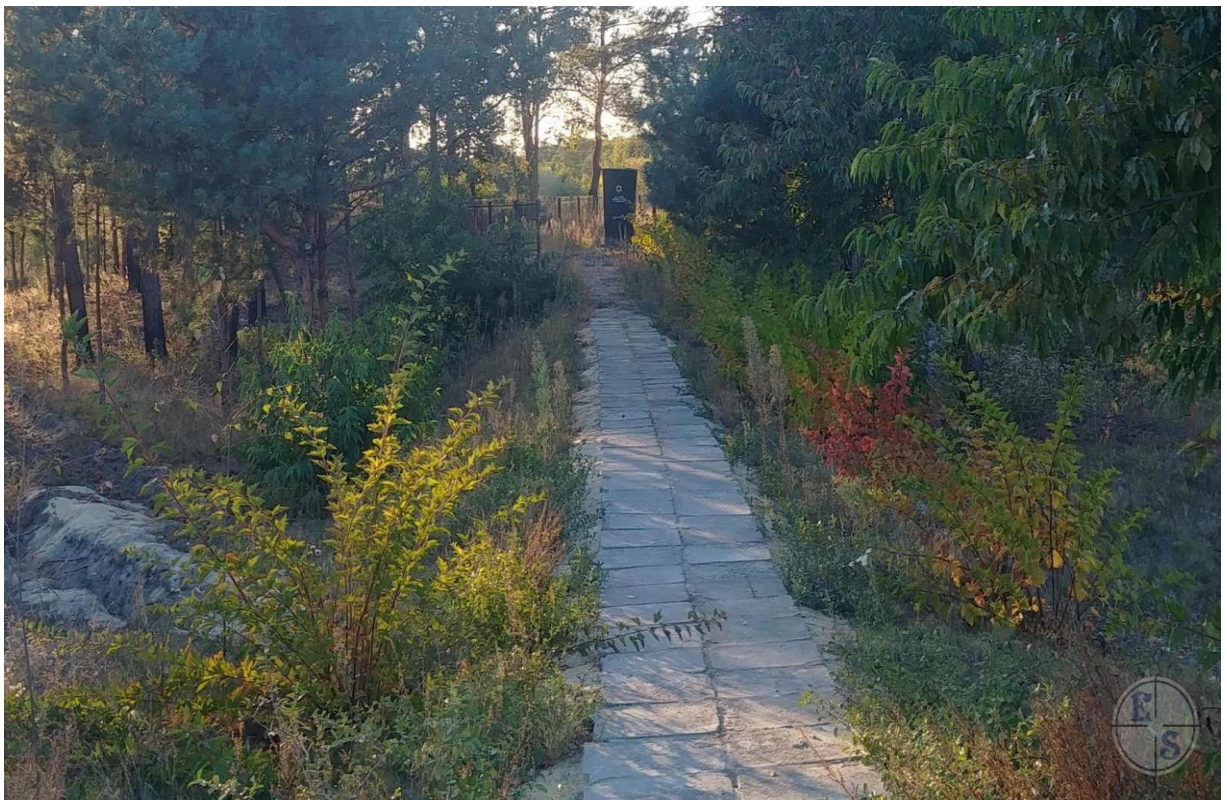
«Після прибуття німецькі солдати не чіпали жодного єврея до липня 1942 року, включно зі мною. У липні 1942 року вахмайстер жандармерії у Висоцьку віддав наказ зібрати всіх євреїв у селі Висоцьк. Усіх євреїв із навколишніх сіл поліція збрала і також привезла до Висоцька. Старших людей і дітей ув'язнили в створений для цього табір. Він був огорожений 7-8 рядами колючого дроту й охоронявся поліцією. Євреям було заборонено залишати територію. Нам не давали їжі. Ми перебували в таборі з липня по 9 вересня 1942 року.[...] Цього дня зі Століна прибуло 20 солдат СД у супроводі 150 поліцаїв. Нас змусили стати на коліна, і вони забрали всі наші гроші, золото та цінні речі. Облаву влаштували німці, бо не довіряли поліцаям. Після цього нас розділили на три групи. Першу групу, дець близько 500 чоловік, відвезли на північний схід від Висоцька, де вже була викопана яма. Там усіх змусили роздягнутися догола і групами по десятки відводили до ями й розстрілювали. Розстріл вели столінські німці, імен яких я не знаю. Я знаю лише те, що вони хвалилися тим, що вбили понад 7000 євреїв».⁸⁶

⁸⁶ Deposition of a Jewish survivor, Nison Ionov, born in 1893, given to the State Extraordinary Soviet Commission (ChGK), RG-22.002M:7021-71-45. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/vysotsk-wysock-wysotsk-rivne-ukraine.343>

Місце розстрілу євреїв. Висоцьк, 2008 р.⁸⁷

Меморіал. Висоцьк, 2019 р.

⁸⁷ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/vysotsk-wysock-wysotsk-rivne-ukraine.343>

Палац Красицьких, 1911 р.⁸⁹

Володимирець — селище в Україні, центр Володимирецької громади Вараського району.

У поборовому реєстрі Луцького повіту за 1570 рік містечко згадується як «давнє поселення». На той час воно було власністю Івана Кирдея-Мнишинського, пізніше переходить до князів Чорторійських, які згодом за 400 тис. злотих продали його воєводі Казимирові Пацу. В першій половині XVII ст. ним володіють вже князі Четвертинські. Волинська родина князів

⁸⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – С. 114. URL: <https://ukrssr.com.ua/rovenska/volodimiretskiy/volodimirets-volodimiretskiy-rayon-rovenska-oblast>; Zbigniew Anusik, Własność ziemiska w województwie wołyńskim w 1570 roku, w: Przegląd Nauk Historycznych, R. X, nr 1, (2011), s. 42. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przeglad_Nauk_Historycznych/Przeglad_Nauk_Historycznych-r2011-t10-n1/Przeglad_Nauk_Historycznych-r2011-t10-n1-s23-70/Przeglad_Nauk_Historycznych-r2011-t10-n1-s23-70.pdf; Włodzimierzec, mko, powiat łucki, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XIII: Warmbrun – Worowo, Warszawa 1893, s. 716. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XIII/716

⁸⁹ Історичною пам'яткою Володимирця є єдиний на Поліссі маєток - це палац Красицьких. Палац польського пана Фердинанда Красицького був збудований у 1827 році. Парк навкруги палацу був знаменитий рідкісними породами дерев, наприклад, європейськими акаціями. На територію парку не пускали нікого, а стежки тут були настільки широкими, що по них прогулювалися каретами. На початку XX століття його викупила бельгійська родина де Пурбе, якій він і належав до 1939 року. Маєток не був зруйнований радянською владою тільки тому, що це приміщення вирішили використати під сиротинець. Тут же розміщувався відділ комуністичної пропаганди. З 2002 по 2008 рік тут була православна церква, тому й досі зберігся хрест. Коли церква перейшла в окреме приміщення, маєток закрили, обмеживши доступ всередину. Тепер на те, щоб привести його в належний стан, потрібно три мільйони гривень. Цей маєток - єдиний на все Полісся, який зберігся, чим і унікальний. URL: <https://polona.pl/item-view/a06cdba7-7097-4038-adce-d6e8161bcad7?page=60>

Четвертинських відіграла значну роль у розбудові Володимирця. Серед них варто згадати Стефана Яковича Четвертинського. Завдяки старанням його сина князя Стефана Стефановича їхнє спадкове містечко Володимирець отримало 4 червня 1667 року королівський привілей на самоврядування за магдебурзьким правом та низку пільг.

На кінець XIX століття у Володимирці була церква, костел, 2 синагоги, 149 будинків і проживало 1083 мешканці.

Після об'єднання в 1939 році західноукраїнських земель з Радянською Україною та утворенням районів у тодішній Ровенській області, Володимирець став районним центром і був віднесений до категорії сіл.

3 липня 1941 року містечко було зайняте німецькими військами.

Під час Другої світової війни німецький гарнізон у містечку налічував 42 особи, з них 30 поліцаїв⁹⁰.

12 січня 1944 року Володимирець був зайнятий частинами 1-го Українського фронту.

Володимирець, 1934 р.

Єврейська громада⁹¹

Між двома світовими війнами у Володимирці проживало близько 1200 євреїв – майже половина його жителів. Вони заробляли на життя дрібною торгівлею, ремеслами, мали невеликими продовольчі заводи. У місті діяли сіоністські партії та молодіжні рухи, а деякі євреї таємно брали участь у Польській комуністичній партії. У містечку викладали іврит та іудаїзм приватні

⁹⁰ Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі "Волинь-Поділля" (1941–1944 рр.) / Міжнародна громадська організація "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"; Державний архів Хмельницької області; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – С. 43. – 320 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-1502-55-9/978-966-1502-55-9.pdf>

⁹¹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Vladimirets.URL:<https://kehilalinks.jewishgen.org/volodymyrets/Docs/Vladimirets%20Jewish%20History.pdf>

вчителі, працювала єврейська бібліотека, деякий час також працювала єврейська школа. Після великої пожежі, що спалахнула в 1934 році, багато євреїв міста емігрували до великих міст або за межі Польщі, а деякі з них емігрували до Ізраїлю.

У вересні 1939 року Володимирець окупували радянські війська, а приватні підприємства в місті націоналізували. Наприкінці 1939 року у Володимирі була відкрита радянська школа їдиш. 26 червня 1941 року близько 500 хлопців з міста, євреїв і неєвреїв, були набрані в радянський батальйон у Сарнах, але батальйон був захоплений німцями, а всі його солдати-євреї були вбиті. 29 червня 1941 радянські війська залишили Володимирець, а 3 липня його захопили німці. Євреї були змушені створити Юденарт на чолі з Якобом Айзенбергом. Їх змушували носити нарукавну пов'язку із зіркою Давида, забирали на примусові роботи в місті та його околицях, накладали викуп товарами та грошима.

У квітні 1942 року у Володимирці було створено відкрите гетто, в якому було зосереджено близько 3000 євреїв, також з навколишніх сіл. У гетто була створена громадська кухня. Перед ліквідацією гетто група молодих людей запропонувала юденрату підпалити гетто, але юденрат відхилив пропозицію. Українці пропонували врятувати голову юденрату та членів його родини, але він відмовився, сказавши, що воліє померти разом із членами своєї пастви. Гетто було ліквідовано наприкінці серпня 1942 року. За іншим джерелом, 26 серпня їх вивезли до Сарн, а між 27 і 28 серпня там розстріляли разом з рештою євреїв району. Сотні втекли під час концентрації та по дорозі за межі міста, але багато з них, включаючи рабина громади, були спіймані та вбиті в наступні дні.

Братська могила у Жулкинському лісі де вбили євреїв з Володимирця.

Шошана Роза
Народилася у Володимирцях.
Шошана Роза була вбита під час Шоа.⁹²

Белка Гендель
Народилася у Володимирцях.
Белка була вбита під час Шоа.

Ліпман Волок
Народився у Володимирцях.
Ліпман був убитий під час Шоа.

Меморіальний пам'ятник в Жулкинському лісі де вбили євреїв з Володимирця.

⁹² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14065861>

Глинки⁹³

Глинки - село у Рівненському районі.

Вважають, що Глинки заснував у 1569 року князь Костянтин Василь Острозький на місці віковичної діброви, де споруджено лісничівку й панський двір, а згодом обширний став, смолярню.

По даних з відомостей за 1811 рік село Глинки належало поміщику Йосипу Стецькому і в ньому було 32 двори і проживало 273 особи.

У довіднику 1885 року Глинки значиться як колишнє державне село, в якому діяли православна церква, єврейський молитовний будинок, школа, постійний двір.

Є декілька припущень про походження назви села, за однією з них від урочища Глина, також від місцевості на якій розташоване село, там є поклади глини.

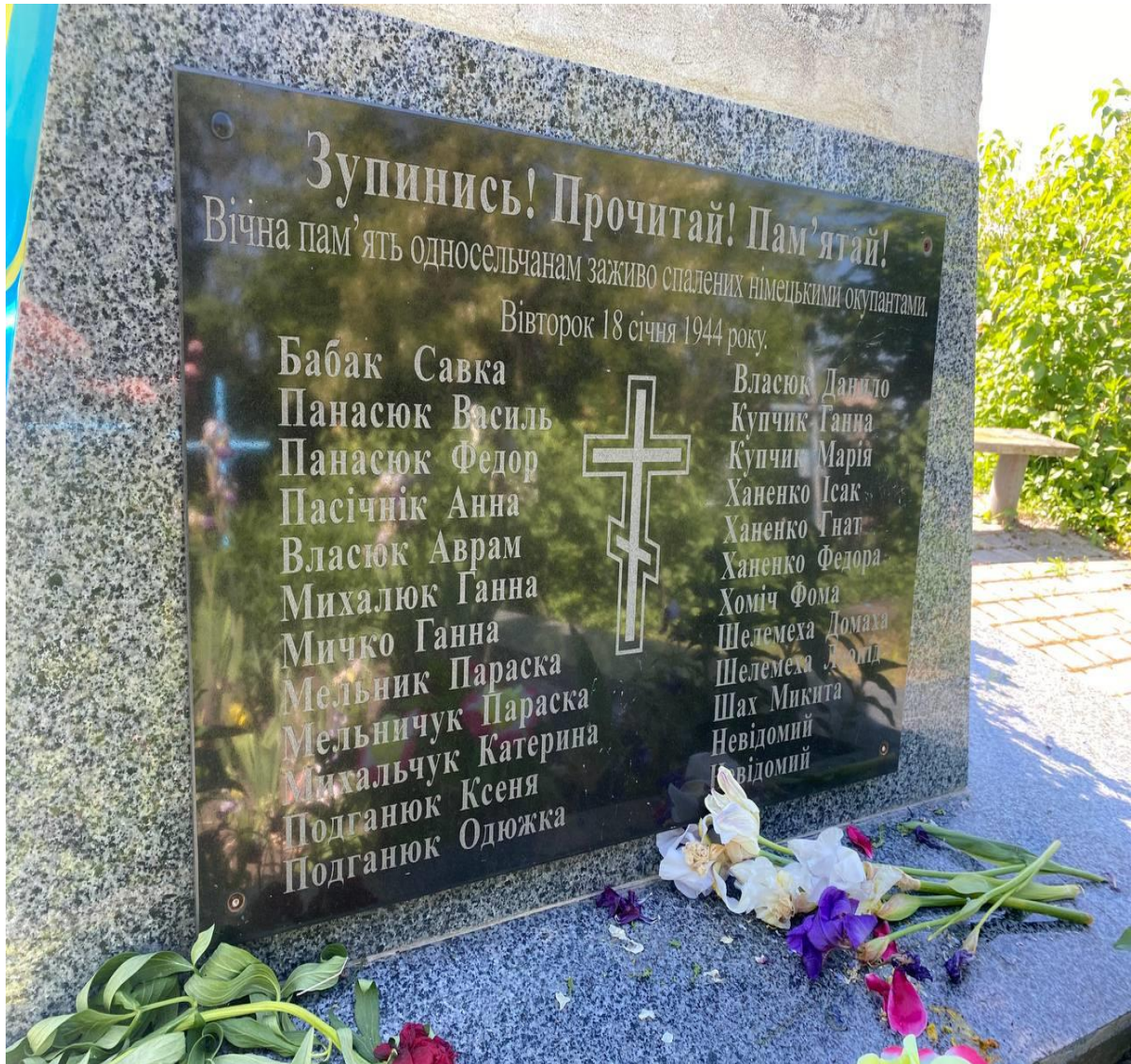
На початку 1944 року німці відступали з території громади, і одного

німецького офіцера було вбито. Німці зробили в селі облаву і знайшли тіло вбитого на території сучасного ставу, після чого почали зганяти людей, щоб знайти вбивцю. Але оскільки вбивцю не знайшли, зігнали людей на розстріл. Тих, що залишились живі, заставили знести вбитих в клуню Герасимовичів, яка була поруч, облили клуню бензином і підпалили. Жахливий стогін і крик наповнили все село. Через кілька днів після трагедії, місцеві жителі, ризикуючи власним життям, зібрали залишки тіл і поховали їх у братській могилі на місцевому кладовищі. В 1982 році на зібрані громадою кошти був зведений пам'ятник із закарбованими іменами 24-ох страчених,

який і сьогодні нагадує про жахіття того дня.

⁹³ Володимир Шиприкєвич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 275-276. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

Меморіал жертвам нацизму⁹⁴

Єврейська громада⁹⁵

Перша єврейська громада заснована в 1855 році як єврейська землеробська колонія Рівненського повіту Волинської губернії.

У 1855 році в Глинках проживало 12 єврейських сімей, 1897 р. - 346 євреїв (38%), 1921 році - 317 євреїв (28%).

Колонію заснували 12 сімей, з яких 8 незабаром розійшлися через утиски влади та часте застосування тілесних покарань.

Наприкінці XIX століття 138 євреїв обробляли 64 десятини землі.

У 1913 році євреї Штейнберг і Перельцвайг володіли млином.

У 1942 році євреїв Глинки відправили до гетто Рівного і розстріляли.

⁹⁴ URL: <https://bilokrynycka-gromada.gov.ua/memorial-zhertvam-nacizmu-16-52-28-10-09-2024/>

⁹⁵ Glinki. URL: https://myshtetl.org/volyn/glinki_en.html

Гориньград Перший⁹⁶

Гориньград Перший, 2016 р.⁹⁷

Гориньград Перший (також Горінград, Крупи; Кріпа на ідиш), село Рівненського району.

Уперше село Крупа (нині — Гориньград Перший) згадується в описі Луцького замку 1545 року, називаючи «городню Крупов».

Ймовірно село виникло в період розквіту Київської Русі в X–XI ст. Час його появи встановити не вдалося.

Минав час, і село почали називати Крупи (інакше — Крупов'є). У XVIII ст. Крупами володів князь Соломирецький. Як і багато населених пунктів Волині того часу, містечко тягнулося смугою через помежів'я зандрової та лісової зони, тобто через Полісся та чорноземну Волинь. Пізніше містечко перейшло у володіння Радзивіллів, а у другій половині XVIII ст. — до Святополк-Четвертинських. У 1777 р. князь Габріель Олександрович Святополк-Четвертинський отримує для цього села статус містечка, втілюючи в його назву поняття «місто над Горинню». Але давнє наймення Крупа ще довго існувало в побуті людей. Нові власники містечка Гориньград, родина князів Четвертинських, примушували жителів називати містечко новою назвою⁹⁸.

В результаті другого і третього поділів Речі Посполитої (1793 р., 1795 р.) м. Гориньград, як і вся Волинь, стало частиною Російської імперії, увійшовши до складу Волинської губернії Ровенського повіту Тучинської волості. Гориньград Перший мав з 1835 року костел, а дещо пізніше і синагогу.

Після 1920 р. м. Гориньград перейшло до Польської держави. Тоді землі були передані на потреби військового осадництва, а двір — жіночій садівничо-городничій школі, яка існувала до 1939 р.

Західна Україна, у тому числі Гориньград, увійшла до складу СРСР 1–2 листопада 1939 року, коли відбулась позачергова сесія Верховної ради СРСР. У

⁹⁶Село моє - душа моя: літопис сіл Гориньград-I та Гориньград-II Рівненського району Рівненської області. Історія. Факти. Сучасність//Автори Грицак В.М., Сичик О.В. — Харків: ФОП Залогін С.О., 2013. — 336с.; іл.

⁹⁷ URL: <https://bilokrynyska-gromada.gov.ua/selo-goringrad-pershij-13-42-16-12-07-2021/>

⁹⁸ Історія та легенди сіл Рівненського району//Упорядник Микола Бендюк. — Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. — 260с.; іл.

цей період в селі почалась конфіскація земель у польських офіцерів-осадників. У люті січневі морози 1940 року всі польські сім'ї було вивезено до Сибіру. Конфісковані землі були об'єднані в радгосп.

22 червня 1941 року Німеччина напала на Радянський Союз — розпочалась німецько-радянська війна. Село німецькі війська окупували 28 червня 1941 р.

Єврейська громада⁹⁹

У 1784 р. в Гориньграді проживало 40 євреїв , у 1787 р. – 54, 1847 р. – 316, 1863 р. – 380, у 1897 р. – 540 (28%), 1921 р. – 307 євреїв (15%).

У 1863 році була синагога.

У 1920-х роках було 2 синагоги.

У 20 столітті рабинами були Гордон, потім Малінна (до періоду Шоа).

У 1913 році євреям належали всі 7 крамниць у містечку.

У міжвоєнний період більшість місцевих євреїв були дрібними торговцями та рознощиками. У місті діяли деякі сіоністські партії та їх молодіжні рухи (HeHalutz і Beitar).

Село німецькі війська окупували 28 червня 1941 р.

В липні–серпні 1941 року почалось масове знищення єврейського населення. На початку липня 1941 р. у Гориньграді було вбито близько 60 євреїв¹⁰⁰. У вересні 1942 року решту євреїв Гориньграда (переважно жінок і дітей) переселили в гетто сусіднього міста Тучин. Вони загинули під час ліквідації Тучинського гетто.

Меморіал, присвячений містянам-жертвам Голокосту (Холон, Ізраїль), 2009 р.

⁹⁹ Jewish encyclopedia of Brockhaus & Efron; Jewish electronic encyclopedia World ORT. Tsam Tsvi Herts; URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627937>

¹⁰⁰ Круглов А. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М.Левитас.- К., 2000.- С. 146; Катастрофа та опір українського єврейства (1941-1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред.-упор. С.Я.Єлисаветський. - К., 1999.- С. 206.

Гоща, садиба Іпохорських-Ленкевичів (Валевських).¹⁰²

Гоща — центр Гощанської селищної територіальної громади Рівненського району.

Перша згадка у літописах про Гощу датується 1152 роком. У глибоку давнину великі литовські князі подарували землю по річці Горинь, між Корцем і Острогом, хрещеному магометанину Мурзі-Кирдей-Хану.

Гоща набула статусу міста у XVI ст. (Магдебурзьке право).

¹⁰¹ Hoszcza // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1882. — Т. III. — S. 166—167. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/166; Склярєнко Є.М. ГОЩА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Goshcha>; Чучман О. І. Гоща // Енциклопедія сучасної України / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ. — К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001—2024. URL: <https://esu.com.ua/article-31666>; Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / сост. Н. И. Теодорович. - Почаев, 1888-1903. - 5 т.Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. - 1889. - 433-1120, VII с. - На обл. год издания - 1890. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14609-t-2-uezdy-rovenskiy-ostrozhskiy-i-dubenskiy-1889>

¹⁰² Палац поміщиків Валевських, яким з 1840-х років належав маєток в Гощі, побудований в стилі шале – альпійського будиночка з фахверковим фасадом і мансардним поверхом. Сама будівля знаходиться на території найбільшого в області периферійного парку англійського планування площею близько 7 га. На жаль, незважаючи на те, що такий тип садибної споруди на території України зустрічається вкрай рідко, і парк, і саме шале давно занепали і заросли чагарником. Але як і раніше серед паркових насаджень можна зустріти реліктове дерево гінґо, яке іноді називають «динозаврових деревом», а також понад 30 видів рідкісних каштанів і ясенів, які дозволяють уявити, яким чудовим був парк в той час. Стара будівля шале знаходиться в глибині цього парку, і лише небагато чим нагадує про колишню велич. Довгий час у приміщенні садиби працювали райвиконком, відділ соціального забезпечення, ЗАГС, художня майстерня, контора адвокатів, міськторг. Зараз проводиться реставрація приміщення. URL: <https://etoretro.ru/pic49774.htm>

Тут, у школі аріанської секти, якою керували Гавриїл і Роман Гойські, а фінансував воєвода Київський князь Костянтин Острозький, в 1601—1603 роках навчався майбутній московський самодержець Лжедмитрій І.

У 1775 р. володіли Ленкевичі, Наприкінці XVIII століття ними був закладений парк, що згодом став окрасою міста і був віднесений до десятки найцікавіших парків України.

До 17 вересня 1939 року місто належало Ровенському повіту Волинського воєводства. Тут розміщувався охоронний прикордонний батальйон «Гоща».

20 січня 1940 року було утворено Гощанський район.

4 липня 1941 року німецькі війська окупували Гощу.

Єврейська громада¹⁰³

Євреї жили в Гощі з 16 століття.

У 1847 році в Гощі проживало 338 євреїв, 1886 – 678, 1897 р. – 884 (42,3%), 1921 р. – 881 єврей (36,3%), 1941 – бл. 1000 євреїв.

У 19 столітті діяла синагога. У 1889-1903 рр. Ю. Ламден був рабином.

У 1913 році євреям належав дров'яний склад, обидві медоварні, обидва млини, усі 29 крамниць (в тому числі 19 бакалійних).

Мацева на єврейському цвинтарі

1920-30-х роках у Гощі діяли відділи різних єврейських партій і організацій.

4 липня 1941 року німецькі війська увійшли в Гощу. У липні та серпні 1941 року містом керував військовий комендант, а з вересня 1941 року — німецька

цивільна адміністрація. Гощу включили до складу міліції. Генеральним комісаром став чиновник на прізвище Бір. У Гощі був пост німецької жандармерії, а також штаб української поліції.

Влітку або восени 1941 року в Гощі був створений юденрат, євреям було наказано носити розпізнавальні знаки у вигляді зірки Давида (пізніше у вигляді жовтого кола), їх відправляли на важкі роботи, їм було заборонено виходити за межі міста.

Наприкінці липня 1941 року в селі була проведена перша антиєврейська акція, під час якої було спіймано і розстріляно 10 євреїв. Підрозділ 10-го мотопіхотного полку СС, штаб якого 27-28 липня 1941 року перебував у Гощі, швидше за все, розстріляний.

¹⁰³ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf ; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Hozszca: Historia społeczności. URL: <https://sztetl.org.pl/en/towns/h/1213-hoszcza/99-history/137365-history-of-community>

20 травня 1942 року була проведена друга акція, під час якої СД у взаємодії з німецькою жандармерією та українською поліцією розстріляли 670 євреїв. В акції також взяв участь взвод (37 осіб) 1-ї роти 33-го батальйону міліції запасу.

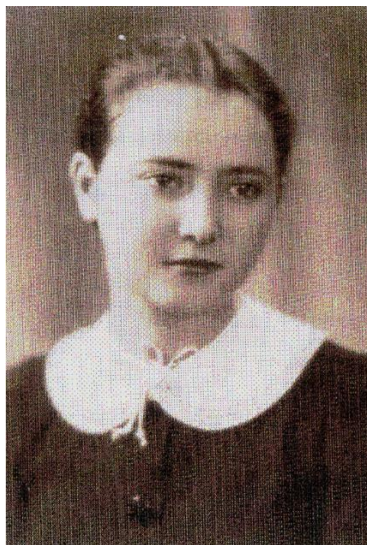
Незабаром після другої акції в Гощі було створено гетто, куди переселили євреїв із довколишніх сіл. Гетто було ліквідовано наприкінці вересня 1942 року, коли СД у співпраці з німецькою та українською поліцією 23 вересня розстріляли близько 500 євреїв.

Відповідно до матеріалів Надзвичайної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів окупантів та їх пособників на Гощанщині, у період 1941-1943 рр. було знищено 1270 жителів Гощі.

Рівка Голод

Народилася в Гощі, була вбита під час Шоа в 1942 р. Місце загибелі – м. Гоща.¹⁰⁴

Леа Фінкельштейн

Народилася в Гощі, була вбита під час Шоа в 1942 р. Місце загибелі – м. Гоща.¹⁰⁵

Бела Черлюк

Народилася в Гощі, була вбита під час Шоа в 1942 р. Місце загибелі – м. Гоща.¹⁰⁶

Праведники

Федір Каленчук жив із другою дружиною, п'ятьма дітьми та дочкою Вассою від першого шлюбу в селі Вітків (сьогодні Витків), неподалік Гощі Волинського району (Гоща Рівненського району). Каленчук роками мав справу з Песахом Кранцбергом, торговцем зерном із Гощі, і вони подружилися. Німці завоювали цю територію 4 липня 1941 року, а невдовзі Каленчук зустрівся з Кранцбергом і вони домовилися, що в разі потреби родина Кранцбергів сховається в домі Каленчука. На початку вересня 1942 року, за два дні до ліквідації гетто, Кранцберг, його дружина та маленькі доньки Рася та Міріам втекли до дому Каленчука. Три дні вони переховувалися в одній із двох кімнат, на той час Каленчук закінчив копати схованку під підлогою стайні. Родина Кранцбергів переховувалася там 17 місяців. Весь цей період Каленчук щодня приносив своїм підопічним їжу та напої, а коли його не було вдома, його обов'язки брала на себе

¹⁰⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13908000>

¹⁰⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13910204>

¹⁰⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13738462>

старша дочка Васса. У цей час Каленчук постійно сварився з дружиною, яка докоряла йому за те, що він викидав їжу з рота власних дітей, щоб віддати її євреям. Вона навіть погрожувала спалити стайню з євреями. Червона армія звільнила село в лютому 1944 року, але Каленчук вирішив продовжувати ховати своїх підпічних ще два тижні, на той час ситуація стабілізувалася, перш ніж допомогти їм переїхати до Гощі. Після війни ті, хто вижив, переїхали до Польщі, а потім емігрували до Ізраїлю. З Каленчуком вони підтримували зв'язок до його смерті в 1975 році. 4 квітня 1967 року Яд Вашем визнав Федора Каленчука Праведником народів світу. 22 грудня 1992 року Яд Вашем визнав Вассу Каленчук Праведницею народів світу.

Церемонія вшанування пам'яті Федора Каленчука в Залі пам'яті. Яд Вашем, 18.05.1967 р.¹⁰⁷

¹⁰⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4044271>

Демидівка

Уперше місцевість, що дала назву майбутньому районному центру Демидівка, документально засвідчена у 1472 році.

«Містечко нужденне, заселене виключно жидами, віддалене від більших доріг і залізниці. Колись містечко було власністю Ташинських і в 1831 р. забране до „казни“, церква дерев'яна Івана Богослова з 18 ст. За переписом 1911 р. в Демидівці було — 333 жителів. Міщанська управа, кредитове товариство, 7 крамниць, 3 ярмарки річно».¹⁰⁸

У 18 столітті у Волинському воєводстві у складі Речі Посполитої. З 1793 року — у складі Російської імперії. У 19 — на початку 20 століть — містечко Дубенського повіту Волинської губернії. У 1919–1939 рр. — у Волинському воєводстві у складі Польщі.

Під час Другої світової війни Демидівка входила до Дубенської округи генеральної округи Волинь-Поділля Райхскомісаріату Україна,¹⁰⁹ німецький гарнізон у містечку налічував 511 осіб¹¹⁰.

17 березня 1944 року Демидівку захопили частини радянських військ 1-го Українського фронту.

Єврейська громада¹¹¹

У 1847 році в Демидівці проживало 377 євреїв, 1897 р. - 679 (100%), 1921р. – 592, 1931 р. – бл. 900 євреїв.

У ХІХ на початку ХХ століття євреї заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслами. У 1913 році євреям належали як пивні склади, так і всі 4 мануфактурні цехи містечка. Єврейка Сара Ашкеназі була єдиним лікарем у містечку.

У 1920-30-х роках існували осередки різних єврейських партій і організацій. У місті діяло багато сіоністських партій, у тому числі їх молодіжні організації (Хашомер Хацаір, ХеХалуц Хацаір).

Рабином у Демидівці у 1920-30-х роках був Давид Альперсон, який загинув під час Голокосту.

¹⁰⁸ Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 341. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

¹⁰⁹ Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874—1945. (нім.)] URL: <http://www.territorial.de/ukra/wolhyn/wolh.htm#fnverweis12>

¹¹⁰ Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі "Волинь-Поділля" (1941–1944 рр.) / Міжнародна громадська організація "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"; Державний архів Хмельницької області; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. — Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. — С. 43. — 320 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-1502-55-9/978-966-1502-55-9.pdf>

¹¹¹ Jewish encyclopedia of Brockhaus & Efron; Russian Jewish encyclopedia. Translated from Russian by Eugene Snaider; Весь Юго-Западный край : справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. — Київ, 1913. — 1158 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002599>

Єврейські діти в Демидівці перед Другою світовою війною.¹¹²

Голокост¹¹³

Німці окупували Демидівку 24 червня 1941 року. У перший тиждень окупації за членство в комуністичній партії було розстріляно семеро євреїв. Незабаром після цього почалися перші реквізиції єврейського майна та цінностей. У цей час євреям було наказано носити на своєму одязі відмітні символи.

Німці заснували юденрат (єврейську раду) з п'яти осіб на чолі з Еліягу Тітельбоймом та єврейську поліцію.

Місцеві євреї страждали від гострої нестачі їжі. Однією з функцій юденрату був розподіл обмежених запасів борошна, які він отримував від німецької влади. Євреїв відправляли на примусові роботи на ферми і торфовища, а деяких чоловіків відправляли працювати в маєток графа Людоховського в селі Смордва.

Навесні 1942 року (або, за іншими свідченнями, у листопаді чи грудні 1941 року) у місті було створено гетто. Його обгородили дерев'яним парканом, а зверху обтягнули колючим дротом.

На початку жовтня 1942 року всі в'язні гетто — переважно жінки з дітьми та старі люди — були зібрані біля будинку сім'ї Мілера у середині гетто. Вони

¹¹² Execution of Jews in Demydivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/demydivka-demidovka-demidowka-rivne-ukraine.50>

¹¹³Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf ;

Murder story of Demidowka Jews in the Griner Grove URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627423>; Index to the Visual History Archive of Holocaust oral testimonies from the USC Shoah Foundation Institute. Ghetto Fighters House Archive URL: https://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=24943&lang=eng

мали залишатися там, просто неба, протягом тижня під охороною. Молодих євреїв, які працювали поза межами гетто, також забирали до гетто.

Вранці 8 жовтня 1942 року за наказом коменданта міста Дубно Аморгштейна загін поліції безпеки та СД із Рівного прибув на збірний пункт на вантажівках. Вони навантажили на них близько 600 євреїв і відвезли їх у ліс біля гаю Грінер, де місцеві жителі викопали яму. Після прибуття на місце розстрілу жертви було розстріляно.

Авраам Інгбер, який народився в 1917 році в Демидівці і жив там у воєнні роки, свідчить: «21 Тішрея (2 жовтня) 1942 р. євреї були вигнані зі своїх будинків [в гетто] і зібрані просто неба біля будинку ... сім'ї Мілер. Зібрані, від немовлят до старих, сиділи або лежали на землі протягом семи днів і ночей, і єдиною їжею [їм] була вода, і навіть [вона] була дуже обмежена. У цей час [місцеві] українські жителі рили яму для вбивства біля гаю Грінер. Сім днів... вони [євреї] сиділи натовпом, усі вони були товаришами по нещастю..., чекаючи на свій день суду [вбивства]. Сім днів плачу, молитов разом з побожним рабином

Альпариним, сім днів криків до небес, і даремно.

Вранці 27 Тішрея [8 жовтня] ... євреїв змусили бігти, їх побили; над ними знущалися, коли вони були [вже] напівмертвими – зламаними тілом і душею, і байдужими до своєї долі. Усіх їх завантажили у вантажівки та відвезли до ями для вбивств. Девід Грінберг, близько тридцяти років, зістрибнув з вантажівки і спробував втекти, але його застрелили на місці. Так ось, вийшло, що доля розпорядилася так, що історичний гай Грінер, який був свідком радості та щастя молодих людей протягом двох поколінь... гай, який раніше був улюблений його відвідувачами, став німим і останнім свідком вбивства деяких з тих, хто прийшов туди [не з власної волі]».

Опитування свідків

Володимир К., 1931 р. н., розповідає: «Перед ув'язненням у гетто євреї намагалися прилаштувати своїх дітей до неєврейських сімей, щоб їх сховати. Але частина українців злякалася такого ризику і відмовилася. Тоді, через пару місяців після створення гетто. Він знаходився на території, де раніше жили євреї. Він був огорожений колючим дротом і охоронявся солдатами СД із собаками. Суворо заборонялося залишати межі євреям без спеціальної перепустки. Цю перепустку міг видати лише юденрат. Місцевим не євреям не дозволяли заходити в гетто, але все одно були люди, які заходили потай і кидали їжу через паркан. Їм там не було що їсти, тому

ми допомагали, чим могли». (Свідчення №1351, опитування в Демидівці 30 листопада 2011 р.)¹¹⁴.

[Відкриття] братської могили № 1 [біля м.] Демидувка, в лісі чеського Грінера.... Розміри могили 6 x 10 метрів. За допомогою опитування очевидців з м. Демидівка встановлено, що 8 жовтня 1942 р. за наказом коменданта м. Дубно – Аморгштейна – з автоматів і пістолетів було розстріляно 600 євреїв. Тіла вбитих безладно кидали в задалегідь викопану яму, а потім засипали тонким шаром землі. Довгий час можна було бачити, як над поверхнею [ями] стирчали руки й ноги вбивств.¹¹⁵

Радянські архіви

«Згідно свідчень свідків, комісія встановила, що в жовтні 1942 року за наказом командира А. було розстріляно з автоматів і пістолетів 600 євреїв. Тіла кидали одне на одне в яму, яку задалегідь викопали, а потім засипали тонким шаром землі. [...] Могила № 5 розміром 5x7м знаходиться в селі Демидівка. За наказом міліціонера К. там було розстріляно 50 євреїв Демидівського гетто. Тіла були виявлені з кулями в головах, зі зламаними руками і ногами. За словами селян, німецькі кати зібрали з села 50 молодих людей і закатували їх. Вішали за ноги на стовп і залишали на 15-20 годин зі зв'язаними руками і ногами. Молодих дівчат гвалтували, а потім убивали»¹¹⁶.

Пам'ятник жертвам Голокосту на братській могилі. Демидівка, 2019 р.¹¹⁷

¹¹⁴Execution of Jews in Demydivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/demydivka-demidovka-demidowka-rivne-ukraine.50>

¹¹⁵ The ChGK report from Demidówka. GARF, MOSCOW R-7021-71-46 copy YVA M.33 / JM/19974. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627423>

¹¹⁶ Акт Державної надзвичайної комісії; РД.22-002М: Фонд 7021, Опис 71, Діло 46

¹¹⁷ URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=alone&id=473661>

Палац Потоцького в Деражному. 1920-1939 рр.¹¹⁹

Деражне — село в Рівненському районі, центр Деражненської сільської громади.

Назва села Деражне походить від слова «деражня», яке в свою чергу означає «місце первинної обробки деревини». Село в певний час називали Деражня, Деражно, Деражне.

Історія Деражного розпочинається в XIII столітті і пов'язана з монастирем. Згідно з документацією Почаївського монастиря, одна чи з найперших письмових згадок про с. Деражне у документі № 51 за червень-серпень 1274 року така: «Ігумен монастиря Поча-Дева Андрей презначи законников....Лаодикія, Максентія и Касторія в монастырь Деражненский»¹²⁰.

У вересні 1939 року основна частина західноукраїнських земель, які перебували до того часу у складі Польщі, була возз'єднана з Українською РСР. 4 грудня 1939 року була утворена Ровенська область і Деражненський район, який проіснував до 1959 року.

28 червня 1941 року село Деражне було окуповане німецькими військами. Найбільш трагічним роком в історії містечка Деражно став 1943 рік. Село окупанти палили двічі. Перший раз окремі хати за списками, підготовленими

¹¹⁸Derażne Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 1: [Aa - Dereneczna] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Warszawa, 1880. – С.958. – 960 s.; URL: http://history.org.ua/LiberUA/SIGeoKrPol_1880/SIGeoKrPol_1880.pdf; Derażne Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 15. – Cz. 1: [Dopełnienia: Abablewo - Januszowo] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Warszawa, 1900. С. 402– 640 s. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SIGeoKrPol_1900/SIGeoKrPol_1900.pdf; Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. – С. 342-343. – 601 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

¹¹⁹Волинський сп. Свілини Хелени Потоцької. URL: <https://kresy.org.pl/10738910,foto.html?idEntity=10738902>; URL: <https://www.volynspadok.org.ua/en/location/derazhne/>

¹²⁰ Документы, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Волини // Волинские епархиальные ведомости, № 5, 11 февраля 1898 г.

зрадниками, за тиждень до Великодня. Другий раз на Вознесіння. Тоді було спалено усе село і церкву. Окупація тривала до 30 січня 1944 року.

Єврейська громада¹²¹

У 1765 році в Деражному проживало 239 євреїв, у 1847 році – 352, у 1865 році – 360, у 1897 році – 770 (51,4%), у 1921 році – 624 євреї (89%).

Євреї почали селитися в Деражному на початку XVII ст.

У міжвоєнний період євреї Деражного заробляли на життя торгівлею та дрібною промисловістю, володіючи кількома млинами та цегельним заводом.

Більшість сіоністських партій мали відділення в Деражному. У місті була сіоністська івритомовна школа Тарбут і єврейська публічна бібліотека.

У вересні 1939 року за пактом Молотова-Ріббентропа в місто увійшла Червона армія, і Деражне увійшло до складу радянської України. Приватні підприємства були націоналізовані, а всі єврейські установи та організації були змушені розпуститися.

Німці окупували місто 2 липня 1941 р. Влітку та восени 1941 р. німецька окупаційна влада запровадила низку антиєврейських заходів. Деражненські євреї мали носити зірку Давида; їх примушували до каторжних робіт і забороняли самовільно залишати місто. Німецька влада також постановила заснувати юденрат (єврейську раду).

5 жовтня 1941 року німці створили в Деражному гетто, у якому сконцентрували євреїв із самого міста та довколишніх сіл. Загальна кількість ув'язнених становила близько 1000 осіб. У травні 1942 року більшість працездатних чоловіків було відправлено на примусові роботи до таборів за межі гетто, а його решта населення складалася здебільшого з жінок, дітей та людей похилого віку.

Костянтин Іванович, 1926 р. н., згадує: «Було створено гетто. Одну частину села обгородили парканом із кількома рядами колючого дроту. Гетто складалося з кількох вулиць. Його охороняли поліцаї, які стежили за щоб переконатися, що євреї не втекли. Навіть якщо будь-які контакти з місцевим населенням були заборонені, євреї намагалися обміняти речі на будь-яку їжу. Коли я проходив повз головну дорогу, я бачив, як деякі люди обмінюються. Свідчення №1429, опитані в Деражному 12 квітня 2012 року).

24 серпня 1942 р. гетто було ліквідовано, а його в'язнів – євреїв Деражного та сусіднього села Осова Вишка – розстріляно підрозділом СД в районі Костополя. Приблизно в той же час на цьому місці також були вбиті євреї з сусіднього міста Степань. Восени 1942 року українська поліція та німецька жандармерія зловили 152 євреїв, які переховувалися, і розстріляли їх за Деражним, у Бечальському лісі.

¹²¹ Yad Vashem Archives M-1/B-98, 016/2872. ATz'M, Z-3-866, Z-4, 2065, Z-4-3605-1, Z-4-3605.2. Z-4/231/46-B, S-5/1773:“Derazne” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Derazhno, Ukraine) URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00067.html

Історія вбивства деражненських євреїв у Бечальському лісі¹²²

Восени 1942 року українська поліція та німецька жандармерія спіймали 152 уцілілих євреїв з Деражні, переважно жінок з дітьми, які переховувалися. Їх усіх групами під охороною української допоміжної міліції вивезли до Бечальського лісу, що за 4 кілометри на північ від Деражня. Прибувши на місце вбивства, євреї побачили три братські могили, які викопали там місцеві жителі. Жертв змушували роздягатися догола і невеликими групами вели до ями. Їм довелося лягти обличчям у яму, а потім розстріляли з автоматів. У документі ДНК¹²³ вказується, що частину загиблих вбили прикладами, а інших закопали живцем. Згідно зі свідченнями, на цьому місці відбулися ще два розстріли євреїв. Кулик, Landwirte (вищий німецький чиновник Деражне), керував операцією вбивства.¹²⁴

Василь Синиця, який народився в 1912 році в Деражні і жив там у воєнні роки, свідчив: *«У 1943 році [1942], наприкінці літа, голова [деражненської] сільської управи Микита Писарець змусив мене взяти лопату й піти в Бечальський ліс копати яму, але я не знав призначення цієї ями, поки йшов її копати. Пізніше, після того, як я з односельцями викопав її, німецький перекладач Петер Адольф сказав нам, що ця яма призначена для розстрілу євреїв, і щоб ми копали другу яму собі – тобто для копачів першої ями. Коли я почув це, я намагався втекти з місця, тому я не був присутній під час розстрілу євреїв, і я не можу вам сказати, за яких обставин це відбулося...»*.¹²⁵

Радянські архіви

«Восени 1943 року голова сільради зайшов до мене додому і сказав, що за наказом коменданта К. я повинен взяти лопату з сокирою і піти в Бечальський ліс копати яму. Мені не сказали, для чого будемо копати яму. Якось у лісі я побачив інших чоловіків з лопатами. Нам наказали викопати яму довжиною 6-7м, шириною 4-5м і глибиною 2м. В якийсь момент, коли я вийшов з ями і сів на землю, я побачив групу приблизно 70-80 євреїв, яких привіз з Деражного Шуцман. Комендант К. був у кінці колони. Євреям наказали повністю роздягнутися. Після цього невеликими групами їх змусили зайти в яму, де їх розстріляли. Серед них були чоловіки, жінки та діти. Ця група євреїв переховувалася після того, як

¹²²Murder story of Derazne Jews in the Bechalskiy Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627999>

¹²³ Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР створена Указом Президії ВР СРСР 2 листопада 1942; складалася з 10-ти осіб на чолі з головою Ради Національностей ВР СРСР М. Шверником. Завданнями Надзвичайної комісії (Н.д.к.) були повний облік злочинів нацистів і завданих ними збитків радянській державі та її громадянам, встановлення осіб нацистських злочинців із метою передавання їх надалі до суду; об'єднання й узгодження відповідної роботи. За Положенням про Н.д.к. від 16 березня 1943 створювалися місцеві комісії для сприяння Н.д.к. у розслідуванні злочинів нацистів. Структура Н.д.к. включала секретаріат, 8 відділів з обліку злочинів проти громадян СРСР та збитків громадян і різних галузей господарства, архів; штат становив 116 осіб.

¹²⁴Murder story of Derazne Jews in the Bechalskiy Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627999>

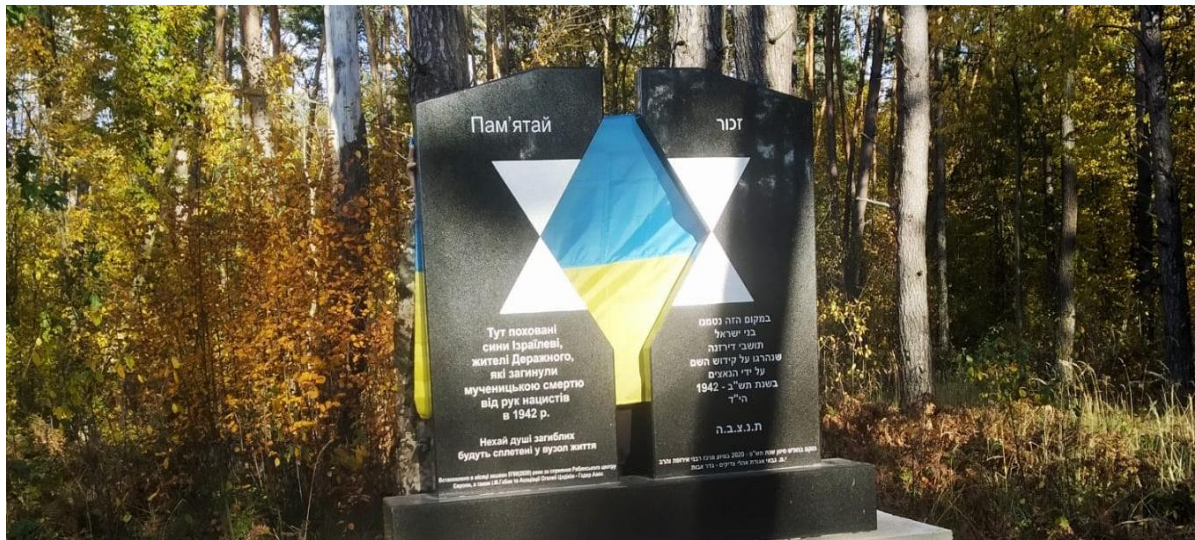
¹²⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627999>

інших 1900 євреїв з Деражного вивезли до Костополя, де їх розстріляли, але врешті їх спіймали»¹²⁶.

Історія вбивства деражненських євреїв у Корчевому лісі.¹²⁷

24 серпня 1942 року до гетто увійшли українська допоміжна поліція та німецька жандармерія (сільська поліція). Вони зібрали всіх євреїв Деражного разом із євреями сусіднього села Осова Вишка – загалом 1868 осіб – і повезли в напрямку міста Костополя. Євреям сказали, що їх везуть на роботу в Костопіль. Коли в'язнів Деражненського гетто перевезли до Костополя, все їхнє майно було конфісковано німецькою владою. Згідно з тими ж свідченнями, деякі євреї намагалися втекти дорогою до місця вбивства, але були розстріляні на місці. Дійшовши до лісу біля села Корчеве, на північ від Костополя, євреї побачили три великі ями, які були там заздалегідь вириті. Там був присутній гебіцкомісар Костопільського повіту Гайнц Льонерт та його заступник Рудольф Гюнтер. Єврейські мешканці – чоловіки, жінки та діти – були змушені роздягнутися догола та лягти обличчям вниз на живіт усередині ями, після чого їх застрелили в потилицю загони поліції безпеки та СД з Рівного. Щойно одна група жертв була розстріляна, наступна партія була змушена лежати на тілах своїх побратимів і була розстріляна таким же чином. Стрілянина тривала 2-3 години. Близько 20 євреям вдалося втекти з місця вбивства. Згідно з документом НДК, зазначено, що загалом на цьому місці було вбито близько 4000 євреїв. У цю цифру входять як євреї містечка Степань, так і євреї з навколишніх сіл, які також були там розстріляні.

Коли вбивства закінчилися, братські могили засипали землею, а німці кілька разів розрівняли це місце машиною.

Братська могила в Бечальському лісі, 2023 р.¹²⁸

¹²⁶ Заява Петра П., 1904 р. н., реквізованого місцевого жителя, складена в листопаді 1944 р. РГ-22.002М: ф.7021, опис 71, д. 47

¹²⁷ Murder story of Derazne Jews in the Korczewie Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627998>

¹²⁸ Ми - пам'ятаємо!!! URL: <https://derazhnenska-gromada.gov.ua/news/1697621766/>

Дубровиця, 1875 р.¹³⁰

Історія самого міста, як засвідчує перша згадка про Дубровицю (варто зауважити, що не заснування, а перша писемна згадка) розпочалася з 1005 р., коли Володимир Великий започаткував єпископську кафедру в Турові. В переліку міст, які б мали належати до єпископії, є Дубровиця: «... третіє богомоліє єпископи постави(хъ) въ Турове въ льто 6513 (1005) и придахъ къ ней городивъ погостиъ въ послушаніє и священіє и благословеніє держати себъ туровской єпископїи: Пинскъ, Новгородъ, Городенъ, Берестье, Волковицькъ, Здитовъ, Неблестепенъ, Дубровица, Висьочко, Слуцескъ, Колисъ, Ляховъ, Городокъ, Смиьданъ, и поставихъ перваго єпископа Ѡьому, нин придахъ села,

¹²⁹ Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 378-380. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 598. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii045.htm>; Історія міст і сіл Української РСР. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969; Дубровиця крізь віки: основні віхи історичного розвитку / Л. Алексієвець, М. Алексієвець // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. - 2015. - Вип. 16(2). - С. 20-35. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Aleksiiievets_Lesia/Dubrovysia_kriz_viky_osnovni_vikhy_istorychnoho_rozvytku.pdf?; Прищепя Б. А. Погоринські міста в Х-ХІІІ ст. - Рівне : ПП Дятлик М., 2016. — С. 134-136. — 297 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Pryschepa_Bohdan/Pohorynski_mista_v_Kh-KhIII_st.pdf?

¹³⁰ Cyfrowe Muzeum, Warszawa. Орда Наполеон. Альбом історичних видів Польщі (1873-1883). URL: <https://biblioteka.teatrn.pl/dlibra/results?q=D%C4%85browica&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0>

виноградиъ, зъмли бортних, волости сов семи придатни ..... святому Спасу й святъй Богородицъ»¹³¹.

Є інші літописні згадки про місто: у 1184 році дубровицький князь Гліб Юрійович брав участь у переможному поході князя Святослава Всеволодовича на половців. З контексту літописної звістки випливає, що Дубровиця була столярним градом невеликого удільного князівства. Густинський літопис зберіг ім'я іншого дубровицького князя, Олександра, який у 1223 році разом із тисячами русичів загинув у бою на річці Калці¹³².

Освячення стрільбища в Дубровиці 5 червня 1932 року.¹³³

Визнаючи місце роду Гольшанських в історії міста Дубровиця, неможливо перебільшити їхню роль. Князі Гольшанські-Дубровицькі через спільне походження з Гедиміновичами і давнє виникнення роду, набули привілейованого становища у Великому князівстві Литовському. Адже на момент, коли вони стали власниками, місто мало статус “державного”, яким управляли намісники. А з приходом їх, відповідно змінюється і статус міста, набуває приватновласницького характеру, ставши згодом їх центром¹³⁴. Саме в цей час Дубровиця досягла своєї величі у культурній та духовній сферах, сприянні поширенню нових гуманістичних ідей.

¹³¹ Творение старого отца нашего Епископа Туровского. Съ предварительнымъ очеркомъ исторіи Турова и Туровской Іерархіи до XIII века. – Кієвъ: Типографія Кієво-Печерской Лавры, 1880.

¹³² Позняк-Хоменко Н. Княжий град над річкою Горинь. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/525/219/18968/>

¹³³ Праворуч перед присутніми виступає лейтенант Станіслав Берак. Серед зібраних було духовенство, військовослужбовці, цивільні чиновники та місцеве населення. URL: <http://www.bikor.eu/dlibra/doccontent?id=4821>

¹³⁴ Бруяка О. Князі Гольшанські – епоха в історії Дубровиці / Олександр Бруяка // Дубровиці – 1000 років. Зб. матеріалів науково-красназничої конференції (16–17 вересня 2005 р.). – Рівне: Перспектива, 2005. – С. 51–56.

Дубровиця, центр міста (зараз – майдан Злагоди), 20-30 роки ХХ ст, напис на плакаті: «Записуйся в члени кооперативу ГОРИНЬ» (польською).¹³⁵

З 1777 р. повноправними господарями Дубровицького маєтку стали Плятери, які незмінно до 1918 р. володіли ним у різних родинних особах.

Після третього поділу Польщі 1795 р. дубровицькі землі перебували під владою Російської імперії, а Дубровиця стала адміністративним центром Дубровицького повіту Волинської губернії. Тоді ж віднесено до категорії містечок. Від 1797 р. Дубровиця стала волосним центром Ровенського повіту Волинської губернії. Дубровиця залишилася приватним володінням тих же графів Плятерів.

Мешканці Дубровиці працювали на лісорозробках, на смолокурних, деревообробних, спиртових заводах графів Плятерів. Займалися також ремеслом: у Дубровиці було чимало ковалів, слюсарів, столярів, теслярів, землекопів.

У вересні 1939 р., відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа, Дубровиця в складі західноукраїнських земель перейшла до СРСР.

1 липня 1941 року Дубровиця – окупована німецькими військами.

10 січня 1944 року Дубровиця була визволена частинами 397-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту.

¹³⁵URL:<https://mista.ua/%D0%A4%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%8F/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0-%D0%B4%D1%83%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%86%D1%8F/5148/?setcity=917>

Дубровиця, вул. Третього Мая.¹³⁶

Єврейська громада¹³⁷

Євреї жили в Дубровиці з початку XVI століття. У 1766 році в місті проживало 404 євреї, у 1847 році — 1910, у 1897 році — 2686 (47,7 % населення міста), у 1921 році — 2536, у 1931 році — 2739, у 1937 році — 3225 (43,4 % населення міста), у 1946 році — 9 євреїв.

У XVII—XVIII століттях дубровицькі євреї входили до Пинського кагалу. Більшість євреїв Дубровиці належали до каролин-столинських, тріскських і березненських хасидів.

У 1900-х роках у містечку діяли політичні гуртки Бунду і сіоністів. У 1865 році діяло 3 синагоги. У 1910 році діяло 5 синагог, з них 3 хасидських, існував єврейський цвинтар з найстарішою могилою, датованою XVI століттям. В 1903 року в Дубровиці в тютюновій промисловості працювало 260 євреїв, близько 195 осіб займалося виготовленням одягу та взуття, налічувалося 19 єврейських садівників, 40 садівників і 27 молочарів, працювало близько 600 поденників, які заробляли від п'ятнадцяти до двадцяти центів на день. В 1915 році відбулося насильне виселення євреїв у внутрішні губернії Російської імперії. Часткове повернення дубровицьких євреїв до міста сталося в 1917 році. Тоді було відкрито дві єврейські школи в містечку (одна з мовою викладання на івриті, друга — на їдиші), а також створений єврейський загін самооборони. У міжвоєнний період євреї працювали в торгівлі, ремеслі, промисловості, займалися експортом деревини та зерна. У 1920-1930-х роках у місті діяли дві школи на івриті, єврейський дитячий садок, ешива та місцеві осередки єврейських товариств і партій.

¹³⁶ דומברויצה. https://www.jewishgen.org/yizkor/Dubrovitsa/files/Dubrovitsa_Hebrew.pdf

¹³⁷ Дубровица // Российская еврейская энциклопедия. — Российская академия естественных наук, 1994; URL:https://www.yadvashem.org/yv/he/research/ghettos_encyclopedia/ghetto_details.asp?cid=231; דומברויצה. URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/Dubrovitsa/files/Dubrovitsa_Hebrew.pdf;

Дубровиця, члени єврейського молодіжного руху «Гехалуц». 1919 р.¹³⁸

Голокост¹³⁹

Частини 6-ї німецької армії окупували Дубровицю 6 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року в містечку панувала німецька військова адміністрація. Із вересня 1941 того року влада перейшла до цивільної адміністрації.

Дубровицю включено до гебіту «Сарни». У містечку функціонував пост німецької жандармерії. Також у Дубровиці було створено загін української допоміжної поліції. Тривалий час його очолював Кирило Сиголенко¹⁴⁰.

¹³⁸ URL: https://www.infocenters.co.il/gfh/multimedia/GFH/0000043297/0000043297_1_web.jpg

¹³⁹ דומברוביצה. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Dubrovitsa/files/Dubrovitsa_Hebrew.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; В'ятрович В. Історія з грифом "Секретно". Хаїм Сигал: вчитель, міліціонер, партизан. URL: <https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-hayim-sigal-vchitel-milicioner-partizan.html>; Jared McBride The Many Lives and Afterlives of Khaim Sygal: Borderland Identities and Violence in Wartime Ukraine. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14623528.2021.1902653>;

¹⁴⁰ Сигал Хаїм Ісаакович (псевдоніми — Кирило Миколайович Сиголенко, Кароль Ковальський) народився 1904 року в родині Ісаака та Дебори Сигалів у невеличкому селі Лещатів коло Львова. Крім нього, родина мала ще восьмеро дітей. Сигали були бідною єврейською родиною кваліфікованих робітників. 1919 року родина переїхала із села до Львова, до оселі Хаїмового дядька. У 20-х роках Хаїм встиг попрацювати на лакофарбовій фабриці на місцевого поляка, на складі фарби та в магазині технічних інструментів. З 1926 році, коли йому було 22 роки, він почав працювати вчителем їдишу в єврейській школі в Лодзькому воєводстві (до 1932 року), коли повернувся до Львова й продовжив викладати їдиш («сільську єврейську мову», як він казав) у місті та на його околицях до 1939 року. Радянська окупація Галичини, для когось означала депортації та масові репресії, а Сигалу пощастило, коли він подав заяву на роботу в радянську міліцію. В автобіографії він тоді писав, що, хоч і не був членом Комуністичної партії, «завжди співчував їй». Після короткого вишколу в міліцейській школі навесні 1940 року він почав службу в першому відділі кримінального розшуку помічником оперуповноваженого до червня 1941 року, а згодом один із командирів партизанського загону НКВД,

Влітку 1941 року окупаційна влада провела в Дубровицькому районі низку антисемітських заходів.

Спочатку євреям наказали носити пов'язки із зіркою Давида на руці, які згодом замінено на кола жовтого кольору, котрі слід було нашивати на верхній одяг. Євреїв змусили позначати будинки синьою шестикутною зіркою.

Жертвам Голокосту заборонили залишати межі міста та купувати будь-який товар у християн. Зрештою, євреї стали об'єктом систематичних грабунків та конфіскацій, які чинили німецька влада.

Рабин Елія Манкар і його сім'я¹⁴¹

сотник «Поліської січі» і ад'ютант самого отамана «Тараса Бульби». З 1942 р. служив комендантом районної поліції в Дубровиці, приймав участь у розстрілах євреїв. // В'ятрович В. Історія з грифом "Секретно". Хаїм Сигал: вчитель, міліціонер, партизан. URL: <https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-hayim-sigal-vchitel-milicioner-partizan.html>; Jared McBride The Many Lives and Afterlives of Khaim Sygal: Borderland Identities and Violence in Wartime Ukraine. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14623528.2021.1902653>;

¹⁴¹ דומברוביץ URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/Dubrovitsa/files/Dubrovitsa_Hebrew.pdf

Учні школи їдиш. Дубровиця, 1930 р.¹⁴²

Мешканка Дубровиці Маня Фельдман описала становище євреїв на початковому етапі окупації так: *«Кожного дня вони розміщували на стінах та електростовпах оголошення, що євреї повинні віддати своє срібло, будь-яке золото та коштовності. Вони мають віддати їх, вони повинні принести їх до центру та віддати німцям. Ми мали 2 корови, але і їх забрали. У той же час вони створили юденрат. Юденрат мав організувати примусових робітників. Їх відбирали із будь-кого: дівчат, хлопців, чоловіків, всіх молодих людей у віці від 16 років і старше. І кожного дня ми мали ходити на роботу...»*¹⁴³.

Розпорядження сарненського гебітскомісара № 489 про створення гетто в Дубровиці з'явилося 14 квітня 1942 року У ньому йшлося про те, що всі євреї містечка та навколишньої сільської місцевості повинні переселитися в «жидівську дільницю» до 10 травня.

Гетто в Дубровиці не було огороженим, що суттєво полегшувало його бранцям налагодження торгівлі з місцевими селянами. Зокрема, їм вдалося налагодити обмін із власником млина, який був етнічним німцем.

Завдяки цьому бранці дубровицького гетто тривалий час отримували борошно. Німецьких інспекторів, які прибували для перевірки млина та гетто, підкуповували.

У Дубровицькому гетто ширилися чутки про трагічну долю бранців інших гетто на Волині. Під їх враженням чимало єврейської молоді намагалося втекти з місця концентрації.

¹⁴² דומברוביטצה URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/Dubrovitsa/files/Dubrovitsa_Hebrew.pdf

¹⁴³ Сім'я праведників народів світу переховувала 12-річну Фейгу. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/294773-simia-pravednikiv-svitu-perehovuvala-12-richnu-feigu>

Проте, керівництво гетто ставилося до таких спроб вороже – наслідок страху посилення й без того жорстких репресій. Гетто в Дубровиці проіснувало майже до кінця серпня 1942 року. 26 серпня його бранців потягом відправили до Сарн.

Багато з них змогли втекти дорогою до залізничної станції. Проте, більшість євреїв схопили та розстріляли. Кілька сотень втікачів дісталися сусіднього гетто у містечку Висоцьке.

Через кілька тижнів вони загинули разом із тамтешніми євреями в час операції з ліквідації тамтешнього гетто. Більшість євреїв Дубровицького гетто німці відправили потягом до Сарн, де їх незабаром вбили.

За показами свідків, які ховали убитих євреїв, Петра Нашора, Філіпа Рока і Петра Лося, відомо, що розстріли проходили на двох кладовищах м. Дубровиці: старому і новому. Хаїм Сигал зазначав, що на старому єврейському кладовищі були поховані вбиті при спробі втечі конвойовані євреї. Розстріли ж проводили тричі на новому єврейському кладовищі німецькі жандарми Шуман і Кеніг, яким, за його словами, довелося виділити для супроводу своїх підлеглих. Першого разу, за словами підсудного, євреїв супроводжували він, жандарм Шуман і четверо поліцаїв. Х. Сигал переконував, що він у двох випадках був присутній, але участі у вбивствах не брав, хоча не виключав, що міг підводити приречених до ями. Другого разу до Шумана долучився Кеніг. Третього ж разу Х. Сигала не було, як він запевняв, через хворобу¹⁴⁴.

Хаїм Сигал

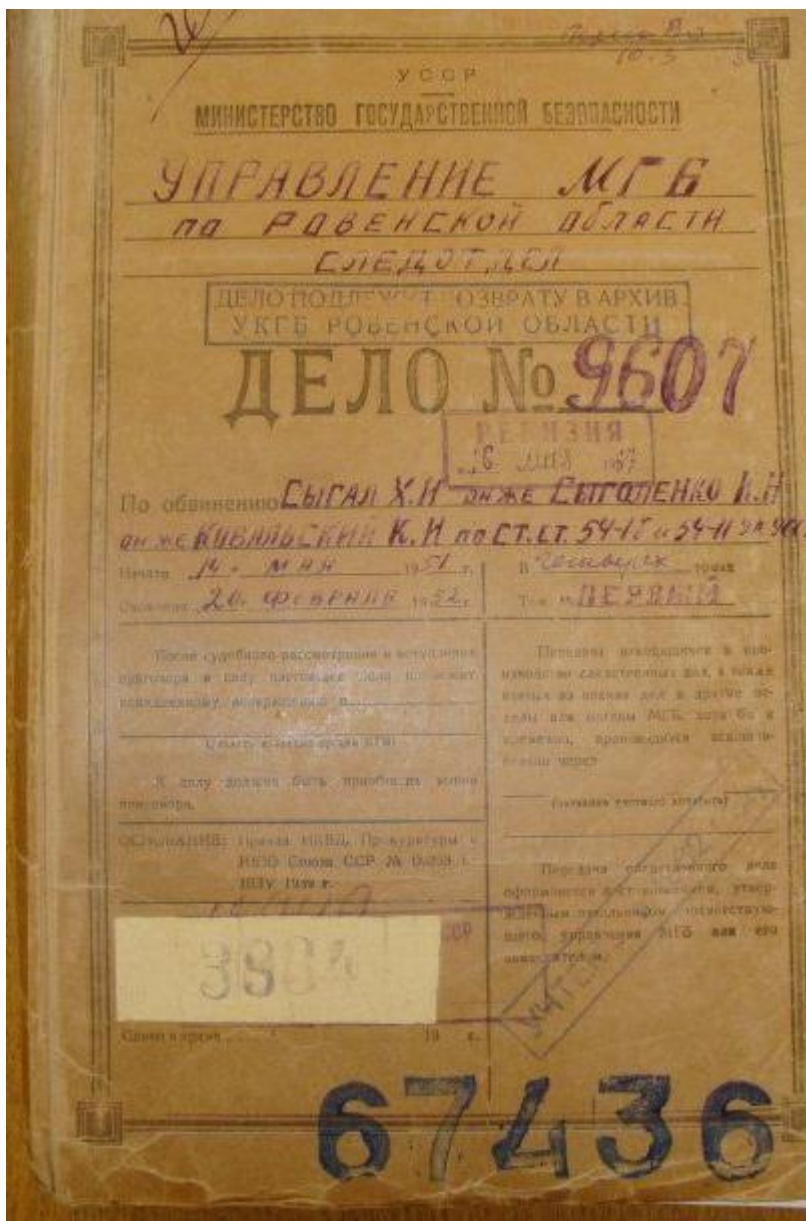
Очевидці допомогли встановити місця знаходження двох поховань розстріляних євреїв на новому єврейському кладовищі на північнозахідній околиці Дубровиці. Результати ексгумації вказують на кількість жертв у обох могилах: 70 загиблих.

На допиті в МГБ через десять років Хаїм Сигал розповів про розстріли в'язнів, які на старому єврейському цвинтарі проводили комендант німецької жандармерії в Дубровиці Еріх Кеніг та вахмістр Шуман. «Після прибуття на кладовище затриманих повели в кінець кладовища, де вже була викопана яма, — згадував він. — Тут же Кеніг наказав затриманим роздягатися догола. Виконуючи це, всі затримані роздяглися, після чого Кеніг і Шуман брали по одному за руки, підводили їх до краю ями і кожен з них стріляв. Коли Кеніг розстрілював, то пропонував затриманим ставати на коліна. Розстріл відбувався в потилицю». Сам Хаїм Сигал, за його словами, в розстрілі участі не брав. «Я лише підводив євреїв до ям, — твердив він, — та іноді брав дітей із рук матерів і передавав німцям для розстрілу, а сам не розстрілював і навіть пістолета з кобури не виймав». Він не брехав — лише казав неповну правду, описуючи розстріл. Адже розстрілювали не лише на старому, але й на новому єврейському кладовищі. І саме тут Хаїм Сигал повною мірою проявив свою лояльність та вірність німецькій владі.¹⁴⁵

¹⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67436, т. 4, арк. 402.

¹⁴⁵ Історія з грифом «Секретно». Таємниці українського минулого з архівів КГБ. Нові сюжети

Свідок Петро Нашора: «Коли ми викопали яму, на цвинтарі поліцейські на чолі з Сиголенком привели 30 осіб євреїв, яких по кілька осіб поліцейські підводили до ями і за командою Сиголенка розстрілювали. Сиголенко сам особисто розстрілював із пістолета. Я це добре бачив, бо перебував на відстані

близько ста метрів від місця розстрілів... Поліцейські проводили розстріл із гвинтівок, а Сиголенко з пістолета. Також я добре бачив, що маленьких дітей Сиголенко брав із рук матері і розстрілював, дітей розстрілював тільки Сиголенко».

Свідок Петро Лось, інший місцевий мешканець, якого змусили копати яму: «Я вважаю, що дітей розстрілював Сиголенко лише тому, що на відстані дитини не розстріляєш, бо вона не може стояти, а тому з гвинтівкою розстрілювати було неможливо, пістолет же був лише в Сиголенка, і він брав дитину, як іграшку піднімав над ямою і з пістолета розстрілював. Крім того, я вважаю, що Сиголенко розстрілював дітей тому, що не кожен поліцейський зміг би розстріляти дитину».

Екзгумація, проведена через десять років після злочину, виявила в масовому похованні 70 трупів, із них 17 дітей.

11 травня 1951 року чекісти у співпраці з німецькими міліціонерами в одній із книгарень Берліна затримали Карла Ковальського, він же — Кирило Сиголенко. Про те, що водночас був затриманий і Хаїм Сигал, вони ще не знали. Для проведення слідства затриманого перевезли до Рівного.

Слідство тривало десять місяців і завершилося 20 лютого 1952 року. Слідчий, майор МГБ Дюкареєв, оформив обвинувальний вирок на шість сторінок тексту, який умістив усі колізії життя Хаїма Сигала та його злочини. Суд тривав два дні — 27—28 березня 1952 року. На завершення процесу виступив прокурор,

який зажадав підсудному смертної кари. В останньому слові Сигал зумів лише промовити: «Я просити суд нічого не можу, бо вчинив тяжкий злочин і готовий нести будь-яку кару. Я згоден із доказами прокурора, а не захисту. Більше мені сказати нічого». Тож остаточний вирок суду — найвища міра покарання через розстріл — не став несподіванкою для підсудного. При цьому Сигал не оминув можливості скористатися останнім шансом порятунку і написав касацію до Верховного суду. Єдиним аргументом, який він навів на користь пом'якшення вироку, були слова: «На моєму утриманні до арешту була сім'я — хвора жінка та дитина».

Цей документ став останнім написаним ним у житті. Далі — майже три місяці очікування в рівненській тюрмі, неподалік від тих місць, де минула найбурхливіша частина життя Хаїма Сигала, він же Кирило Сиголенко, він же Карл Ковальський. 19 червня 1952 року вирок виконано, маскарад завершено. У 1996 році справу Хаїма Сигала переглядав слідчий СБУ — з метою можливої реабілітації засудженого. Прочитане в чотиритомній справі змусило залишити вирок у силі.

Братська могила. Дубровиця, 2002 рік.

Дубно, загальний вигляд, 1918 р.¹⁴⁷

Дубно — центр Дубенського району та Дубенської міської громади.

Перша згадка про нього зустрічається в Іпатіївському літописі: "...В літо 6608 (1100) брати уклали мир між собою, Святополк, Володимир, Давид, Олег в Уветичах, місяця серпня в 10-й день. І прийшов до них Давид Ігорович і сказав їм: «Нащо ви мене прикликали? От я. У кого на мене образа?» І відповів йому Володимир: «Ти сам прислав до нас: „Хочу, браття, прийти до вас і поскаржитись за свої образи“. Так от ти прийшов і сидиш із своїми братами на одному килимі — тож чому не скаржишся, до кого із нас твоя образа?». І не відповів Давид нічого. І стали всі браття на коней; і став Святополк зі свою дружиною, а Давид і Олег зі свою нарізно один від одного. А Давид Ігорович сидів осторонь, і не підпустили його до себе, але окремо радились про Давида. І, порадившись, послали до Давида мужів своїх: Святополк — Путятю, Володимир — Орогостя і Ратибора, Давид і Олег — Торчина. Послані ж прийшли до Давида і сказали йому: «От що говорять тобі браття: „Не хочемо тобі дати столу Володимирського, тому що ввігнав ніж у нас, чого не було ще в Руській землі. Але ми ж тебе хапати не будемо і якогось іншого зла не зробимо, але от що тобі

¹⁴⁶ Dubno // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1881. — Т. II. — S. 194—197. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II/194 ; Przewodnik turystyczny Szlakami szteti. Podróże przez zapomniany kontynent opowiada o dziedzictwie kultury żydowskiej w 62 miastach i miasteczkach pogranicza Polski, Ukrainy i Białorusi. Publisher: Ośrodek "Brama Grodzka-Teatr NN": Lublin, 2015. URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/131253/edition/125193/content>; Відомості туристичні ORGAN POLSKIEJ i WSZECHŚWIATOWEJ TURYSTYKI Województwo Wołyńskie Rok II. Nr. 1. Styczeń 1932. Druk „LECH“, Warszawa, Koszykowa 33. URL: https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/370528/PDF/NDIGCZAS018195_1932_001.pdf

¹⁴⁷ URL: <https://polona.pl/item-view/aa274e93-8f0d-47d8-8644-aebf79f3721c?page=0>

даємо: іди і сідай у Божеському, в Острозі, а Дубен і Чорторийськ дає тобі Святополк...»¹⁴⁸

Під час князівських міжусобиць і боротьби за великокняжий престол місто переходило з рук в руки. І так продовжувалось аж до самого нашестя татар на Волинь. У 1240 році Дубно зруйнували монголо-татари.

Дубно, вул. Олександра, західна сторона. 1928-1935 рр.¹⁴⁹

З червня 1498 року власник міста Костянтин Острозький отримує від Литовського князя Олександра грамоту про надання Дубну статусу міста, а у 1507 році король польський Сигізмунд I дарує Дубну магдебурзьке право. На основі якого: «Село Дубном зване зробити містом... ..обсадити людьми і торги мати кожну п'ятницю, а ярмарок — кожного року на Спаса».¹⁵⁰ Середньовічне Дубно було одним з найбільших культурних центрів Волині.

У 1569 р. внаслідок Люблінської унії Дубно входить до складу Речі Посполитої. Для економіки міста другої половини XVI — першої половини XVII ст. характерним є подальше піднесення ремесла і торгівлі.

За 3-м поділом Речі Посполитої (1795) Дубно відійшло до Російської імперії.

8 березня 1921 року після підписання Ризького договору Дубно увійшло до складу Польської республіки.

З вересня 1939 року Західна Україна тимчасово перебуває у складі СРСР. Після нападу гітлерівської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року і початку Другої світової війни польський уряд через два тижні утік за кордон, віддавши

¹⁴⁸ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

¹⁴⁹ URL: <https://polona.pl/item-view/5a0b50fa-5e91-4eed-9e94-50ccbf177686?page=0>

¹⁵⁰ Гандзілевська І. Ф., Якимчук Н. В. Історія міста Дубна від найдавніших часів до сьогодення. Навчальний посібник. — Дубно: 2010. — С. 26

наказ польському війську не чинити спротив Червоній Армії. 18 вересня 1939 року в 8-00 36-та танкова бригада під командуванням М.Богомолова увійшла у Дубно, були розброєні частини 18-ї і 26-ї польських піхотних дивізій, взяті в полон 6000 солдатів, 500 офіцерів, трофеями стали 12 гармат, 70 кулеметів, 3000 гвинтівок, 50 автомашин та 6 ешелонів з озброєнням¹⁵¹. В Дубно було створено комуністичні партійні та радянські державні органи.

Під час відступу з Дубна були розстріляні в'язні в місцевій в'язниці № 2. За повідомленням тогочасної піднімецької української преси, у Дубні було закатовано більшовиками 1500 осіб¹⁵². 25 червня 1941 року Дубно зайняли частини німецької армії.

Дубно, вул. 9 серпня. 1918 р.¹⁵³

¹⁵¹ В.Бешанов. Червоний блицкриг. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Beshanov_Volodymyr/Chervonyi_blitskryh/

¹⁵² Масова різня в Дубні//Українські щоденні вісті, №6. 12.07.1941. URL: <https://web.archive.org/web/20200813075140/https://libraria.ua/numbers/444/>

¹⁵³ URL: <https://polona.pl/item-view/a4f8a107-e31a-4c51-bb2d-3519ff766286?page=0>

Єврейська громада¹⁵⁴

Перша згадка про євреїв датується 1532 роком, найстаріший єврейський надгробок — 1581 роком. У 16 ст. до Дубна приїхали євреї з Іспанії та орлеанські євреї з Франції. Євреї почали масово заселятися у містечку після підписання Люблінської унії (1569).

Синагога в Дубно, 1930-ті роки.¹⁵⁵

Невдовзі єврейська громада повернулася під опіку князів Любомирських, які правили містом, які надали євреям особливі привілеї у 1699 та 1713 роках.

Швидкими темпами зростало єврейське населення Дубна (2325 осіб – у 1790 р., 6330 – у 1847 р., 7108 – у 1897 р.). У 1765 році в Дубно проживало 1923 євреї, які мали 170 будинків.

У Дубно працював один із найвидатніших проповідників XVIII століття Якоб бен Вольф Кранц (Магід Дубенський).

¹⁵⁴ Szlakami sztetli. Podróże przez zapomniany kontynent. Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” Wydanie pierwsze, Lublin, 2015 – С. 330-337. URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/131253/edition/125193/content>; Електрон. єврейська енциклопедія. URL: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=11481&query=>; Execution of Jews in Dubno. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/dubno-rivne-ukraine.64>; Dubno; a Memorial to the Jewish community of Dubno, Wolyn (Dubno, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/dubno/dubno.html>

¹⁵⁵ До завершення будівництва синагоги долучився князь Любомирський. Задля вдячності благородному власнику Дубна над входними дверима синагоги встановлено позолочену таблицю. На ній родовий герб Любомирських з ініціалами князя, а під ними фраза: «Ми знаходимося в Божому Домі» і дата новосілля – 5553 рік (за григоріанським календарем 1792 р.). Із дня заснування синагоги діяв хор, який виконував найкращі композиції єврейської літургії (деякі навіть на кілька голосів). Тут діяв і дитячий хор, який часто виступав у Острозькій синагозі та в інших іудейських храмах Волині. З 1993 року синагога входить до складу Державного історико-культурного заповідника м. Дубна, але вона не виконує своїх функцій як храм, оскільки тутешня єврейська громада досить малочисельна і неспроможна налагодити її діяльність. Instytut SPAN. URL: <https://repozytorium.ispan.pl/dlibra/publication/32781/edition/29477/content>

Основним заняттям євреїв була торгівля зерном і хмелем. У 1794 р. у Дубно відкрито єврейську друкарню, яка діяла 30 років; у 1802 році була відкрита ще одна друкарня.

У 1857 році в Дубно було 15 синагог і молитовних будинків, 22 хедери. З 1893 року діяла група «Ховей Сиджон». У 1901 році в місті працювали Талмуд Тора і дві єврейські чоловічі школи.

Під час Першої світової війни Дубно часто переходило з рук в руки, що дуже вплинуло на єврейське населення міста. Неодноразово спалахували погроми, найкривавішими з яких були злочини деморалізованих частин російської армії в грудні 1917 року та влітку 1919 року. Під час погромів було вбито та поранено близько 300 осіб.

Протягом 1920-1930-х років у Дубно активно діяли всі сіоністські партії та молодіжні рухи (такі як «Гашомер Хацаїр», «ХеХалуц», «ХеХалуц Хацаїр», «Гордонія», «Бейтар»). Тарбут, сіоністська івритомовна мережа навчальних закладів, керувала школою та дитячим садком, утримувала бібліотеку та спонсорувала інші культурні заходи. У місті також була приватна єврейська середня школа, початкова школа з навчанням на івриті та ідиш, а також Талмуд Тора.

Дубно, учасники руху «Hechalutz Hatzair». 01.09.1931.¹⁵⁶

У 1921-1939 роках Дубно належало Польщі. У містечку діяли Єврейський кооперативний банк, єврейська лікарня, дитячий будинок, будинок для людей похилого віку, медичний пункт, єврейська неповна середня школа з польською мовою навчання, школи з навчанням івритом та ідиш, Талмуд Тора, дитячий садок.

¹⁵⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/4025127>

Коли у вересні 1939 року, після угоди між Німеччиною та СРСР про поділ Польщі, радянські війська окупували Дубно, усі єврейські політичні та громадські організації були ліквідовані, їх керівники заарештовані, підприємства та нерухомість націоналізовані, благодійні установи передані державі, а громадська діяльність заборонена.

Учні Талмуд-Тори, м. Дубно, близько 1912 р.¹⁵⁷

25 червня 1941 року Дубно було окуповане німцями. Сотні євреїв до того часу втекли на Схід. У період з червня по серпень було проведено кілька окремих акцій німцями, під час яких на єврейському кладовищі було вбито понад 1000 євреїв. Першими жертвами стали переважно представники єврейської інтелігенції та ті, кого звинувачували в радянських активістах.

На початку серпня було створено юденрат (єврейська рада) з дванадцяти членів на чолі з доктором Конрадом Таубенфельдом. Юденрату було наказано збирати гроші та домашні речі як «контрибуцію» для німців. У середині серпня євреї також повинні були здати все своє золото, срібло та інші цінності. У грудні 1941 року юденрат мав зібрати й доставити німцям усі хутряні та вовняні речі.

Гетто було створено лише 2 квітня 1942 р. і проіснувало до кінця жовтня 1942 р. Його загородили колючим дротом, а в середині травня розділили на дві частини: одну для спеціалістів і працездатних, іншу для тих, хто був класифікований як «некорисний». В гетто знаходилося понад 11 тис. євреїв з Дубна та прилеглих сіл.

27 травня 1942 року відбувся черговий розстріл, під час якого було вбито близько 5000 євреїв. Під час цієї Акції чоловіків забрали і розстріляли біля Шибиної гори, а жінок з дітьми розстріляли біля села Сурмичі. Поодинокі

¹⁵⁷ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/dubno-rivne-ukraine.64>

вбивства тривали близько чотирьох місяців. Наступний масовий розстріл був проведений 5 жовтня 1942 року. Євреїв зібрали спочатку в селі, а потім вивезли в напрямку Сурмичів, де їх розстріляли. З архівів відомо, що євреїв розстрілювали групами по двадцять. Їм довелося роздягнутися, залізти в яму і лягти обличчям до землі. Страти проводилися мобільним загоном СС за допомогою німецької жандармерії та місцевої поліції. Під час цієї облави багатьом в'язням-євреям вдалося сховатися, але через деякий час вони були знайдені і розстріляні разом з рештою євреїв. Згідно з більшістю джерел, 23 жовтня 1942 року було вбито близько 1000 осіб. Близько десятка спеціалістів врятовано.

Таким чином, до кінця жовтня 1942 року Дубно було офіційно оголошено «очищеним від євреїв» (Judenrein). Керував усіма тими вбивствами гебітскомісар (обласний комісар) Дубна Вернер Брокс.

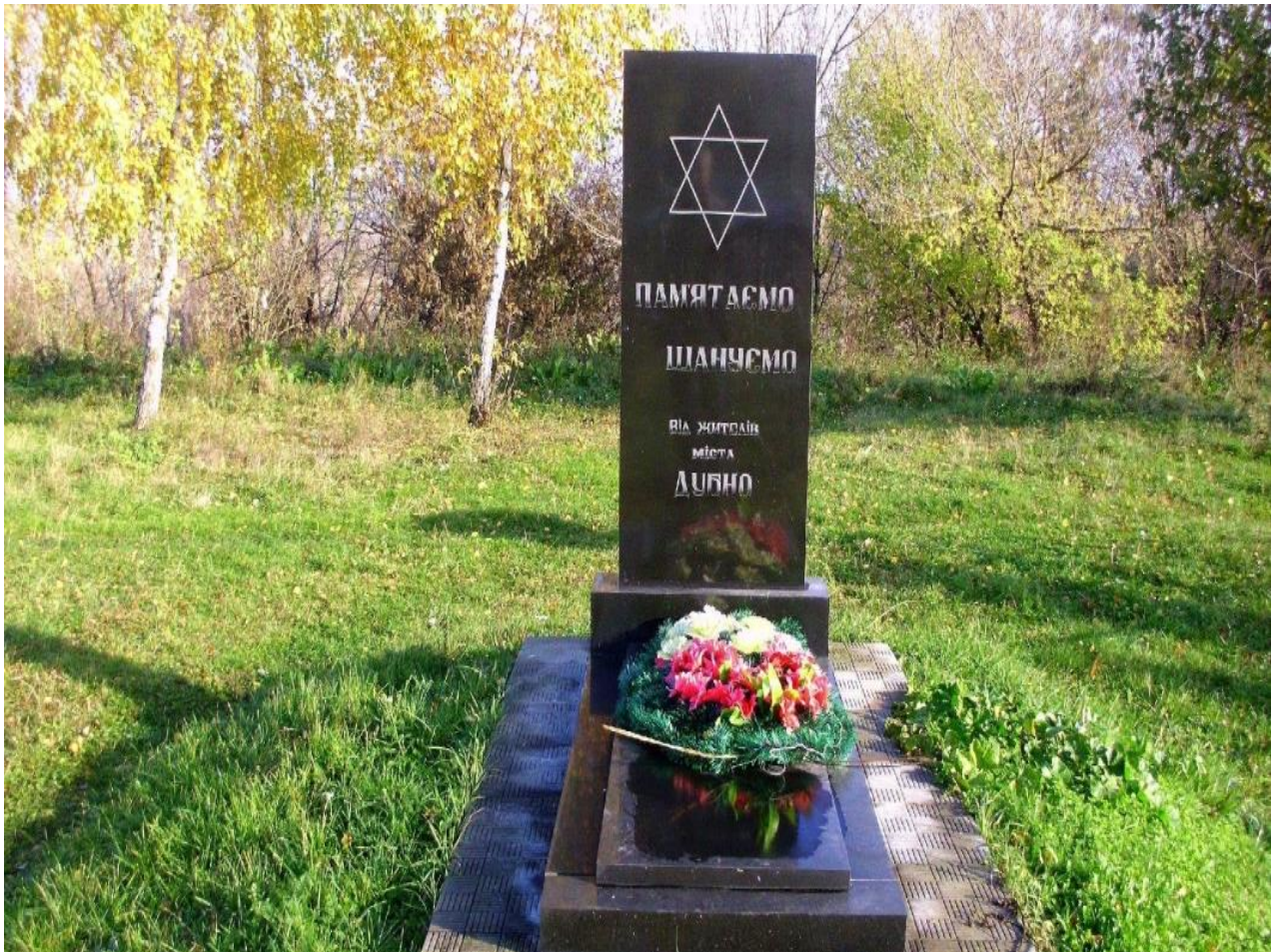
Про злочини нацистів в Дубні є відомі раніше опубліковані спогади німецького штабного офіцера Акселя фон дем Буше про розстріли євреїв на аеродромі 27 травня 1942 року (східні околиці м. Дубна, по дорозі на Гірники), та спогади німецького інженера Грабе про розстріли євреїв в жовтні 1942 року на будівельній ділянці в Дубно, який свідчив на Нюрнберзькому процесі 1945-46рр., акт №2992.

В 2018 році Дубно відвідувала польська делегація, у складі якої був уродженець Дубна, який проживав тут з 1932 по 1946 рр. в родинному будинку по нинішній вулиці Млинівській 36 – Альфред Кварчак, який 72 роки не був на своїй Батьківщині. Ось що вдалося записати з його слів: *«Це були поляки єврейського походження, – згадує Альфред Кварчак про розстріл євреїв на Шибеній горі, – німці вели їх цілу годину під гору пішки, під наглядом піхоти. Йшли з валізами в останню їхню дорогу. Їм було сказано, що йдуть на роботу. На плечах мали якісь торбинки, рюкзаки, невеличкі валізки, везли у візочках дітей, мали з собою тільки найнеобхідніше. Йшли повільно, цілу годину, ніхто їх не підганяв, не кричав. Німці вищого рангу їхали в автомобілі, було їх дванадцять есесівців, у самому кінці їхали ще три автомобілі, де сиділи вже рядові німці. Це була дорога смерті. Було це в 1942 році. Угорі росли чагарники і ми, коли побачили, що йде ця колона з Дубна, сховалися за ними і мушили сидіти тишком, поки не закінчиться це жахіття. Якби ми себе видали, німці нас відразу б розстріляли. Нижче за тими чагарниками був викопаний рів довжиною 40 м, шириною до 10 м, а глибина того рову сягала висоти два-, триповерхового будинку. Цей рів копали німці-дезертири, які тікали зі східного фронту, з-під Москви, на протязі 1,5–2 місяців. Ці німці-солдати не мали погонів, гудзиків та поясів, тут їх пізніше розстрілювали. Цих робітників вели колоною двоє німців зі зброєю: один збоку колони, інший – у кінці колони. Тих німців-робітників було близько 80 чоловік щоденно. Несли лопати, приходили рано і копали рів. Коли ми побачили, що копають рів, то підійшли і запитали навіщо такий глибокий. Нам відповіли, що для схрону зброї, пального, бензину. Ми подумали навіщо стільки*

ховати пального, коли йде битва під Сталінградом. Але потім стало відомо, що копають рів для розстрілів. Це був липень. Йшла перша колона десь від нашого дому, тобто приблизно 500 м. Було тих євреїв у колоні близько 600-700. Розстрілювати почали з 9 ранку до 5 вечора. На початку кружляли автомобілі, потім наказали усім вишикуватися по лівій стороні та роздягнутися догола. На купу складали одяг та взуття. До тих, які роздягнулися, підходив німець й дивився чи немає годинника, золотих зубів. Якщо були, то вибивав їх пістолетом.

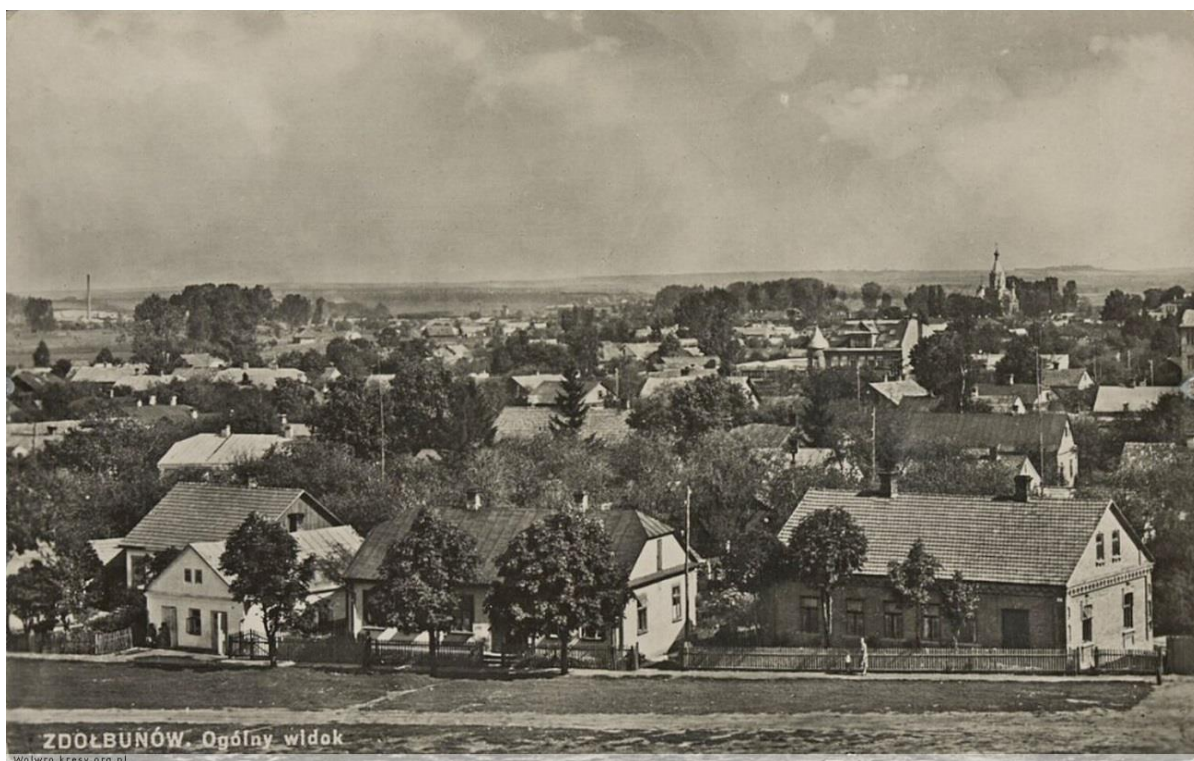
Їх не ганяли, не били, вони тільки плакали. То були діти менші та старші, старці. Було страшно. Так плакали, що було чути аж сюди, де ми є зараз (спілкувались з паном Альфредом відразу за шосейною дорогою Київ-Чоп, біля пам'ятного знаку розстріляним на «Шибеній горі»). Було чути плач тих дітей, їх страшні крики. Навіть у селі Кліщи́ха теж було чути. Цілими днями стріляли і стріляли.....».¹⁵⁸

Дубно, пам'ятник жертвам Голокосту. 2010 р.¹⁵⁹

¹⁵⁸Сумна річниця створення єврейського гетто у Дубні. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=800662980343169&id=355504444859027&set=a.469412670134870>

¹⁵⁹ URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/57035?ref=art&nid=11788>

Здолбунів, загальний вигляд. 1938 р.¹⁶¹

Здолбунів — місто, адміністративний центр Здолбунівської міської громади Рівненського району.

Уперше назва поселення Здолбунів (Долбунів) згадується 1497 року в акті, за яким великий князь Литовський Олександр дарував князеві Костянтину Острозькому разом з іншими поселеннями і село Долбунів. Назва Здолбунів відома з 1629 року.

Після Люблінської унії 1569 року Здолбунів потрапив під владу Речі Посполитої. Село входило до Луцького повіту. 1570 року в ньому налічувалося 9 димів. Населення займалось переважно рільництвом. Саме на той час в Здолбунові почала формуватися єврейська громада.

У 1793–1795 роках Правобережна Україна, внаслідок Другого поділу Польщі та анексії, тимчасово входила до складу Російської імперії. У цей час Здолбунів належав до Волинського намісництва, а згодом — до Волинської губернії.

Після підписання Варшавського договору 1920 року представниками Польщі та Української Народної Республіки, які розроблялись таємно від уряду

¹⁶⁰ Zdobunów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1895. — Т. XIV. — S. 541. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XIV/541; Баранович Олексій Іванович (1892–1961). Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / Ол. Баранович, Всеукр. акад. наук Соц.-екон. від. Комісія іст.-геогр. — К, 1930. — 155, [1] с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Baranovych_Oleksii/Zaliudnennia_Ukrainy_pered_Khmelnichchinoiu_Ch_1.pdf; Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. URL: <https://ukrssi.com.ua/rovenska/zdolbunivskiy/zdolbuniv-zdolbunivskiy-rayon-rovenska-oblast>

¹⁶¹ URL: <https://kresy.org.pl/7835328,foto.html?idEntity=7836042>

УНР й польського сейму, та Ризького миру 1921 урядами більшовицької Росії та її сателіта УСРР і Польщі землі Західної України відійшли до Польщі.

У період польської адміністрації (1920—1939) Здолбунів залишався типовим провінційним містечком. Спочатку він входив до складу Острозького повіту, у 1924 році став повітовим центром Волинського воєводства.

Здолбунів, ринок. 1939 р.¹⁶²

17 вересня 1939 р. Червона Армія окупувала Здолбунів. У межах радянського адміністративно-територіального поділу Здолбунів стає районним центром Рівненської області.

1 липня 1941 році місто було тимчасово окуповане військами Третього Рейху.

2 лютого 1944 року місто перейшло під контроль Радянської армії.

Єврейська громада¹⁶³

У 1910 р. у Здолбунові проживало 1239 євреїв (11,9%), 1912 р. – 1345, 1921 р. - 1262 євреїв (17,3%).

З 1900 р. рабином у Здолбунові був Авром-Аба Волман (1877-?).

У 1903 році Здолбунів було відкрито для вільного поселення євреїв, за винятком дії «тимчасових правил» 1882 року.

¹⁶²URL:<https://www.facebook.com/photo/?fbid=2180486935647423&set=gm.3787336448169595&idorvanti=1631896067046988>; URL: <https://polona.pl/item-view/c4dd5b02-b0b2-4a1b-8d15-f3047f4ad9b0?page=0>

¹⁶³ Холокост на території ССРСР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

У 1905 р. діяла організація Бунду. У 1910 році тут було 2 синагоги, єврейський цвинтар. У 1913 році євреям у місті належав гасовий склад і 17 крамниць.

Євреї Кац і Поліщук мали водяний млин; другий водяний млин орендували євреї Куперштейн і Банвель.

Усі 3 стоматологи в Здолбунові були євреями.

У 1918 р. у Здолбунові відкрито школу з навчанням івритом, яка увійшла до системи шкіл мережі Тарбут (з 1939 р. навчання велося мовою ідиш).

У 1920-30-х роках існували осередки різних єврейських партій і організацій

Голокост¹⁶⁴

30 червня 1941 р. війська вермахту зайняли Здолбунів. Був створений юденрат.

7 серпня 1941 року було розстріляно 450 євреїв. У Здолбунові зосереджувалися євреї з навколишніх поселень; в результаті кількість євреїв у місті досягла 3 тис. осіб.

У червні 1942 року було створено гетто, знищене у жовтні 1942 року.

Гетто в здолбунівському гебіті проіснували чи не найдовше з усіх у західній Волині. Цикл їхньої ліквідації тут відбувається 13–15 жовтня 1942 року. Станом на цей час були ліквідовані майже всі гетто навколо. Після 10 жовтня окрім гебіту Здолбунів у західній Волині євреї мали змогу легально жити лише в невеликих просторах гетто Володимира та Дубно (остаточна ліквідація тамтешнього останнього гетто з кількома сотнями євреїв припадає на 25 жовтня 1942 року). Скоріш за все саме незавершені будівельні проекти, на яких німецький підприємець та інженер Герман Грабе використовував переважно працю євреїв, спонукали нацистський окупаційний режим відтермінувати акцію. Проте так не могло тривати вічно.

Ще 16 серпня 1942 року в умовах затяжної німецько-радянської війни вище керівництво Німеччини ухвалило рішення про те, що армія має задовольнити більшість своїх продовольчих потреб за рахунок експлуатації окупованих територій СРСР. У зв'язку з цим райхскомісар Еріх Кох закликав убити всіх євреїв в окупаційній зоні. Планували залишити життя лише поодиноким кваліфікованим ремісникам, працю яких було важко замінити. Масове вбивство мало на меті скоротити споживання харчів. Проте це лише ситуативна раціоналізація геноциду. Насправді всі євреї Європи повинні були загинути з міркувань расової ідеології нацизму, й відповідне рішення було прийняте раніше на рівні вищого керівництва Німеччини на чолі з Гітлером.

---

¹⁶⁴Петро Долганов «Життя та загибель єврейської громади Здолбунова». URL: <https://uamoderna.com/backward/a-vid-mene-peredaj-jomu-mij-ostannij-posmertnyj-pryvit-likvidacziya-zdolbunivskogo-getto/>

Службовці підрозділу здолбунівської районної поліції. Здолбунів. Дата фото невідома. Цифри навпроти окремих людей позначили співробітники радянських слідчих органів.

28–31 серпня під час засідання гебітскомісари округу «Волинь–Поділля» вирішують впродовж наступних п'яти тижнів убити всіх євреїв регіону, окрім 500 кваліфікованих робітників. Це було зобов'язання гебітскомісарів перед командиром поліції безпеки та СД (Зіпо-СД) Рівного д-ром Карлом Пютцем. Відтак долю здолбунівських євреїв було вирішено. Звісно, йшлося радше про імплементаційне рішення-домовленість, аніж про щось стратегічно важливе в процесі розгортання Голокосту. Адже в західній Волині в кінці серпня й без того вже тривала друга хвиля насильства — відбувався цикл ліквідацій гетто у різних містах і містечках. Ця хвиля почалася ще в травні 1942 року.

Більшість убивств здійснювали німецькі службовці спеціальних команд СД, які базувалися в Рівному, Луцьку та Бресті. Саме вони розстрілювали євреїв. Оскільки йшлося про невеликі групи, встановлювався певний графік виконання з урахуванням логістичних особливостей. Мабуть, згадане вище засідання гебітскомісарів мало на меті створення логістичного плану дій на найближчі п'ять тижнів. Час здолбунівського гетто настав 13 жовтня. 11 жовтня 1942 року командування СД в Рівному віддало наказ окружному начальнику жандармерії Йозефу Пауру встановити посилену охорону в усіх трьох гетто гебіту — здолбунівському, мізоцькому та острозькому. Здається, на той час вже було визначено точні дати ліквідації цих гетто.

Керівник окружної жандармерії Здолбунова Йозеф Паур (зліва) та Герман Грабе (по центру). Здолбунів. Орієнтовно 1942 рік.

Отримавши розпорядження, Паур віддає наказ комендатурі районної поліції посилити охорону гетто, а також стягнути до Здолбунова у день розстрілу більшу кількість поліцейських із районних комендатур. Петро Пивоварчук на той час служив у комендатурі поліції с. Здовбиця. Він свідчить про ці події так: «...прийшов наказ від німецької жандармерії ввечері, дату не пам'ятаю, щоб комендант Бухало на наступний день о 5-й годині ранку вислав п'ять озброєних поліцейських. Він, як завжди, обрав найкращих, а саме:

1. Миськов Микола (знаходиться в банді «Черноти»).
2. Бищук Дмитро (в Німеччині).
3. Рудий Володимир (у Німеччині).
4. Тихонюк Григорій (не знаю, де знаходиться).
5. Галабурда Сергій (у Німеччині).»

Для посилення позицій здолбунівської поліції жандармерія переводить до міста деяких поліцейських з інших районів. Зокрема з Острога на службу в здолбунівський підрозділ відправили Костянтина Брновицького.

Поліцейським наказують 12 жовтня о 4-й годині ранку прибути до сусіднього зі Здолбуновом села Старомильськ для викопування ям. Про це зокрема свідчить Костянтин Брновицький. З його слів, процесом викопування могил керували заступник коменданта Юрій Буксим та унтерофіцер поліції Ближче до полудня водій гебітскомісара Микола Кравченко випадково дізнається, що в Старомильську копають велику яму для розстрілу євреїв Здолбунова. Він поспішає повідомити про це свого близького товариша годинникаря Мейера Сойфера, який перебував у гетто. На захист Кравченка 3 серпня 1944 року Сойфер засвідчив радянським слідчим органам наступне: «...я

можу дати позитивний відгук про Кравченка Миколу. Коли він служив у гебітскомісара, він ввів мене в курс того, що готується німцями стосовно єврейського населення, і попередив мене про це... Хвилюючись за свою долю та долю своєї сім'ї, я підтримував зв'язок із Кравченком Миколою і просив його у разі справжньої загрози для нашого життя попередити про це. Він так і зробив: коли дізнався про те, що в Старомильську готується яма для розстрілу євреїв, то прийшов до мене в майстерню годинників і сказав, що мені і всім євреям загрожує велика розправа. Він також запропонував, якщо мені потрібна буде його допомога, щоб я прийшов до нього в гараж, і він вивезе мене машиною за місто в безпечне місце». Соїфер не скористався пропозицією допомоги, але самостійно здійснив втечу з гетто 13 жовтня о 4-й ранку, збагнувши, що слова його українського товариша були правдивими.

Унтерофіцер долбунівської районної поліції Іларіон Король. Фото з кримінальної справи (АУ СБУ у Рівненській області).

Напевно, завдяки повідомленню Кравченка й іншим просочуванням інформації у гетто стали ширитися чутки про підготовку могил. Після обіду до Елізабет Яблонської, яка у цей час працювала в офісі німецької фірми «Юнг», прибігли знайомі з гетто. Їй розповіли про копання могил у Старомильську, і вона негайно пішла на прийом до Германа Грабе та повідомила йому про це. Останній поспішив на зустріч до гебітскомісара Георга Маршала. Той не надав йому ніякої конкретної інформації, заявивши, що нічого не знає, й відправив його до свого заступника Отто Келлера. Келлер також не повідомив Грабе нічого конкретного.

Стривожена, ближче до вечора Елізабет Яблонська повертається в гетто. До неї приходить один із бранців гетто Судобитський, в будинку якого вона мешкала, і пропонує сховатися в його домі. Це саме той чоловік, у якого раніше Елізабет знімала житло. Мабуть, до вечора чутки про підготовку розстрілу євреїв стали загальновідомими. Елізабет йде у схованку в будинку Судобитського, який

розташовувався неподалік від залізничного вокзалу, й перебуває там разом із ще 24 євреями впродовж кількох наступних днів. Вона пригадує, що готувати цей сховок і переховуватися їм допомагали й чеські сусіди.

Водій гебітскомісара Здолбунова Микола Кравченко. Фото з кримінальної справи (АУ СБУ у Рівненській області)

Таким чином Елізабет та невеликій групі євреїв вдалося пережити масове вбивство. Відтак однією зі стратегій виживання в переддень розстрілу став завчасний пошук схованки з допомогою християнських сусідів. Наявність друзів серед останніх також дозволила бранцям здолбунівського гетто завчасно отримати попередження про копання могил у Старомильську.

Із наближенням вечора 12 жовтня кілька шоферів вантажівок, які працювали на цементному заводі або ж інших підприємствах Здолбунова, отримали наказ заздалегідь підготувати свої машини і 13 жовтня рівно о 6-й ранку прибути до приміщення німецької жандармерії. Серед них були: Костянтин Єрмаков, який працював водієм автомашини «ГАЗ» в крайсяндвірта Здолбунова; шофер здолбунівського цементного заводу Сергій Леляков, росіянин за етнічним походженням, який народився і все життя мешкав у Здолбунові; ще один шофер здолбунівського цементного заводу Антон Ясінський, етнічний поляк, уродженець с. Тесів Острозького району; шофер чавуноливарного заводу Микола Печенюк, етнічний українець родом із с. Богдашів.

Усі четверо отримали від своїх безпосередніх керівників на підприємствах одне і те ж розпорядження: прибути на шосту ранку до приміщення жандармерії. Люди різного етнічного походження виявилися втягнутими у процес розстрілу.

Їм доручили виконувати те, що в інших місцевостях часто робили селяни на запряжених кіньми підводах: перевозити євреїв до місця розстрілу, а згодом — їхні речі у складські приміщення. Разом із копачами могил вони стали ще однією групою з місцевих людей, яких силою залучали до геноцидного процесу.

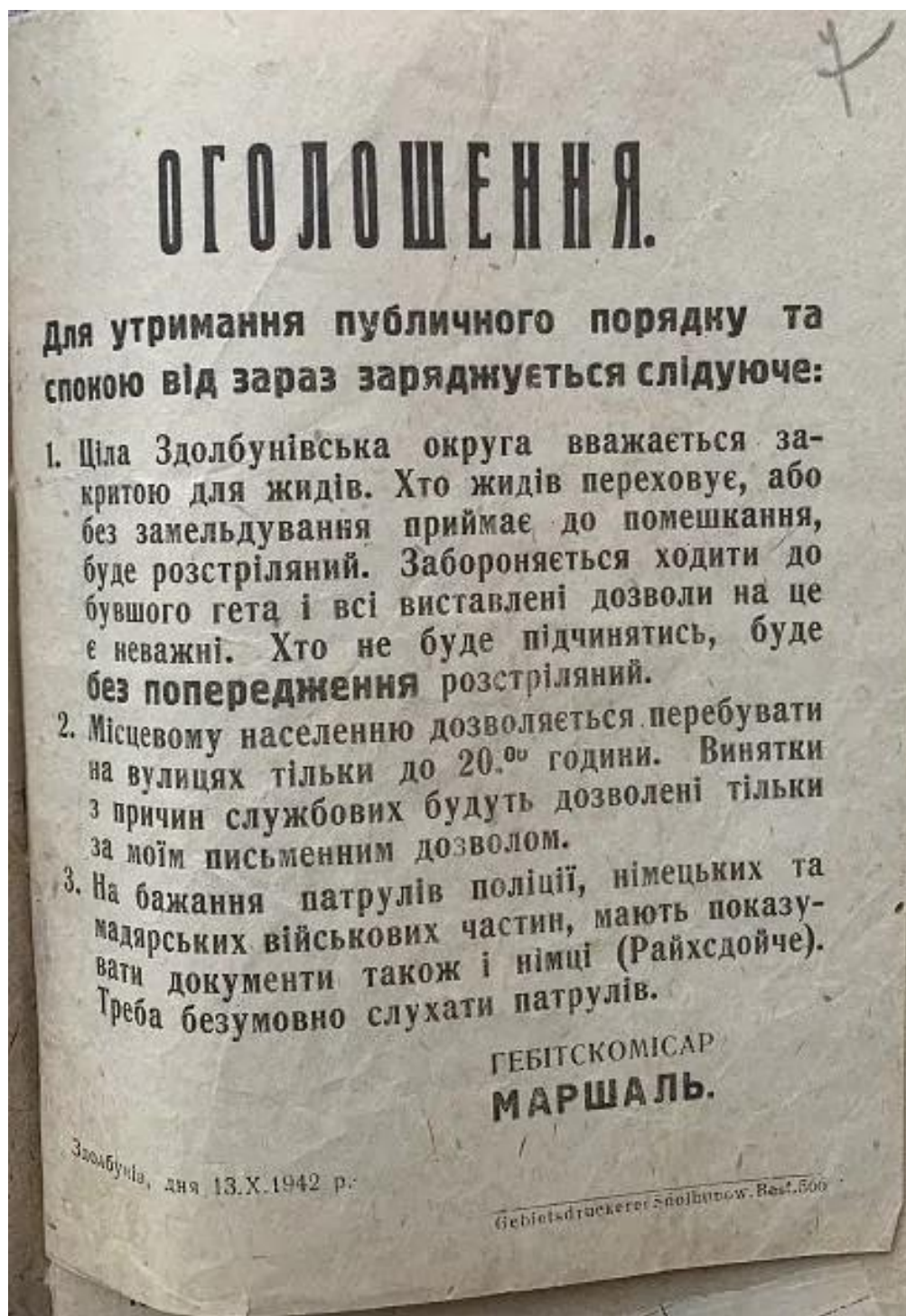
Шофер здолбунівського цементного заводу Сергій Леляков, який під час ліквідації гетто в Здолбуніві возив вантажівкою євреїв до місця розстрілу. Фото з кримінальної справи (АУ СБУ у Рівненській області).

Ліквідація здолбунівського гетто

День 13 жовтня 1942 року розпочався в Здолбуніві дуже рано — о 4-й годині. Саме у цей час німецькі жандарми на чолі з керівником посту жандармерії в м. Здолбунів Вільгельмом Вакером разом зі службовцями допоміжної поліції оточили гетто і взяли його під посилену охорону. Вакер «...наказав своїм людям зайняти точки виходу та розставити пости навколо гетто, особливо в напрямку річки Горинь. Людям на постах було наказано розстрілювати кожного, хто намагався втекти від евакуації до місця розстрілу».

Один із учасників подій поліцейський Адам Прокопчук розповідає про це так: «Восени 1942 року одного дня о 4-й ранку за наказом коменданта німецької поліції Завадського Леоніда... нас, усіх поліцейських, у тому числі й мене, підняли, а потім... я та інші німецькі поліцейські пішли до [гетто]... Підійшовши

до гетто, частина німецьких поліцейських, у тому числі і я разом з німцями-есесівцями, залишилися із зовнішнього боку гетто з завданням не допустити втечі. А частина поліцейських (хто саме, я зараз не пам'ятаю) разом з німцями-есесівцями пішли всередину гетто і стали виганяти ув'язнених на площу, розташовану біля гетто. Потім, коли ув'язнені різного віку — старі, діти — були зігнані на площу, туди під'їхали автомашини, на які почали вантажити в'язнів».

Оголошення, що розклеювалося за наказом німецької окупаційної влади вулицями Здолбунова у день ліквідації гетто 13.10.1942 року.

Тим часом о 6-й ранку біля приміщення німецької жандармерії зібралось п'ять вантажівок. Про ті події детально свідчить один із водіїв Сергій Леляков:

«Я подав до 6-ї години ранку машину точно туди, куди її вимагали. Біля будівлі жандармерії окрім мене зібралися Єрмаков Костянтин Іванович, Печенюк Микола Філіпович... Ясінський Антон і Ковалець Ян, які працювали шоферами гебітскомісара Маршала. Окрім наших, там стояла... автомашина гестапо. Через деякий час із жандармерії вийшов німець-жандарм і запитав нас, куди ми їдемо. Я відповів, що не знаю. Тоді він сказав: “Будете євреїв возити, а поки слідуйте за нами”. Попереду поїхала легкова автомашина німецької жандармерії і вантажівка гестапо, а за ними поїхали й ми». Легковий автомобіль поїхав першим у напрямку до входу в гетто. У легковій машині міг бути сам Йозеф Паур та керівництво СД з Рівного, адже Вакер із жандармами й частиною поліції вже перебували у гетто, а Келлер і Маршал прибудуть туди значно пізніше іншим службовим авто.

Як тільки загін СД разом із вантажівками прибули до гетто, усіх євреїв почали виганяти на площу «...біля залізничної гімназії на вулиці [Адама] Міцкевича». Це робили працівники загону СД з Рівного разом із частиною службовців допоміжної поліції, які увійшли в гетто. Напевно, це були ті поліцейські, про яких свідчив вище Прокопчук, що сам, з його слів, залишився охороняти кордони гетто, маючи розпорядження стріляти в усіх втікачів. Чи виконував він це розпорядження, на жаль, нічого не відомо, але втікачів було чимало.

Очевидно, процес збору євреїв міг розпочатися ближче до 7-ї ранку. У євреїв відбирали цінні речі, після чого їх розділяли на дві колони: чоловіки по один бік, жінки та діти — по інший. Цей процес описує Кравченко, який о 10-й ранку привіз до гетто Отто Келлера і здалеку помітив алгоритм дій німців: «Перший раз я приїхав туди із заступником гебітскомісара Келлером о 10-й годині ранку, причому я в гетто не в'їжджав, а зупинився на вулиці, звідки мені було видно, що на площі гетто стояв невеликий стіл, за яким сидів жандарм німецької жандармерії. По один бік стола стояв натовп чоловіків, а по інший бік стояли жінки. Жандарм відбирав у євреїв перед відправкою їх на розстріл усі цінності, які в них були».

Як розповідає Костянтин Єрмаков, усі цінні речі забрали з собою службовці СД з Рівного. Їхня вантажівка була пригнана в гетто саме з цією метою: «...відібрали у євреїв усі цінні речі, поклали в мішки і завантажили на вантажівку гестапо, щоб відвезти кудись». Службовці СД та поліція спочатку почали заштовхувати на вантажівки жінок і дітей. У гетто почався сильний хаос. Лунали крики й плач. Не всі бранці хотіли виходити на площу, і декого з них силоміць витягували з будинків.

Службовці СД підпалили частину будівель, у яких забарикадувалися євреї. Тому на території гетто розгорілося кілька пожеж. Люди намагалися втікати врзнобіч, і в гетто розпочалася хаотична стрілянина. Поліція й СД стали стріляти у втікачів безпосередньо на вулицях міста. Дуже швидко накопичилася велика кількість тіл убитих. Як свідчить Пивоварчук, його колеги по службі, що прибули зі Здовбиці, згодом хвастали про те, як стріляли в євреїв: «Тоді сам Миськов Микола почав говорити, що “сам вже сьогодні розстріляв десять євреїв і награбував, що мені тільки потрібно”».

Один із шоферів вантажівки Сергій Леляков також засвідчує: «Поки ми возили на розстріл євреїв, німці та українська поліція розстріляли сотні людей, у тому числі жінок і дітей, прямо на вулицях міста». Проте багато кому вдалося втекти вже на цьому етапі ліквідації гетто. Серед таких — Меїр Вельтфройд. Його поранили, проте він зміг вибратися. Надзвичайно драматично розгорталася подія для Естер Барішман. Почувши стрілянину в гетто, вони разом з матір'ю та сестрою стали втікати, спотикаючись об тіла загиблих, які у великій кількості лежали на вулицях міста. Мати тримала Естер та її сестру за руки. Вони стали бігти, але в якийсь момент через хаос Естер не втримала руку матері й залишилася сама у цій колотнечі. Їй вдалося просидіти у чиемусь сараї з кроликами щонайменше добу, поки ситуація на вулиці трохи не заспокоїлася. Тоді вона вибралася зі схованки посеред білого дня і попрямувала до однієї чеської сім'ї, яка товаришувала з її батьками й обіцяла за потреби допомогти. Наявність у батьків Естер цього заздалегідь продуманого плану дій допомогла їй зорієнтуватися в екстремальній ситуації абсолютного хаосу.

Мейєру Цикеру також вдалося втекти. Він розповідає про ці події так: «Це сталося 13 жовтня. Ми почули кулемети, побачили, що горить гетто. Міліція і СС зайшли в гетто, почали вбивати і розстрілювати людей. Намагаючись втекти, євреї підпалили гетто, щоб під завісою диму дістатися до лісу. Чимало людей змогли втекти. На жаль, частину з них вбили в лісі українці, які працювали на німців. Їм не вдалося вижити. На щастя, моя сім'я вижила завдяки селянам та стосункам, які мій батько і моя сім'я мали з селянами». Мейєр зміг втекти на етапі перевезення євреїв до місця розстрілу в Старомильську — вони з братом розштовхали охоронців, зістрибнули з вантажівки і втекли до лісу. Також Мейєр озвучує іншу версію про причини пожежі в гетто: він каже, що підпал вчинили не співробітники СД, а самі євреї, щоб покращити шанси на втечу. Така версія розгортання подій також цілком вірогідна, адже євреї на Волині часто вдавалися до підпалів гетто як до форми опору.

Попри наявність багатьох втікачів, більшість євреїв Здолбунова все ж загинули або у результаті стрілянини в гетто, або ж змирилися зі своєю долею й у відчаї йшли на вантажівки. Спершу на розстріл вивозили жінок і дітей, а після них — чоловіків. Коли уродженець Здолбунова шофер Сергій Леляков описує радянським слідчим ці події, в його розповіді можна вловити елементи жахливої психологічної травми, яку він отримав, будучи втягнутим у те, що трапалося. Для нього ця «робота» була нестерпною, адже люди, яких він віз на смерть, були його друзями дитинства, однокласниками чи просто знайомими здолбунівчанами. Цей фрагмент його свідчень заслуговує на розлоге цитування:

Тут я побачив жахливу картину: євреї, відчуваючи свою загибель, стали розбігатися й кричати не своїм голосом, особливо матері і діти. Серед них я помітив багатьох своїх знайомих і друзів дитинства зі школи. Багато з них впізнавали й мене. Зустрічаючись поглядами зі своїми знайомими, приреченими на смерть, я відчував себе, як на ножах: в їхніх очах я бачив незабутній для пам'яті докір у ставленні до мене. Особливо мені запам'яталися два випадки зустрічі зі своїми знайомими. До моєї автомашини підійшли дві сестри Зільберверг: Рахіль, разом з якою я навчався у школі, і друга, імені якої я не знаю. Звертаючись до мене з кузова автомашини на шляху до місця страти через задне

вікно кабіни, Рахіль сказала мені: “Сергію, якщо тобі вдасться побачити мого брата, який встиг евакуюватися в глибину СРСР, то передай йому, що я до останньої хвилини пам’ятала про нього і що вся сім’я наша загинула. А від мене передай йому мій останній посмертний привіт” .

Відтак упродовж дня і мало не на всіх етапах розстрілу євреї намагалися чинити опір та за будь-якої нагоди тікати. Очевидно, що 13 жовтня загинули далеко не всі бранці гетто. Чи не найбільш об’єктивні відомості про статистику загиблих у цей день дає у своїх свідченнях Паур: він зазначає, що у Здолбунові загинуло близько 1 000–1 200 євреїв і ще 700–800 — у Мізочі (14 жовтня) та Острозі (15 жовтня). Проте згідно акту НДК кількість загиблих у Старомильську становила до 1 700 осіб.

Ймовірно, 13 жовтня в Здолбунові загинуло біля 1 200 євреїв, а близько 500 змогли втекти на різних етапах організації вбивства: 12 жовтня, коли ширилися чутки про викопування могил, 13 жовтня під час хаосу й стрілянини в гетто, під час перевезення вантажівками, безпосередньо з місця розстрілу або ж навіть із розстрільної могили. Їх було вбито впродовж наступних кількох тижнів. Масову могилу не закопали, а залишили лише трохи прикритою землею. Мабуть, це зробили через велику кількість втікачів, на яких розгорнулося справжнє «полювання». Виявлених вцілілих євреїв спершу відводили до жандармерії, допитували, де переховуються інші, а вже звідки везли на розстріл до масової могили в Старомильську.

Ще один мешканець Старомильська Володимир Дмитрук розповідає про це так: «Коли німці... засипали цю яму людьми [людськими тілами], вони не закривали її повністю, а залишили... готовою для нової групи [жертв]. Я підійшов до ями і побачив, що вона була заповнена багатьма [мертвими] людьми, які були вкриті невеликим шаром землі, але яма не була заповнена повністю. До цієї ями щодня звозили людей. Так тривало кілька тижнів, поки німці не вбили всіх євреїв міста Здолбунова».

Можливо, рішення не засипати яму повністю ухвалили Маршал та Келлер, які приїздили на місце розстрілу в Старомильську ближче до вечора, коли вбивства вже завершилися. Шофер Маршала свідчить про це так: «Коли ми приїхали до місця страти, я залишив машину біля кладовища, а Маршал і Келлер пішки пішли до самої ями, де відбувалися розстріли». Поспілкувавшись біля ями деякий час, обоє повернулися в машину й поїхали в Здолбунів. І Маршал, і Келлер добре знали про велику кількість втікачів і могли планувати «полювання» на них. «Полювання» відбувалося переважно силами місцевої жандармерії та поліції, адже загін СД із Рівного 13 жовтня виконав свої основні вбивчі функції в Здолбунові.

Отже, в цілому впродовж жовтня – початку листопада 1942 року німці могли розстріляти в Старомильську близько 1700 євреїв. Лише після того, як схопили й розстріляли більшість утікачів, масову могилу повністю засипали землею. Так загинула більша частина єврейської громади містечка. Вціліти вдалося лише небагатьом у дуже виняткових випадках.

Братська могила жертв фашизму, м. Здолбунів, вул. Старомильська.¹⁶⁵

Здолбунівське єврейське кладовище¹⁶⁶

¹⁶⁵ URL: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/>

¹⁶⁶ Розташоване в східній частині міської забудови. Цвинтар займає територію 2,5 га неподалік від Старомильського ставка, нараховуючи кілька тисяч поховань, переважна частина яких датується другою половиною XIX – першою половиною XX століття. Його тривале перебування в занедбаному стані призвело до часткової втрати в більшості своїй споруджених з каменю надгробних пам'яників, так що не всі могили зараз підлягають ідентифікації. URL: <https://zabytki.in.ua/uk/1873/ievreiskii-tsvintar-u-zdolbunovi>

Залужжя на російській військово-топографічній мапі 1866-1887 рр.¹⁶⁸

Залужжя (раніше — Малі Колки) — село у Дубровицькій міській громаді Сарненського району.

Село вперше згадується 1629 року¹⁶⁹.

Станом на 1859 рік, у власницькому селі Залужжя налічувалося 34 дворів та 251 житель (129 чоловіків і 122 жінок), усі православні¹⁷⁰.

¹⁶⁷Яцута Г. Залужжя моє калинове / Г. Яцута. – Нововолинськ: Формат, 2014. – 260 с.: іл.; Історія села Залужжя в цифрах, фактах і спогадах старожилів. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/000ehk-871e.docx.html>

¹⁶⁸ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

¹⁶⁹ Історія міст і сіл Української РСР. URL: <https://ukrskr.com.ua/rovenska/dubrovitskiy/zaluzhzhya-dubrovitskiy-rayon-rovenska-oblast>

¹⁷⁰ Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть II. — 1859. — С. 656.

За переписом населення Російської імперії 1897 року в селі мешкало 773 особи, з них: 385 чоловіків та 388 жінок; 752 православні¹⁷¹.

До 1917 року село входило до складу Російської імперії. У 1906 році село входило до складу Любиковицької волості Рівненського повіту Волинської губернії Російської імперії¹⁷². У 1918—1920 роки нетривалий час перебувало в складі Української Народної Республіки.

У 1921—1939 роки входило до складу Польщі¹⁷³

За переписом населення Польщі 10 вересня 1921 року в селі та однойменному сусідньому фільварку разом налічувалося 194 будинки та 1186 мешканців, з них: 562 чоловіки та 624 жінки; 1153 православні та 33 юдеї; 1153 українців (русинів) та 33 євреї¹⁷⁴.

У вересні 1939 року село Залужжя в складі Західної України об'єдналося з УРСР в складі Радянського Союзу. 4 грудня 1939 року було створено Ровенську область, а 1 січня 1940 року вперше – Залужку сільську раду як окрему адміністративну одиницю з центром у селі Залужжя. Головою сільської ради та сільського комітету став Олексієвець Кирило (Райкув). Секретарем виконкому – місцевий єврей Замороченський Лазар Мордкович, 26. 02. 1913 р. н. Початок нової влади для місцевих жителів був пов'язаний із вивезенням у Росію двох сімей: колишнього сільського старшини (солтуса) Котяша Олександра Овер'яновича (4 чол.) та Шпеньова (5 чол.), який служив у пана й був із білокозаків.

Відкрився перший кооперативний магазин, який працював у Ховерса й замінив приватну єврейську торгівлю.

В липні 1941 року село, як і вся Рівненська область, потрапило під гітлерівську окупацію. У серпні 1941 року було сформовано військову німецьку окупаційну владу. Село віднесли до Сарненського гебіткомісаріату (округу) рейхскомісаріату «Україна» з центром у місті Рівне. У Залужжі постійного німецького формування не було. Головою сільської управи був призначений Сайчишин Кирило Власович, секретарем – чоловік на ім'я Федір. Час від часу німці лише навідувалися в село.

Перше, що зробили окупанти – арештували й вивезли всі родини євреїв-залужан у Дубровицю, а потім у Сарни. 28 серпня 1942 року в лісі, що поблизу міста, знищили євреїв Залужжя і Сарненщини. Загибло 13711 чоловік¹⁷⁵.

---

¹⁷¹ Населённые места Российской империи в 500 и более жителей : с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г / Тройницкий Н. А. — СПб, 1905. — 389 с.

¹⁷² Інститут історії України НАНУ Список населених мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. — Житомир: Волынская губернская типография, 1906. — С. 195. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009738>

¹⁷³ Інститут історії України НАНУ Історичний Атлас України / Гол. ред. Л. Винар; Упорядн.: І. Тесля, Е. Тютько. Українське історичне товариство. — Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. — 182 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013019>

¹⁷⁴ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. Tom VIII, Województwo poleskie. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny. 1924. с. 63. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/41/Woj.poleskie_miejscowo%C5%9Bci_1921.pdf

¹⁷⁵ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf;

Зарічне¹⁷⁶

Зарічне (до 1946 року — Погост, Погост Зарічний) — селище, центр Заріченської громади, Вараського району.

Перша згадка про поселення датується 27 вересня 1480 року в грамоті короля Казимира про дозвіл мінському купцеві Терешковичу вести в містечку Погост «торгівлю водою і сушею» без сплати мита. Ця грамота зберігається в Центральному державному архіві давніх актів Росії. Спочатку він входив до складу Великого Литовського князівства, а з 1569 року, після утворення Речі Посполитої (1 липня 1569 року Іван Доманович буде згаданий серед послів, які підписали Люблінську унію про створення Речі Посполитої)¹⁷⁷.

Вигідне розташування Погоста, природні умови сприяли розвитку сільського господарства, ремесла й торгівлі.

У 19 — на початку 20 століття — містечко Пінського повіту Мінської губернії.

На початок ХХ століття населення Погост-Зарічного становило 350 жителів. Діяли православна церква, єврейський молитовний дім.¹⁷⁸

У 1920–39 роках — у Поліському воєводстві у складі Польщі.

17 вересня 1939 року у Погост Зарічний входить до складу. УРСР. Перед окупацією Погосту Зарічний радянськими військами, власники земель (поляки, місцева українська шляхта) продавали за безцінь свої володіння місцевим селянам (відповідні папери ще і зараз можна знайти в мешканців сіл Канава, Бір, Вовчиці та ін.).

З 1991 року і по даний час у складі України.

Єврейська громада¹⁷⁹

У 1897 р. в Зарічному проживало 450 євреїв (59,1%), 1921 році - 264 євреї (37%). Вважається, що вони були гарними купцями, рознощиками та ремісниками.

У 1912 р. існувало Єврейське позикоощадне товариство, діяла синагога.

Погост Зарічний був окупований німцями на початку липня 1941 р. Євреї, очевидно, були зосереджені в неогородженому гетто. 29 вересня 1942 року було розстріляно 140 євреїв.¹⁸⁰

Погост Зарічний був визволений військами Червоної армії у травні 1943 року.

¹⁷⁶ Зарічне. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Ровенська область / АН УРСР. Інститут історії. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 294-302. — 680 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_RovenObl_1973/IMSU_RovenObl_1973.pdf

¹⁷⁷ Люблінська Унія 1569 року. Правові акти. Київ, 2019. — С. 135. URL: https://polinst.kyiv.ua/wp-content/uploads/2024/03/unia_lubelska_1569_-_akty_prawne_lyublnska_unya_1569_-_pravov_akti.pdf

¹⁷⁸ Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. URL: <https://www.vehi.net/brokgauz/index.html>

¹⁷⁹ Russian Jewish encyclopedia. Translated from Russian by Eugene Snaider

¹⁸⁰ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Закопальний акт 830

О злодеяниях, приключивших немалую часть евреев и их сообщников в Морозовском районе Ростовской области 1942 г. май 20 дня. Мы, нижеподписавшиеся Комиссия в составе: Заседатель Морозовского районного комитета: Хасинштейн Районного Совета: Плутинский, Трудовиков, Шварц, Ситкин, Антонов, Секретарь: Морозов: Вайко Районного Комитета: Коммунистической Партии: Волынский, Черныш, Хосиков, Евгений, Логанов, Заготовщик: Морозовский Районный отдел: Зарачинский, Врач: Морозов: Владимир, Васильев, Заготовщик: Морозовский Районный отдел: Морозовский, Застава: Зубина, Сталинградская, Наказанник: Морозовского Районного отдела: Емельянов, Емельянов, Емельянов, Коммунистический отдел: Секретарь: Районный секретарь: Морозовского Совета: Сидоров: Иван, Еврихов, Председатель: Заседатель: Зарачинский, Зарачинский, Ульман: Александров, Заготовщик: Морозовский Районный отдел: Районный отдел: Зарачинский, Емельянов, Александров, Зарачинский, Районный отдел: Зарачинский, Николаев: Борис, Высочинский: Эков, Моконцевский: составили коллективный документальный акт о злодеяниях, приключивших немалую часть евреев и их сообщников за время оккупации Морозовского района.

Несмысленные убийства евреев, как это вытекает из показаний свидетелей, в Морозовском районе в начале июля 1942 г. и продолжались до мая 1943 г.

В результате разбойных действий оккупации и обращений с населением района, по директивам и указаниям немалого количества командиров Морозовского округа еврейской и коммунистической партии, а также по указанию немалой части командиров партизанской бригады: Баравал, Лихоманов, Федорович, Засинский, Лавров, Эков, Зарачинский, производились следующие злодеяния по отношению к советским гражданам, активистам Советской власти, военнопленным и иному населению Морозовского района.

Расстреляно: 809 г.

В том числе еврейского населения 542 г. из них детей 274 человека, женщин 141 человек. Расстреляно производилось с коммунистическим населением в с. Восток: Морозов. В количестве еврейской молодежи в с. Зарачинский 140 человек, евреев немалой и их сообщников: в количестве в количестве.

Мертвых: 22 г.

Расстреляно: 66 г.

Расстреляно: 12 г.

Характерными злодеяниями немцев в составе египетского отряда в августе 1942 г. совершены по отношению к селу Восток, Зарачинский, Баравал в с. Зарачинский: 25 евреев.

Історія вбивства євреїв Погосту Зарічного¹⁸¹

Зарічне, єврейський цвинтар. 2019 р.¹⁸²

¹⁸¹GARF, МОСКВА-7021-71-121YVAM.33/JM/19976.URL:https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627819

¹⁸²Точний час заснування цвинтаря невідомий. Збережені мацеви не читаються. Імовірно, Єврейський цвинтар був заснований у XIX столітті, оскільки його можна знайти на російських і польських картах з 1880-х років. URL: https://www.esjf-cemeteries.org/survey/zarichne-jewish-cemetery/

Клевань, замок Чорторийських. 1933 р.¹⁸⁴

Клевань — селище у Рівненському районі.

Поселення Клевань, за твердженням істориків, існувало вже в XII столітті під назвою Коливань.

У письмових джерелах Клевань вперше згаданий під 1458 роком як власність князя Михайла Чорторийського.

Природа сама підказала місце для замку — високі правобережні пагорби річки Стубли були дуже зручними для укріплення. На одному з прибережних мисів, який називають Городище, 1475 року князь Михайло Чорторийський — брацлавський намісник, побудував замок¹⁸⁵.

У 1495 році за сприяння його сина Федора, луцького старости, замок було добудовано та оточено його міцними кам'яними мурами і глибоким ровом, який заповнювався водою Стубли.

Ще 1632 р. замок віддали єзуїтам, які влаштували тут свою колегію. З метою відродження економіки у 1654 поселенню було надане Магдебурзьке право, що обумовило розквіт торгівлі і зростання польської та єврейської громад.

¹⁸³ Klewań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1883. — Т. IV. — S. 139—140. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_IV/139; Rąkowski Grzegorz. Wołyń. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej. Część I. — Pruszków, 2005. — С. 262. URL: https://books.google.com.ua/books?id=BwWBBDYDGNLsC&pg=PA262&lpg=PA262&dq=klevan+zamek&source=bl&ots=l2XQ_92Ijk&sig=Cqm8MoA0NmW5hWfJDpx9U8yyL2I&hl=uk&ei=rhmrTqjUGMjusaD4N36Dw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=3&ved=0CCoQ6AEwAjgU#v=onepage&q&f=false

¹⁸⁴ Фото Яна Булгака URL: <https://www.volynspadok.org.ua/en/location/klevan/>

¹⁸⁵ Бірюльов, Юрій; Волков О. Замки Західної України. Львів: Видавництво "Центр Європи, 2002. — С. 2—24.

У польському путівнику по Волині за 1929 р. Клевань так і називають — «єврейське містечко із кількістю єврейського населення в 1300 чоловік» (пол. «żydowskie miasteczko o 1300 m. w pow. rówieńskim»).¹⁸⁶ Також, у центрі міста та неподалік від центральної вулиці (нині — автотраси), була розташована синагога, — культова споруда, побудована із цегли, у стилі бароко, залишки якої зараз стоять пустою.

17 вересня 1939 року згідно з пактом Молотова — Ріббентропа радянська армія перейшла східний кордон Польщі задля окупації обумовлених у пакті територій Польщі і «визволення» територій Західної України та Західної Білорусі від польської влади, проти якої боролися не тільки українська громада Клевані, а і етнічні поляки православного віросповідання. 14 листопада 1939 року Клевань, як і решта окупованих територій, увійшли до складу Радянської України.

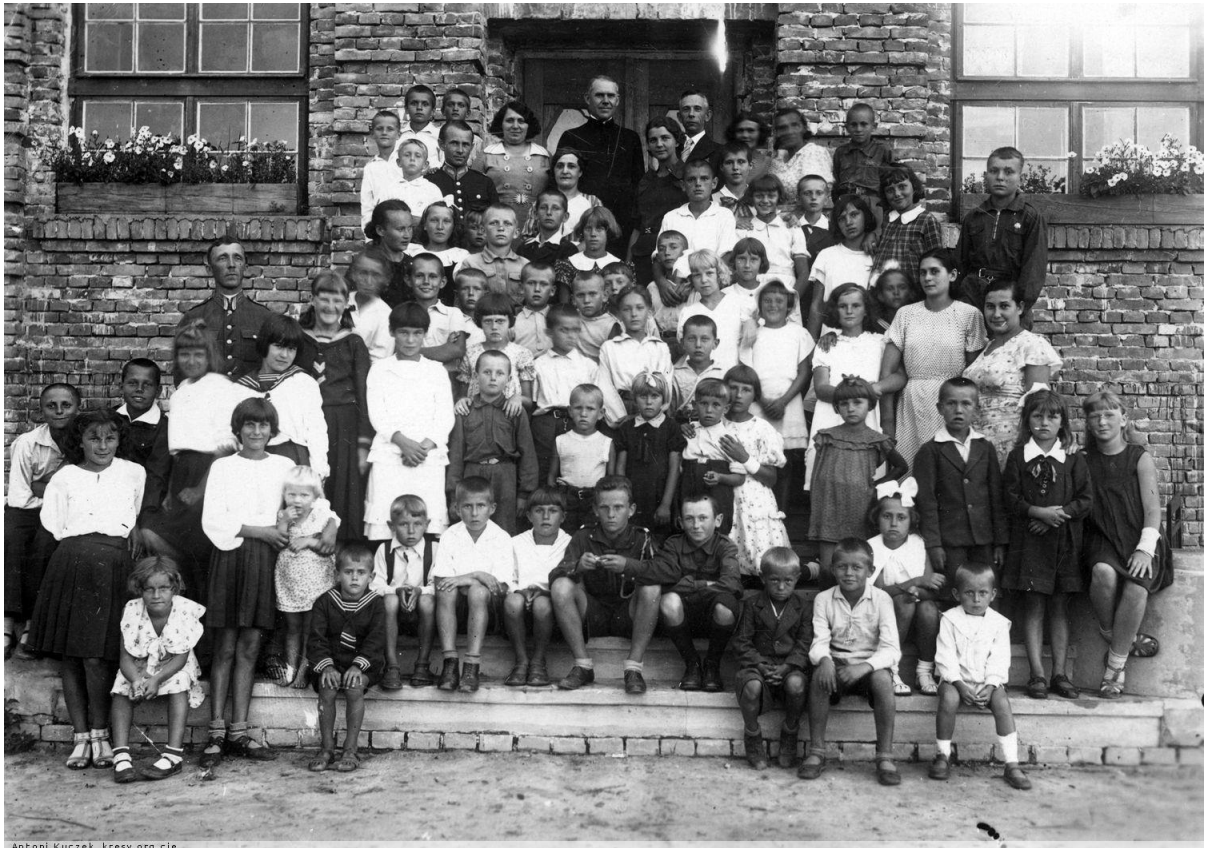
3 липня 1941 року в Клевань увійшла німецька армія. Одразу ж наступного дня німці розпочали єврейські погроми.

Клевань, 1920-1930 рр.¹⁸⁷

¹⁸⁶ dr Mieczysław Orłowicz Ilustrowany przewodnik po Wołyniu: z 101 ilustracjami i mapką województwa. URL: <http://www.brozbar.cieplowizja.pl/slovniki-przewodniki/przewodnik-wolyn/015.htm>

¹⁸⁷ISPAN.URL: <https://repozytorium.ispan.pl/dlibra/results?q=klevan&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0>

Діти з вихователями. Клевань, липень 1936 р.¹⁸⁸

Клевань, єврейська корчма. 1920-1939 рр.¹⁸⁹

¹⁸⁸ URL: <https://kresy.org.pl/10766607,foto.html?idEntity=10660526>

¹⁸⁹ URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/69346?ref=art&nid=137472>

Клевань, синагога. Початок ХХ ст.¹⁹⁰

Єврейська громада¹⁹¹

У 1787 році в Клевані проживало 152 євреї, 1847 - 1187, 1897 р. - 2432 (65%), 1921 р. – 1545 євреїв (47%).

Перша згадка про клеванських євреїв відноситься до 1563 р. Серед основних справ місцевих євреїв переважала торгівля хлібом, медом і ремісничими виробами.

У 1865 році в Клевані було вже 2 синагоги. До 1870 р. рабином Клеваня був Йозеф Лернер, з 1883 р. – Авром Мойше Штайнман.

У 1889 році в Клевані була єврейська богадільня, аптека аптекаря Понеля.

Наприкінці ХІХ століття в Клевані виник гурток «Ховевей Сіон».

У 1905 році в містечку почали діяти Бундівська та сіоністська партії.

У 1910 р. у Клевані працювала приватна чоловіча єврейська школа, у 1913 р. – єврейська лікарня.

¹⁹⁰ ISPAN.URL: <https://repozytorium.ispan.pl/dlibra/results?q=klewan&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0>

¹⁹¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского, Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911), Клевань. – С.542. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Execution of Jews in Klevan. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/klevan-klewan-rivne-ukraine.121>

У 1914 році євреям належало 3 аптеки, ательє, гасовий склад, книгарня, водяний млин, заїжджий двір, 2 шинки, 88 крамниць (у т. ч. 41 бакалійна, усі 12 мануфактурних). Єдиний стоматолог у Клевані був єврей.

Засноване в 1902 році в США Товариство взаємодопомоги переселенців з Клевая надало допомогу євреям міста після закінчення Першої світової війни.

У травні 1919 року в Клевані стався погром, влаштований Богунським полком Червоної Армії.

У 1924 році в Клевані відкрито дитячий садок і школу з навчанням івритом, 1920-30-х роках існували осередки різних єврейських партій і організацій.

Німці окупували Клевань 3 липня 1941 року. Був створений юденрат. У перші дні окупації, 5 липня, було вбито 400 євреїв¹⁹². Євреїв, що залишилися, позначали жовтими розпізнавальними значками і відправляли на різні види примусових робіт.

Навесні 1942 року було створено відкрите гетто, яке налічувало близько 700 євреїв. За свідченнями місцевих очевидців, у Клевані II було ще одне місце, де збирали євреїв перед розстрілом. Це був великий будинок, який охороняли німці або поліція.

Наступний розстріл відбувся 11 квітня 1942 року, коли 48 осіб, 30 євреїв і 18 поляків, вивезли в ліс біля залізниці і розстріляли. 15 травня 1942 року під час масового розстрілу в лісі поблизу Клевая було вбито 1500 євреїв.¹⁹³

За словами очевидця стрілянини, опитаного Яхадом, страту проводив молодий 20-річний німець. Євреїв розстрілювали на дошці, яку клали поперек ями.

Ольга Т., 1932 р.н., згадує: «Відразу після приходу німців усіх євреїв позначили жовтими розпізнавальними нашивками, але вони могли продовжувати жити в своїх хатах. Багато з них намагалися втекти або переховуватися. У нас були сусіди-євреї, які встигли сховатися під час першої облоги і їх не вбили. Час від часу вони заходили до нас додому, щоб сховатися. Вони знали, що це небезпечно і для нас, бо якби їх знайшли, нас усіх би вбили. Тому через деякий час вони пішли і сховалися в кар'єрі». (Свідчення № 1370, опитування в Клевані I, 5 грудня 2011 р.)¹⁹⁴

¹⁹² Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 10. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

¹⁹³ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 55, 58. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

¹⁹⁴ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/klevan-klewan-rivne-ukraine.121>

Клевань, місце розстрілу 30 євреїв і 18 поляків 11 квітня 1942 р.¹⁹⁵

Друге місце розстрілу (15 травня 1942 року), розташоване в лісі біля Клеваня.

¹⁹⁵ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/klevan-klewan-rivne-ukraine.121>

Клесів, гранітна копальня. 1934 р.¹⁹⁷

Клесів — селище у Сарненському районі.

В XVI ст. в документах вперше згадується село під назвою Клесів. Після підписання Андрусівського мирного договору, село Клесів і вся Правобережна Україна знову відійшли до Польщі. Тільки після трьох поділів Речі Посполитої територія села відійшла до Російської імперії.

В 1902 році за 4 кілометри від села була збудована залізниця Київ-Сарни-Коваль. Згодом біля залізниці виросло невеличке селище, яке теж стало називатися Клесовом. У 1906 році біля станції Клесів налічувалося 12 будинків, мешкало 73 особи¹⁹⁸. В 1909 році біля села Клесова почалися розробки гранітів.

За Ризьким мирним договором 1921 року село відійшло до Польщі. Поляки почали активно добувати граніт біля села Клесів.

У вересні 1939 року Червона Армія окупувала Клесів. 9 липня 1941 року село Клесів окупували німецькі війська. У липні – серпні 1941 р. в Клесово керувала військова комендатура (Ortskommandantur). У вересні 1941 р. влада була передана цивільній німецькій адміністрації.

¹⁹⁶ Klesów, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 83. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/83; Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 500. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Ровенська область / АН УРСР. Інститут історії. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 557. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_RovenObl_1973/IMSU_RovenObl_1973.pdf

¹⁹⁷ URL: <http://gozdawianka.pl/galeria/miejscowosci/klesow/>

¹⁹⁸Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. — Житомир: Волынская губернская типография. — 1906. — С. 197. — 224 с.

Клесів, каменоломня Файнштейна (кар'єр в кінці вул. Пілсудського)¹⁹⁹.

Члени організації «Гехалуц» в Клесово. 04.12.1933 р.²⁰⁰

¹⁹⁹ URL: <https://repozytorium.ispan.pl/iiif/image/29641-29827/full/1000,711/0/default.jpg>

²⁰⁰ He-Halutz або He-Chalutz (іврит: ח'לוצ'ה, буквально «Піонер») був єврейським молодіжним рухом, який навчав молодих людей для сільськогосподарського поселення в землі Ізраїль. Він став головною організацією піонерських сіоністських молодіжних рухів. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/13709338>

Члени організації «Гехалуц». Клесів, 1930-ті роки.²⁰¹

Єврейська громада²⁰²

Євреям дозволили селитися в Клесові наприкінці ХІХ ст., після того, як в околицях села проклали залізничну колію Київ-Сарни-Ковель.

Після Першої світової війни Клесів був включений до Другої Польської Республіки. За переписом 1921 року в селі проживало 142 євреї. Працювали в каменоломнях і на лісопилці. Більшість місцевих євреїв належали до сіоністських піонерських комун. Випускники цих комун пізніше емігрували до землі Ізраїлю.

Наприкінці 1930-х років у Клесові проживало близько 700 євреїв, у тому числі члени кібуцу He-Halutz, який знаходився там.

Після 17 вересня 1939 року після пакту Молотова-Ріббентропа територія була захоплена Червоною армією, і Клесів став частиною Радянської України.

Німці окупували Клесів 9 липня 1941 р. Влітку та восени 1941 р. місцева німецька влада запровадила низку антиєврейських постанов. Від євреїв вимагали носити відмітні знаки (спочатку у формі зірки Давида, пізніше змінені на жовте коло); вони повинні були позначити свої домівки блакитною шестикутною зіркою; їх примушували до каторжних робіт, забороняли залишати межі міста, забороняли купувати товари в не євреїв.

²⁰¹ URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

²⁰² KLESÓW Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1380-1381. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 68. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

25 липня 1942 року німці створили в Клесові відкрите гетто, куди примусово переселили євреїв з міста та околиць.

26 серпня 1942 року Клесівське гетто було ліквідовано, а його в'язнів повантажили на поїзд і вивезли до Сарн. Перед відправленням поїзда на залізничній станції Клесова було вбито кілька євреїв, яких вважали надто хворими чи немічними. Решту в'язнів, яких було близько 580, перевезли до Поліського табору в Сарнах. Цілком ймовірно, що група, доставлена до Сарн, включала близько 150 євреїв із села Томашгород, що лежало в Клесівському повіті.

28 серпня 1942 року, після масової втечі з Поліського табору (серед втікачів були й деякі новоприбулі), були розстріляні євреї Клесова, а також євреї Сарн, Рокитно, Добровиці, Бережниці та Томашгорода. Протягом наступних кількох днів поліція також заарештувала та розстріляла приблизно 15-30 євреїв, які переховувалися в гетто та навколо нього на околиці міста.

Історія вбивства клесовських євреїв у лісі на території Тутовичей²⁰³

26 серпня 1942 року близько 3-4 години ночі місто Клесів було оточене українською допоміжною поліцією. Німці наказали в'язням гетто зібратися на площі біля міського вокзалу під приводом реєстрації. Після реєстрації євреям наказали здати цінні речі. Українська поліція (під командуванням Василя Крижановського) і німецька жандармерія (під командуванням Карла Бегермана) протримали євреїв на площі близько 12 годин. У другій половині дня, близько 16 години, євреїв – серед яких були жінки, діти та люди похилого віку – повантажили на потяг, який, за свідченнями, щойно прибув з Рокитно, перевозячи інших євреїв. Потяг виїхав з Клесова під посиленою охороною і забрав цих 580 євреїв до Поліського табору в Сарнах.

28 серпня 1942 року євреїв Клесова групами вивозили з Поліського табору до кількох ям, викопаних за 1,5 кілометри на північний захід від міста Сарни, на краю лісу біля дороги, що веде до села Тутовичі. Діставшись до місця розстрілу, жертви змушені були роздягнутися догола та спорожнити кишені в спеціально підготовлений ящик. Потім їх групами заганяли в ями. Члени поліції безпеки та загону СД з Рівного (який був підсилений людьми 323-го німецького поліцейського батальйону) наказували жертвам лягти в ямі рядами обличчям донизу, після чого стріляли їм у голови з автоматів. Згідно зі свідченнями, у розстрілі брав участь і Карл Бегерманн. Маленьких дітей скидали живими в окрему яму.

Таким чином у кожному братській могилу було складено кілька рядів тіл. Після цього ями засипали хлорним вапном і засипали землею.

Згідно зі свідченнями, кілька євреїв залишилися в живих під час різанини, а потім їм наказали шукати цінні речі в одязі жертв. Згодом, вони також були знищені.

---

²⁰³Murder story of Klesow Jews in the Forest in the Tutowicze Area. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14678038>

Серед жертв, убитих на цьому місці, було близько 100 ромів, які загинули, протестуючи проти того, що вони не євреї.

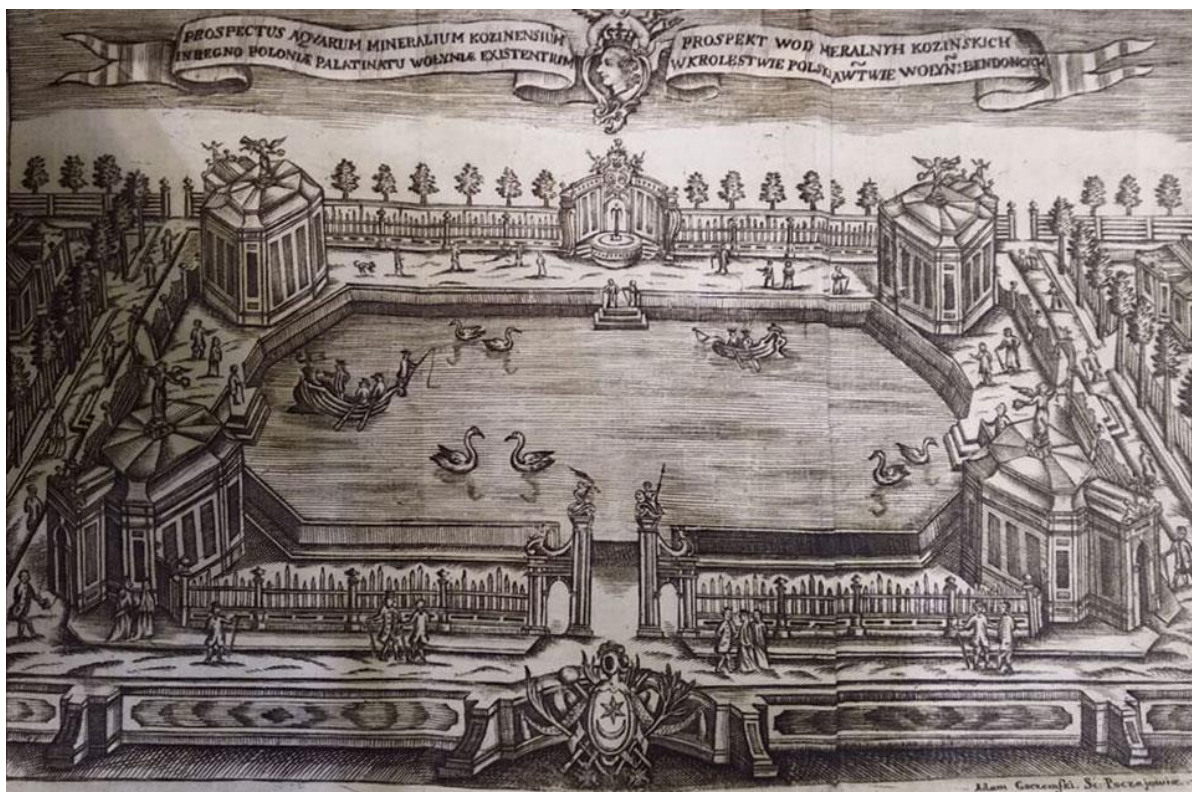
Керував цією операцією вбивства гебітскомісар Сарненського повіту камерадшафтсфюрер Хуала.

З судових процесів проти Альфреда Соколовського та інших; Дортмунд, 1964-1976. 18 березня 1970 року, Людвігсбург. Із підсумкового протоколу слідства Альфреда Соколовського, колишнього начальника сільської міліції Сарненського району: «18 березня 1970 р. ...Гетто в Сарнах було створено приблизно у вересні 1941 року [sic за квітень 1942 року]. 25 серпня 1942 р. гетто було ліквідовано, а євреїв вивезено до табору [Поліська], де раніше перебували російські військовополонені. Одночасно до цього табору прибули євреї з міст Клесова, Добровиці, Березниці та Рокитно. 28 серпня 1942 року всіх євреїв табору разом із близько 200 ромами... розстріляли в ямах, заздалегідь виритих неподалік від єврейського кладовища. Кількість жертв коливається від 10 000 до 17 000, залежно від джерела...

Розстріли нібито відбувалися за 1-1,5 км від табору, у п'яти великих братських могилах на північний захід від Сарн. Згідно з документами, жертв вивозили з табору до ям групами по 200-300 осіб. Там вони повинні були роздягнутися, а потім були розстріляні всередині ям... Російський підсудний Белоніс, згідно з його допитом 1947 року, мав бути присутнім на місці розстрілу. Там він побачив 20-30 «поліцейських у формі СС». Він продовжує: «Прибулим євреям довелося зняти свій одяг за 50 метрів від могили. Після цього невідомий німець загнав їх у могилу, де вони повинні були лягти поверх розстріляних раніше радянських громадян. [Нові жертви] потім розстріляв невідомий німець з автомата (на кожній могилі стояв лише по одному німцю)»...

У слідчому протоколі прокуратури від 28 листопада 1944 року йдеться... про розстріли, які проводили «гестапівці». на могилах: «Людей вели з табору до могил групами по 150-200 чоловік. Там їм довелося зняти одяг, а потім їх повели сходами до могили. Гестапівці наказали жертвам у могилі лягти в ряд, а потім їм [жертвам] розстріляли голови з автоматів. Тіла в могилі були складені аж у 10 шарів, а поверх них насипано близько півметра землі. Після цього [кати] перейшли до наступної могили»²⁰⁴ ....

²⁰⁴ Murder story of Klesow Jews in the Forest in the Tutowicze Area. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14678038>

Курорт у Козині, 1782 рік.²⁰⁶

Козин — село в Україні, у Козинській сільській громаді Дубенського району.

Перша згадка про Козин в «Историко-статистическом описании церквей и приходо́в Во́лыньской епархии» датується 17 липня 1448 року.

На початку XVI століття польський король Казимир IV подарував землі села Козина руському боярину Гринькові, який прийняв прізвище пана Козинського. Після його смерті спадкоємцями стали сини Тихін і Омелько.

За даними «Словника географічного Королівства Польського...», 1538 року в Кракові король Сигізмунд I Старий видав привілей Олександру та Михайлу Гриньковичам Козинським гербу Заглоба на право заснувати приватне містечко на «грунтах» села Козина.

Наприкінці XVII століття його набув магнат Фелікс Казимир Потоцький.

Після третього поділу Речі Посполитої в 1795 р. Козин, як і вся Волинь, увійшов до складу Росії.

²⁰⁵ Kozin, maisteczko prywatne // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1883. — Т. IV. — S. 553. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/553; Baliński M., Lipiński T. Kozin // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 901—902. (пол.). <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=180>; Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 515-517. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

²⁰⁶ Зображення є гравюрою авторства Адама Гочемського, яка була видана в місті Почаєві на Тернопільщині в 1782 році. Можливо на курорті в Козині відпочивав останній польський король Станіслав II Понятовський. Адже він перебував в Козині в гостинах у Тарнавського у 1787 році. URL: <https://photo-lviv.in.ua/kurort-u-kozyni-na-volyini-v-xviii/>

З XVIII століття до початку XX сторіччя Козином володіли графи Тарновські гербу Леліва. Представник роду — ленчицький каштелян Ян Амор Тарновський — 1787 року тут в старому палаці і замочку приймав короля Польщі під час його візиту до цариці Московії.

З 1920 по 1939 рр. Козин був під владою Польщі.

У період нацистської окупації з червня 1941 року до 19 березня 1944 року в селі було зруйновано 50 % житлової площі, 111 жителів загинули на фронтах.

Домініканський костел в Козині, міжвоєнний період.²⁰⁷

Єврейська громада²⁰⁸

У 1765 році в Козині проживало 332 євреї, 1847 р. – 495, 1897 р. – 972 р. (53,4%), 1921 році – 525 євреїв (51,4%).

Єврейське поселення в Козині датується серединою XVI століття.

У XIX на початку XX століття євреї заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслами.

У 1583 році в Козині було 5 євреїв-ремісників з 10.

У 1652 році єврейська громада зазнала поразки від татар, які напали на Козин; після погрому збереглося 2 будинки євреїв.

У 1837 році було відкрито виноробню та млин, які орендували євреї.

У 1865 році була синагога.

У 1914 році євреям належала аптека, 7 бакалійних та мануфактурних магазинів.

²⁰⁷ URL: <https://photo-lviv.in.ua/kurort-u-kozyni-na-volyni-v-xviii/>

²⁰⁸ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913), 16 томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского, Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911), Клевань. – С.653. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%9A%D0%9E%D0%97%D0%98%D0%9D>

Єврей С. Грінберг орендував млин.

17 липня 1919 року в Козині стався погром, влаштований бандою отамана Зеленого, 24 серпня 1919 року відбувся ще один погром.

Євреї Козина торгували сільськогосподарськими продуктами, були дрібними купцями та ремісниками. У місті діяли кілька сіоністських партій (Ха-Мізрахі та ін.) і молодіжних рухів (Бейтар і Хе-Халуц), діяла Талмуд-Тора.

Після 17 вересня 1939 року, з приходом до міста Червоної армії, за пактом Ріббентропа-Молотова Козин увійшов до складу Радянської України. У середині 1941 року в місті проживало близько 650 євреїв.

Козин, мацева на єврейському цвинтарі.²⁰⁹

Голокост

Німці окупували Козин 24 червня 1941 року. Через кілька днів вони наказали зібратися всім чоловікам-євреям міста і вияви тих, кого вони вважали радянськими активістами. Потім цих чоловіків розстріляли. Через кілька тижнів німці підпалили синагогу та сувої Тори, а двадцять євреїв були вбиті.

Влітку-восени 1941 р. німці запровадили низку антиєврейських заходів у Козині: євреїв зобов'язали носити нарукавні пов'язки із зіркою Давида (згодом її замінили жовтою круглою нашивкою); їм доводилося виконувати примусову роботу з невеликою винагородою або без неї, і їм було заборонено залишати межі міста.

2 травня 1942 року німецька влада створила в Козині гетто, до якого розмістили євреїв із самого міста та навколишніх сіл (біля 1500 євреїв). Вісім днів потому, після відбору, під час якого кваліфікованих робітників та їхні

²⁰⁹ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Оскільки воно фігурує на російській топографічній карті 1889 року, можна припустити, що кладовище вже існувало наприкінці XIX ст. До цього періоду відноситься і єдина знайдена збережена мацева. На пізніших картах 1939 р. кладовище не було позначене. За словами місцевих жителів воно було зруйноване за радянських часів. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/kozyn-jewish-cemetery/>

родини було відібрано та дозволено залишитися в гетто, близько 400 євреїв було вбито німецьким підрозділом у сусідньому селі Гранівка, на південний схід від Козина.

Деякі євреї уникли цієї операції вбивства, сховавшись у гетто. Після завершення операції багато з тих, хто ховався за межами гетто, повернулися до гетто, маючи ілюзію, що тих, хто працював, не вб'ють.

На початку жовтня 1942 року Козинське гетто було ліквідовано, а його решту в'язнів розстріляли німецькі частини за містом, біля того ж села Гранівка. Напередодні цієї вбивчої операції кільком десяткам євреїв вдалося втекти з гетто, але багато з них згодом були спіймані поліцією та розстріляні.

«Одного разу наприкінці травня 1942 року, після того, як євреїв утримували в гетто протягом семи днів, загін Сіно²¹⁰ та підрозділ СД з Рівного за підтримки українських допоміжних поліцаїв оточили гетто та вивезли з нього близько 400 в'язнів, які були визнані «непрацездатними» – переважно жінки, малі діти та люди похилого віку. Цих людей вивезли за місто, на місце біля села Гранівка, приблизно за 4 кілометри на захід від Козина. Після прибуття на місце вбивства жертви повинні були роздягнутися догола, а потім невеликими групами їх відводили до ями, яку заздалегідь викопали євреї Козина. Вони мусили лежати в ямі обличчям вниз, а потім були розстріляні в потилицю з кулеметів загоном СІПО та СД з Ровного за сприяння 1-ї роти 33-го резервного поліцейського батальйону, який також прибув на місце вбивства.

Згідно з документом ЧГК, в яму живцем закопували маленьких дітей. Ця операція вбивства була здійснена в координації з німецьким сільськогосподарським адміністратором Козина Де фон Беком Краузе та українським повітовим старостою Миколою Середницьким.

Одного разу на початку жовтня 1942 року члени німецької жандармерії (німецької сільської поліції) та української допоміжної поліції оточили гетто й повантажили решту в'язнів на вантажівки, які відвезли їх до місця поблизу того самого села Гранівка. Після прибуття на місце розстрілу євреїв змусили роздягнутися догола і спуститися в яму, де загін Сіно та СД з Рівного розстріляв їх з кулеметів у потилицю».²¹¹

---

²¹⁰ Поліція безпеки Третій Рейху, Sicherheitspolizei (англ. Security Police), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і Kriminalpolizei (кримінальної поліції; Kripo) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі.

²¹¹ From the diary of Rivka (Rivkale) Cunski. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627432>

Екзумація братської могили біля села Гранівка, 1944 р.²¹²

Еліезер Мазурик
Народився в Козині, 1922.
Убитий під час Шоа. Місце
загибелі: м. Козин.²¹³

Хая Бела Ландес-Корчак
Народилася в Козині, 1906.
Хая Бела була вбита під час
Шоа, 1942 року. Місце
загибелі: м. Козин.²¹⁴

Мойше Манусевич
Народився в Козині,
1914 року. Мойше був
убитий під час Шоа.²¹⁵

²¹² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627432>

²¹³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13937033>

²¹⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13730402>

²¹⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13944964>

Акт про злочини фашистських загартників та їх спільників на території Козинського району Рівненської області.²¹⁶

- А К Т -

О ПОДЪЯНИЯХ НЕМЕЦКО ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ, И ИХ СОБЪЩИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ КОЗИНСКОГО РАЙОНА РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ.

1944 года ноября 20 дня м. Козино Ровенской области, мы, ниже подписавшиеся, комиссия в составе: председатель ~~комиссии~~ комиссии тов. ЧУМАК (председатель Райсовета Депутатов Трудящихся) ДЕТКАЧЕВ (2-й секретарь РК КПС(б)) - тов. КОЛИСНИЧЕНКО - прокурор Козинского района, ДМИДОВА -- врач, СКАЛОЗУВ 2-й секретарь Райкома КОМСОМОЛА, ИВАНОВ ~~завотделом спец.обеспечения~~ завотделом спец.обеспечения, ЧЕРНИШЕНКО - Политинструктор - на основании материала проинвестированного расследования - установило:

Немецко-фашистские оккупанты на территории Козинского р-на, Ровенской области вступили 24 июля 1942, с первых дней оккупации района, немецкие оккупанты начали вводить так называемый "новый порядок в Европе" искоренять культуру, искусство и науку, истреблять и угонять на каторжный труд в Германию мирное население ~~Грановки~~ деревни и хутора. На службу немецкофашистским оккупантам примкнули предатели украинского народа - украинские националисты - верные пособники оккупантов из которых организовалась местная власть, действующая по указанию оккупантов. Начали истребление советского актива, комсомольцев, коммунистов. Так, в первые дни оккупации в районе Козино немецкие захватчики и их пособники - украинские националисты подвергли пыткам и начали расстрелами около 30-ти человек советского актива, в том числе 13 комсомольцев. Массовое и одиночное истребление советских людей длилось до лета 1942 года. Но и этот метод истребления не удовлетворил их. В мае 1942 года, по указанию немца ЛЯНОВИРТА-КРОВЗЕ и предателя украинского народа середницкого еврейского населения приказали прибыть в лагерь, так называемый "гетто". В этом приказе говорилось: "За невыполнение приказа - смерть." Все еврейское население в количестве "1100" чел. куда входили: старики, женщины с грудными детьми были согнаты в лагерь гетто, который охранялся полицией. 7 дней в лагере людей морили голодом, подвергали всевозможным пыткам и когда на 8-мой день прибыло гестапо - лагерь окружила полиция и находившихся в лагере людей -- начали партиями выводить на место расстрела - возле деревни Грановка около леса на расстоянии 2-4 км: от м. Козино, заранее выкопанными ямами. Началось массовое истребление советских людей в первый день расстрела который происходил в мае 1942 года. В результате было расстреляно 300 человек еврейского населения, в это число входили женщины с детьми. Так

как расследовано, осмотром места произведенных расстрелов где обнаружено 3 могилы (ямы) размером 1-8 метров ширины, 10 метров длины и 3 метра глубины. 2 и 3 яма - 10 метров длины, 9 метров ширины и 3,5, метра глубины.

²¹⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627432>

Второй массовой расстрел немцами оккупантов и их пособниками производился в селе Граники в октябре 1942 года. В результате было расстреляно ⁴⁰⁰ "чел."

Медицинской экспертизой установлено, что истребление советских людей немцами оккупантами производилось расстрелом из автоматов и ударами туфля оружием по голове. Дети, в большинстве своем, и лица женские. До проведения расстрела жидов раздевали, подвергали грабежу.

Так же во время оккупации района немцами оккупантами и их пособниками предатели украинского народа истребили в районе мирного населения 1288 человек, в том числе евреев ⁴⁰² чел., украинцев, ⁸²⁵ поляков "26", русских "2", чехов "3".

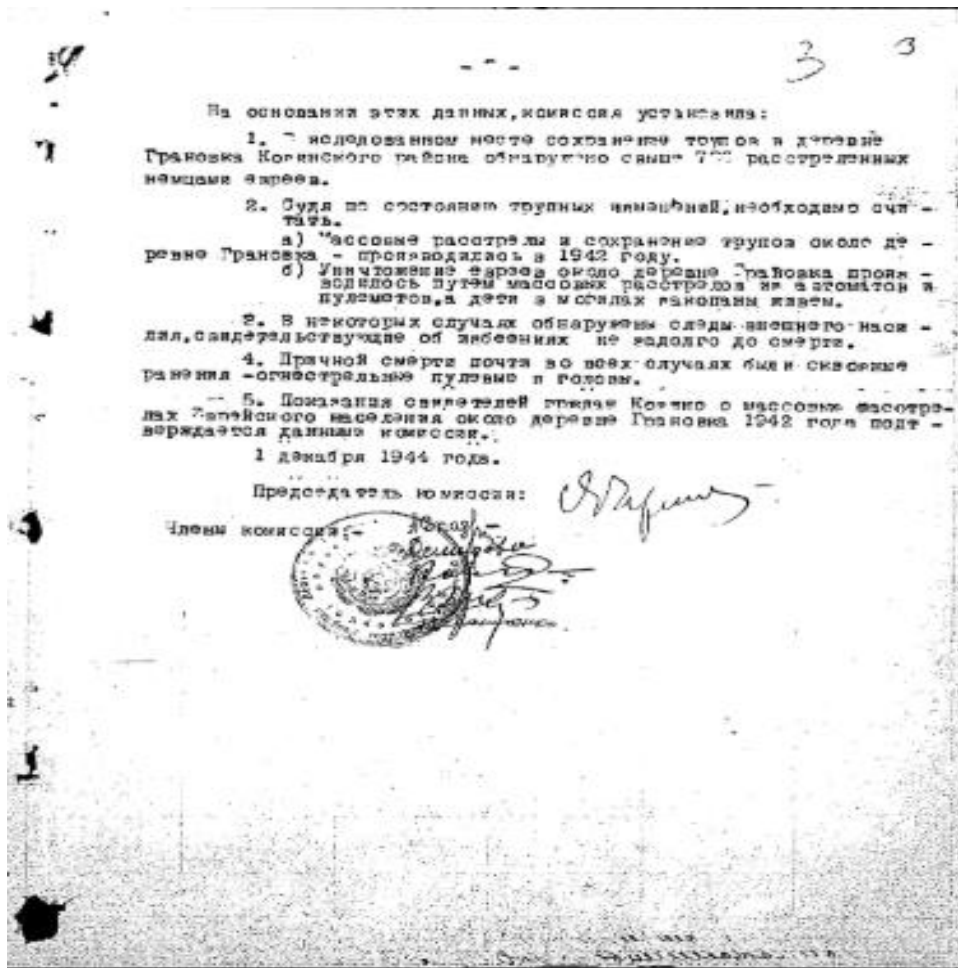
Кроме того угнали в немецкое рабство "93" чел. Вывезли зерна ¹⁴⁵⁰ и увели крупного рогатого скота 2284 голов, ^{сочисли в немецкие рабство 249}.

ИСТРЕБЛЕНИЕ ЖИДОВ.

В 2-5 километрах от м. Кожиха, вблизи деревни Транска, около леса следствие инал комиссия обнаружила три могилы размерами 1-8 метров ширины, 10 метров длины, 4 метра глубины, 2 и 7 - 9 метров ширины, 10 метров длины, и 3,5 метров глубины.

В первой могиле захоронены женщины и дети, во второй и третьей мужчины и возрасты от 20 до 50 лет. Трупы в могилах свалены в беспорядке. В них нет белья, некоторые голые. Все лежало спиной лицом.

Комиссией установлено, в некоторых случаях повреждены черепа, удары нанесены туфлями и твердыми предметами с considerable силой. В 2-х случаях обнаружено ранение грудной клетки с переломом ребра. В одном случае обнаружено на руках у женщины ребенка лет 4-х, которого она держит, повязанному на запястьях тесемка живыми и так нет никаких следов убийства кроме того еще трех детей без следов ранения. У мальчика лет 7 левой верхней левой конечности и повреждение темных костей черепа, комиссией установлено, что удары нанесены туфлями. Ноги во всех случаях раны, руки в большинстве ослеплены. На груди и подмышках в некоторых случаях. В пяти случаях обнаружены пушечные ранения головы, предплечья.

Братська могила 1288 євреям, убитим в 1943 році. Козин, 1994 р.²¹⁷

²¹⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/36986>

Корець, 1930 р.²¹⁹

Корець — місто, центр Корецької громади Рівненського району.

Перша літописна згадка про тутешнє поселення під назвою Корчеськ зроблена під 1150 роком.

1380 територія сучасного Корця була передана великим князем литовським Ягайлом князеві Федору Острозькому. У 1386 році тут було збудовано замок і відведено в нове русло річки Корчик.

Після Люблінської унії (1569) — у складі Луцького повіту Волинського воєводства перебувало під владою Корони Польської. У XVI — середині XVII століттях Корець перетворюється на одне з найбільших міст Волині.

Розвиток Корця на впорядковане місто розпочався за часів князя Юзефа Чарторийського, який дуже дбав про його благоустрій. Він відновив стару фортецю і перетворив її на прекрасний палац. Прокладав дороги, вирівнював центр міста та його вулиці. У 1788 році він заснував низку промислових заводів, зокрема фабрику фаянсу, текстилю та порцеляни, яка була відома своєю чудовою

²¹⁸ Korzec // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1883. — Т. IV. — S. 432—433. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_IV/432; Szlakami szteti. Podróże przez zapomniany kontynent. Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” Wydanie pierwsze, Lublin, 2015 – С. 330-337. URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/131253/edition/125193/content>; Корець // Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. — Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. — 1960. — Т. 3, кн. VI: Літери Ком — Ле. — С. 721-722. — 1000 екз. URL: https://encyclopedia.kyiv.ua/vydaniya/files/use/second_book/part1.pdf

²¹⁹Biblioteka Multimedialna Teatrnn.pl URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/92018/edition/86707>

якістю навіть за межами Польщі. Для вдосконалення продукту він привозив гідів і ремісників з-за кордону, серед яких була родина Мезеруа [=Мейсен], відома своїм фарфором.

Окрім цих фабрик, Чарторийський заснував також судену (пивоварню), млини та фабрики для виготовлення поясів, які прославилися на всю Польщу своєю якістю та красою. У місті та його околицях ще у 18 столітті були фруктові сади, які вирізнялися врожаєм і якістю. Зокрема, монастир греко-католицької церкви вирощував великий фруктовий сад.

Після 2-го поділу Польщі (1793) Корець перейшов під владу Російської імперії і цим розпочалася нова сторінка страждань і лихоліття.

У листопаді 1846 р. місто відвідав Тарас Шевченко, зробивши кілька малюнків. Шевченко згадував Корець у повісті «Прогулянка з задоволенням і не без моралі»: «На полях Волині та Поділля ви часто милуєтеся мальовничими руїнами древніх масивних замків і палаців, колись розкішних, як, наприклад, в Острозі чи Корці. У Корці навіть церква, сховище забальзованих трупів фамілії графів Корецьких, сама по собі перетворилась на руїну. Про що ж говорять? Про що свідчать ці понурі свідки минулого? Про деспотизм і рабство! Про хлопів і магнатів!»²²⁰

Від 1920 Корець перебував у складі Польщі і мав статус адміністративного центру гміни Корець Рівненського повіту Волинського воєводства. Від 1939 року Корець — у складі УРСР. У роки Німецько-радянської війни (1941—1945) від липня 1941 року до січня 1944 року був окупований гітлерівськими військами.

Корець, вулиця Костюшки. 1930-1935 рр.²²¹

²²⁰ Сучасність — Ч. 5 (337) «SUCASNIST» — MAI 1989 MULLERSTR. 33, RGB. 8000 MUNCHEN 5. — С. 153

²²¹ URL: <https://kresy.org.pl/10703372,foto.html?idEntity=10660540>

Єврейська молодь із Корця, близько 1919 р. Зокрема члени родини Бліманів: Ривка Бліман (1-й ряд, 2-й зліва), Хава Бліман (середній ряд, 2-й зліва), Моше Бліман (3-й ряд, 2-й зліва).²²³

В 1629 році в Корці проживало 560 євреїв (бл. 8%), 1765 р. – 937, 1847 р. – 3832, 1897 р. – 4608 (76,0%), 1910 р. – 9134 (66,5%), 1921 р. – 4120, 1937 році – 4895 євреїв.

Документальні підтвердження наявності євреїв у Корці датовані XVI ст., хоча місцеві перекази говорять про значно давнішу традицію їх проживання у цьому населеному пункті. Найстаріша мацева на єврейському кладовищі датується XVII ст.

Від початку XX ст. у місті діяли відділення сіоністських організацій «Цеірей Ціон» і «Поалей Ціон», а від 1905 р. – організація «Бунд». У 1914 р.

²²² Majuk Emil Szlakami sztetli. Podróże przez zapomniany kontynent. Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” Wydanie pierwsze, Lublin, 2015 – С. 330-337. URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/131253/edition/125193/content>; The Korets Book; In Memory Of Our Community That Is No More. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/korets/korets.html#TOC153>; Холокост на території СССР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 463-464; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

²²³Світлини надала Ханна Аріон Бліман із сімейного архіву. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/105154?ref=art&nid=137508>

функціонувало товариство допомоги бідним ремісникам-євреям. Євреям належали 4 аптечних склади, аптека, єдина бібліотека, всі 3 книгарні, шкіряний завод, всі 3 лісових склади, всі 3 заводи медоваріння, обидва парові млини, 2 суконні фабрики, 2 склади пива, єдина друкарня, 4 фотоательє та 84 крамниці (у т. ч. всі 22 мануфактурні, 21 бакалійна). Серед євреїв було 6 лікарів (у т.ч. 3 дантисти).

Urząd Stanu Cywilnego
parafji *Швайцарської*
w *Корці*

Dla użytku służbowego o ewidencji i kontroli ruchu ludności (Dz. U. R. P. Nr. 38 poz. 390 z 1932 r.) Wolne od opłaty stemplowej.

L. dz. *2669*
Dnia *11 VII* 193*4* r. Wyciąg z ksiąg metrykalnych o urodzonych z roku *1893* Nr. aktu *12*

Imiona i nazwisko urodzonego	Urodzony w/g stylu st. now.			Imię i nazwisko ojca, oraz imię i nazwisko panięskie i z poprzedniego małżeństwa matki
	Data	M-c	Rok	
<i>Mersz Kligerman</i>	<i>10</i>	<i>I</i>	<i>1893</i>	<i>Smul Kligerman i Jka</i>

Urodzony(a) dnia *10 I 1934* roku tysiąc *osiemset*
dziesięć m. p. Zgodność niniejszego wyciągu z oryginałem stwierdzam
Urządник Stanu Cywilnego *RABIN W. BASZKIN*
W. Rabina przy Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w KORCU, pow. Równe

 WIRTUALNY SZTETL

Витяг із свідоцтва про народження Герша Клігермана, жителя м. Корець, виданий 11 липня 1934 року за підписом рабина Башкіна; видима печатка єврейської громади в Корці.²²⁴

Коли у місті встановилася влада Української народної республіки, петлюрівці привезли до Корця свої гроші. Це були 50-рублеві купюри, але ніхто не подумав про менші номінали. Економіка міста була паралізована, бо не було чим давати здачу. Аби вийти з ситуації, керівництво єврейської громади почало швидко друкувати власні банкноти малого номіналу і друкували їх на будь-якому папері, оскільки йшла війна і хороший папір годі було дістати. На кожній банкноті було по три підписи керівників громади, печатка і порядковий номер. Ці «єврейські гроші» можна було обміняти на «офіційні» і таким чином проблему було вирішено.

²²⁴Світліни надала Ханна Аріон Бліман із сімейного архіву.
URL:<https://sztetl.org.pl/en/file/105154?ref=art&nid=137508>

Встановлення нових кордонів після Першої світової війни стало початком кінця матеріального процвітання міста. Корець заповнили біженці, які втікали від погромів та нової влади. В 1917 р. були проведені перші демократичні вибори до адміністрації громади. Повторні вибори відбулись уже за польської влади. У 1924 р. багато євреїв обрано до міської ради, а один із них був заступником мера.

Синагоги

У 1865 р. в Корці діяли 10 синагог і казенне єврейське училище 1-го розряду. У 1881 р. унаслідок великої пожежі згоріли всі діючі корецькі 13 синагог – Головна синагога, синагоги кравців, чоботарів, Березнер-шул, Черноблер-шул та інші. Поступово їх відбудували (6 із 13 були хасидськими).

У 1910 р. в Корці було вже 15 синагог. У 1901–1931 рр. рабином був Мордехай Лідський (1863–1931 р.) – уродженець м. Дятлово у Білорусі. Навчався він у знаменитих ешивах Воложина та Радина; впровадив у синагогах звичай щоденного вивчення сторінки Талмуду.

Хасидська друкарня

У 1776 р. в Корці була заснована єврейська друкарня, яка діяла до 1819 року. Відомо про 93 найменування книг, виданих у Корці. Саме тоді, у 1776 р., після отримання дозволу від Юзефа Клеменса Чарторийського, до міста прибув єврейський друкар (прізвище невідоме). Разом зі співробітниками, серед яких були Мордехай бен Яков і Шмуель бен Ізахар Бер Сегал, на базі привезеного із собою типографського обладнання запустив видавництво, що друкувало книги гебрейським алфавітом. За джерелами, найімовірніше саме вони разом видали «Ен га-хашмаль» Єгуди бен Ізраєля Айбішіца. Приблизно у 1798 р. друкарня перейшла у власність Шмуеля та його тестя Цві Гірша бен Ар'є Лейба Маргаліота (відомого з діяльності в Олексинці та Шклові). Були найняті коректори Ізахар бер бен Менахем га-Леві (батько друкаря Шмуеля) та Дов Бер бен Шломе. Партнери до 1782 р. видали, зокрема, «Зохар», «Шем», «Дерех емуна». Друкарня та видані тут книги значно сприяли поширенню хасидизму в Польщі та сусідніх країнах. Саме тут у 1780 р. вийшла книга «Толдот Яков-Йосеф», яка описувала основи філософії хасидизму. Її автор, рабі Яков Йосеф з Полонного, був учнем та послідовником Бешта.

Наступним власником корецького видавництва, до 1786 р., був Ян Антоній Крюгер, християнин, який володів єврейською друкарнею у Новому Дворі. Видавав рабинічні та кабалістичні книги (загалом вийшло бл. 40 найменувань). Після того, як євреї-типографи перебралися до Шклова (залишився лише син Цві Гірша, Хаїм Маргалиот), де відкрили власну друкарню, Крюгер прийняв частину працівників із друкарні в Олексинці. 4 роки, упродовж яких друкарнею керував Крюгер, були найліпшим періодом її існування. Додатково сприятливим для друкарні стало отримання нею в 1784 р. привілею на звільнення її видань від гербового збору.

У 1786–1794 рр. видавництво повторно очолив Шмуель бен Ізахар Сегал і був на цій посаді до приїзду до Корця Авраама бен Іцхака Айзика, котрий раніше працював у друкарні в Порицьку. Авраам разом із Еліягу бен Яковом га-Леві організували нову друкарню, яка видавала книги упродовж наступних 25 років.

Друга світова війна та Голокост

Радянські війська увійшли в Корець 17 вересня 1939 року. Єврейські установи були ліквідовані, а політичні партії – розпущені. Євреї намагалися пристосуватися до нових умов, освоюючи нові професії і створюючи кооперативи для ремісників та майстрів.

Німецькі війська увійшли в Корець у перших числах липня 1941 року. Вони відразу ж почали громити магазини і приватні будинки євреїв, нерідко вбиваючи власників. Протягом 5 тижнів тривало масове «полювання» на євреїв-чоловіків, яких заганяли у хлів, розташований біля міської аптеки, нібито для подальшого працевлаштування. Зібравши близько 300 осіб (серед них були і хлопці 10–12 років), під вечір вантажівками почали вивозити їх з міста у напрямку Новоград-Волинського. За містом їх змусили викопати рови, де потім живцем закопали. Подібні акції повторювалися, внаслідок чого було вбито майже тисячу євреїв, яких закопали за Корцем у районі Кам'яної Гори, неподалік хутора Шитня.

За наказом гебіткомісара доктора Беєра від 17 вересня 1941 р., все єврейське населення було зобов'язане нашивати жовті латки на плечах між лопатками і з лівої сторони грудей. Кожного дня їх приходили забирати на очищення доріг від снігу до села Самостріли (відстань 16 км), а також висилали в ліс на різні роботи. Голод, брак одягу та медикаментів призвели до масового захворювання і смертей.

На початку 1942 р. в Корці було створено гетто, куди зігнали всіх євреїв з міста і навколишніх сіл. Німці регулярно проводили акції, під час яких у першу чергу знищували всіх непрацездатних, тобто дітей, старих та хворих.

Ліквідацію гетто нацисти здійснили 21 травня 1942 року. Гітлерівці зігнали всіх євреїв на збірний пункт. Серед усіх відібрали близько 250 осіб, котрі могли ще на деякий час згодитись. Решту, обшукавши і забравши дорогоцінні речі, групами відсиляли на екзекуцію. 23 вересня 1942 р. німці оточили гетто для його остаточної ліквідації.

Братська могила корецьких євреїв, розстріляних біля хутора Шитня. 2010 р.²²⁵

Пам'ять

З усього єврейського населення Корця війну пережило близько 500 осіб. Були це переважно ті, що втекли або були евакуйовані вглиб Радянського Союзу. У 1948 р. будівлю колишньої синагоги за розпорядженням міськради Корця переобладнано під кінотеатр. У 1959 р. міліція розігнала мін'ян, що у свято Песах проводив службу, зібравшись у приватному домі. У 1970 р. єврейське населення в Корці нараховувало лише кілька сімей.

У 1990-х рр. на місці страт корецьких євреїв в роки Другої світової війни було встановлено меморіальні таблиці.

Сьогодні у Корці, поблизу якого пролягає траса Київ–Рівне, проживає бл. 7 тисяч мешканців. Чисельні християнські святині, як і охелі видатних рабинів на єврейському цвинтарі, приваблюють сюди натовпи паломників. Частина постійної експозиції Корецького районного музею присвячена історії єврейської громади міста.

---

²²⁵Влітку 1941 року біля хутора Шитня німці розстріляли близько 120 корецьких євреїв, представників місцевої інтелігенції. Тіла загиблих поховали на місці вбивства. Після війни на братській могилі встановлено пам'ятник. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/84248?ref=city&nid=1047>

Братська могила корецьких євреїв, розстріляних у Козацькому лісі. 2010 р.

Цвинтар

В Корці збереглося старе єврейське кладовище з надгробками XVII століття. Тут поховано трьох цадиків: рабі Ашера Цві (учня Дов Бера Магіда з Межиріча, автора твору «Мааян га-Хохма», івр. Джерело мудрості), рабі Іцхака Ізаака га-Когена (учня Дов Бера, Магіда з Межиріча, автора «Бріт Кегунат Олам», івр. Заповіт вічного священства) та рабі Мордехая (голову релігійного суду).

131

Корець, єврейський цвинтар. 2009 р.²²⁶

²²⁶ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/korets-jewish-cemetery/>

Костопіль, залізничний вокзал.²²⁸

Костопіль — місто Рівненського району. Історична назва — Остальці. Великі та Малі Остальці як власність князів Заславських згадуються в реєстрах 1648–1658 років.

14 листопада 1783 кухмістр великий коронний Леонард Ворцель отримує від короля Станіслава-Августа привілей з правом заснувати в селі Остальцях містечко під назвою Костпіль чи Костопіль. На кінець XVIII століття в Костополі налічувалося 30 дворів із населенням 248 чоловік (172 кріпаки, 4 шляхтичі, решта — міщани і вільні поселенці).

1793 року після поділу Польщі Правобережна Україна, у тому числі і Рівненщина, відходить до складу Російської імперії, де також панує жорстокий кріпосний гніт; проте і в нових умовах польська шляхта деякий час зберігає свої соціальні та політичні права. У 1860 році в Костополі проживають 304 особи. 1861 року Костопільський маєток стає власністю князя О. Чарторийського — великого волинського магната. Він був власником 23 тисяч десятин землі.

²²⁷ Kostopol, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. IV, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1883, s. 476; Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 548. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Рівненська область / АН УРСР. Інститут історії. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 368-378. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_RovenObl_1973/IMSU_RovenObl_1973.pdf; Намозов О. С. Костопіль. Місто над Замчиськом / О. Намозов. — Рівне : Дятлик М. С., 2013. — 148с.

²²⁸ URL: <https://polona.pl/item-view/80eaf8ee-9ef3-42fb-9181-4000b1db684a?page=0>

У 90-і роки XIX століття прокладена залізниця Рівне—Сарни—Лунинець; поживляються промислове виробництво і торгівля. 1885 року Костопіль стає центром волості.

На початку XX століття у місті з'явилися дві фанерні та меблева фабрика, лісопильний, чавуноливарний заводи, а також майстерні, які виготовляли лемеші та паркет. Вагоме місце в деревообробній галузі Костополя початку XX століття займав фанерний завод єврея Іцхака Айзика Ейдельштейна, заснований у 1905 році²²⁹.

1921 року за Ризьким договором Волинь входить до складу Польщі; Костопіль стає центром сільської Костопільської гміни. На початку 20-х років XX століття у Костополі налічується 417 будинків, мешкають 2990 осіб. 1925 року місто стає повітовим центром. 19 квітня 1934 року розпорядженням міністра внутрішніх справ встановлено межі міста²³⁰

17 вересня 1939 року Червона армія окупує територію Волині. У 1939 році Костопіль отримує підтвердження статусу міста від радянської адміністрації; Волинь входить до СРСР; починається радянська українізація українських земель, яка згодом перетворюється на насильницьку колективізацію, репресії і депортацію.

1 липня 1941 року нацисти окупувають Костопіль і розпочинають терор проти мирного населення. 14 січня 1944 — регулярні частини Червоної армії і партизани займають Костопіль.

Костопіль, будинки чиновників, 1937 р.²³¹

²²⁹ Підприємство, яке знала вся Європа: історія фанерного заводу Айзика Ейдельштейна в Костополі. rivne.name. <https://rivne.name/uk/eternal-2359-pidpryyemstvo-yake-znala-vsya-yevropa-istoriya-fanernogo-zavodu-ajzyka-ejdelshtejna-v-kostopoli>

²³⁰ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 18 kwietnia 1934 r. o zmianie granic miasta Kamieńca Litewskiego w powiecie brzeskim, województwie poleskim. (пол.). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19340340317/O/D19340317.pdf>

²³¹ URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/results?q=Kostopol&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0>

Учасники молодіжного руху Хашомер Хацаїр.²³³

Єврейське поселення Костополя почалося в другій половині XIX ст., особливо після побудови в місті залізничної станції (1885 р.). Громада швидко розвивалася в міру індустріалізації. У 1870 році євреї становили 37% з 245 жителів; вже був дім молитви. У 1897 році з 1706 жителів було 1101 євреїв. У 1906 році дерев'яна забудова міста була знищена великою пожежею; вона була перебудована в цеглі, і тоді ж була побудована нова синагога. У 1917 році, після Лютневої революції, в Костополі діяла єврейська самооборона.

У міжвоєнний період громада продовжувала зростати, зберігаючи помітне економічне становище., з 9800 мешканців яких євреї становили 3920 осіб, володіли 180 із 260 крамниць, а також третьою за величиною фанерною фабрикою в Польщі. У 1930-х роках сіоністські настрої, присутні тут з 1917 року, взяли гору. У 1928–1929 рр. відкрито школу Тарбут, бібліотеку на івриті та дитячий садок. До 1939 року з Костополя до Палестини виїхало 209 поселенців.

Вагоме місце в деревообробній галузі Костополя початку XX століття займав фанерний завод єврея Іцхака Айзика Ейдельштейна²³⁴. Це підприємство Ейдельштейн заснував у 1905 році разом з поляком В. Валявським, який певний час займав посаду міського голови Костополя.

²³² “Kostopol” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Kostopil, Ukraine). URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00168.html; Kostopol, [w:] The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 665;

²³³ Kostopol. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622592>

²³⁴ Фанерний завод Айзика Ейдельштейна. URL: <https://rivne.name/uk/eternal-2359-pidpryemstvo-yake-znala-vsya-yevropa-istoriya-fanernogo-zavodu-ajzyka-ejdelshtejna-v-kostopoli>

Костопіль, 15.10.1928 р. Урочисте відкриття будинку школи «Тарбут».²³⁵

У 1918 році, коли німці відступали з України, фанерний завод було спалено. Однак його історія на цьому не завершилася. На початку 1920-х років, коли Рівненщина входила до складу Польщі, Айзик Ейдельштейн взявся відновлювати своє підприємство. Допоміг йому в цьому ще один підприємець – Іцхак Яхнюк, який зайняв місце Валявського, коли той пішов.

Так, за досить короткий час фанерний завод Ейдельштейна перетворився на велике підприємство, на якому працювали понад чотири сотні працівників. Підприємство увійшло до трійки найбільших таких заводів у тодішній Польщі. Продукція фанерного заводу з Костополя успішно конкурувала з європейськими виробниками.

У 1939 році після приходу радянської влади деревообробне підприємство було націоналізоване. А після того, як місто окупували нацисти, більшу частину обладнання заводу було вивезено до Німеччини.

²³⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/5624>

Засновника фанерної фабрики Іцхака Айзика Ейдельштейна та майже всю його родину разом з іншими євреями нацисти розстріляли поблизу Костополя. Вдалося вижити його синам – Вольфу та Аарону, які на початку війни опинилися в Казахстані.

До слова, Іцхак Айзик Ейдельштейн був дідом скандального російського політика, українофоба Володимира Жириновського. У 2007 році він відвідував Костопіль та побував на місці розстрілу рідних. На початку 2000-х років ходили розмови про те, що Жириновський збирається судитися з Україною, аби повернути деревообробну фабрику свого діда, яка колись розташовувалася на місці сучасного підприємства з виробництва деревостружкових плит ТОВ «Свіспан Лімітед». Однак цього не сталося.

Голокост²³⁶

Німці зайняли Костопіль 1 липня 1941 року. Відразу після окупації був організований погром, під час якого було вбито 6 євреїв, а єврейські будинки та крамниці пограбовані. Влітку або восени 1941 року всі євреї були зареєстровані та позначені жовтими розпізнавальними нашивками. Вони продовжували жити у своїх будинках, але їхні права були обмежені. Вони також підлягали виконанню різних видів примусових робіт.

Гетто було створено 5 жовтня 1941 р. і проіснувало до його ліквідації наприкінці серпня 1942 р. Гетто, яке налічувало близько 4500 в'язнів з Костополя та навколишніх сіл, було поділено на три відділення: одне для працездатних чоловіків; інший для жінок, дітей і людей похилого віку, і третій для ремісників і спеціалістів. Усі три частини гетто були огорожені колючим дротом.

Першу акцію провели досить скоро, 16 серпня 1941 року, прибулі для цього з Рівного відділи СД і поліції безпеки. Під приводом вивезення на примусові роботи 480 євреїв, у тому числі 20 жінок, вивезли за місто і розстріляли в лісі.

Друга акція була проведена 10 листопада 1941 року, коли за містом, за 2 км у лісі, було розстріляно близько 1400 євреїв, переважно жінок, дітей і людей похилого віку.

Третя акція була проведена 26 серпня 1942 року, коли гетто було ліквідовано. Під час цієї Акції близько 4000 євреїв, у тому числі 2500 з Костополя та інші з довколишніх сіл, які були інтегровані в Костопіль. Імовірно, тоді ж частина євреїв була вивезена з Костополя до Лісополя, де їх розстріляли.

Перед ліквідацією гетто в Костопільському лісі відбувся ще один масовий розстріл. Близько 5000 євреїв із Рівненського гетто були доставлені потягом і замордовані в заздалегідь викопаних ямах 13-14 липня 1942 р. Акцію проводили СД і Охорона Рівного. Загалом у всьому Костопільському районі було вбито 13 тисяч євреїв і лише 270 євреям вдалося пережити Голокост.

---

²³⁶ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf Холокост на территории СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009; Execution of Jews in Kostopil. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/kostopil-kostopol-rivne-ukraine.719>

Німецькі архіви

«Щодо масових розстрілів у Костополі, пам'ятаю, як одного ранку мені зателефонував комендант батальйону Д. Він сказав мені, що наступного дня євреїв вбиватимуть, і я маю охороняти територію. Мені не вдалося уникнути цього, хоча я запитував Далла кілька разів. (...) Таким чином, наступного дня разом із 50 солдатами ми приїхали двома вантажівками для охорони. Євреї на той час ще не прийшли. Побачив коменданта Д. з есесівцями та СД. Приїхав експрес, сказав, що євреїв привезли. Після цього на мене бурчав начальник, що я не приступив до роботи. Я йому пояснив, що мені наказали лише охороняти територію, щоб не дати євреям втекти, і що я чекаю на СД, які керували розстрілом. На очах коменданта Д. начальник наказав мені: «Старт!». Столиця Д. наказав мені зробити дві стрілецькі групи для двох ям, і ми повинні були вбити від 300 до 400 євреїв. Під час розстрілу я стояв близько до лісу. Коли стрілянина припинилася, ми з моїми бійцями виїхали на Рівне». [Показання надано Альфредом В. 2 листопада 1961 р.; В162-7283].²³⁷

Місце розстрілу, де протягом 1941-1942 рр. було знищено близько 4 тис. євреїв Костопільщини. Знаходиться в лісі біля хутора Гаївка, якого вже не існує. Меморіал розташований прямо перед братською могилою.²³⁸

²³⁷Execution of Jews in Kostopil. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/kostopil-kostopol-rivne-ukraine.719>

²³⁸Світлина Вікторії Бар. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/kostopil-kostopol-rivne-ukraine.719>

Православний храм Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці. Крупець, 1934 р.²⁴⁰

Крупець — село у Крупецькій сільській громаді Дубенського району.

В 1442 р. великий князь литовський Казимир Ягеллон надав Лідихів і Крупець у власність вихідця з Поділля Нестора Галки.

Крупець згадується в акті від 1545 року — в опису Луцького окружного замку, у числі городень якого згадується городня «пани Михайлової Свинюскої съ Теслухова и съ Крупча», у тому ж опису, при описуванні великого земського мосту, згадується ще «городня пани Михайлової Свинюскої, съ имения ея Крупча»²⁴¹

---

²³⁹ Krupiec /Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1888. — Т. IV: — S. 730. (пол.) URL: http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/; Історична довідка про Крупець. У кн.: Володимир Ящук. Володимир Варфалюк: З людьми і для людей. — Броди. — 2016; “Krupiec” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00179b.html; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. — Київ, 1913. — 1158 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002599>

²⁴⁰ Bibliot. Narodowa URL:<https://polona.pl/item-view/66b8350b-b8c5-4e76-a5ee-d1e8c89d35cc?page=0>

²⁴¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Ровенська область / АН УРСР. Інститут історії. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 605-618. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_RovenObl_1973/IMSU_RovenObl_1973.pdf

З 1576 по 1939 роки мало статус міського поселення і було центром однойменної волості.

1672 рік, датується перший детальний опис Крупця. Тоді тут проїжджав французький дипломат, німець за походженням, Ульріх фон Вердум. Ось що він пише: *"Далі (після Радивилова) рівниною, оточеною чагарниками, до Крупця, який належить панові Цетнеру, одна миля. Це досить значна місцевість із папським костюлом і руською церквою. Тут з озера, що лежить збоку, витікає струмок. Замок, збудований у формі чотирикутника, має досить значні земляні вали і чотири вежі по кутах"*.

Відомі такі власники м. Крупця: Цетнери, Потоцькі — близько 1760 р., Мнішки — близько 1780 р.

В 1772 р. епідемія чуми викосила половину жителів містечка. Вони поховані, мабуть, на південно-західному куті птахокомплексу «Пісок» – за спогадами старожилів, там є велике поховання.

В 1795 р. Польща була поділена між Австро-Угорщиною, Пруссією і Російською імперією, кордон між Росією і Австрією був за Радивиловом. В Крупці був дислокований підрозділ 12 Донського козачого полку (муровані казарми, конюшні були на теперішніх городах вулиці Огород з північної сторони). Офіцери квартирувались по містечку.

При в'їзді в Крупець (по старій дорозі за ставком) була митниця другої лінії, так звана "рогатка", тому вулиця за нею дістала назву Зарогатки. Була в Крупці поштова станція, де можна було перепрягти коней, проводились багатолюдні ярмарки, на яких торгували худобою. Приїздили купці, торговці, маклери, всі привозили товар і вісті різного роду. Чумаки з Крупця їздили в Крим по сіль. З 1828 р. з прикордонного Радивилова через Крупець ходили диліжанси до Петербурга.

До першої світової війни в Крупці знаходились волосне правління, контрольний прикордонний пост (із загоновим офіцером), православна церква, католицька каплиця, єврейський молитовний будинок, постійний будинок, пивоварний завод, ярмарок. В волость входили 20 поселень, 8 сільських громад. Було в волості 427 дворів і проживало 5181 осіб.

У 1919–1939 рр. — у Волинському воєводстві у складі Польщі, 17 вересня 1939 року на в'їзді в Радивилів зі сторони Крупця прокомуністична молодь спорудила вбрану в зелені гілки і уквітчану арку — так зустрічали Червону Армію, що «визволила» край від поляків. Так прийшли, як тоді часто казали, «перші совети».

У XIX столітті в Крупці проживало 100 єврейських сімей, було 3 єврейські крамниці, товари для яких привозили з Бродів.

28 червня 1941 року Крупець окупували війська Вермахту. Тепер їх народ хресним ходом зустрічав як визволителів від безбожників.

У 1942 році нацисти розстріляли крупецьких євреїв.

По закінченні війни всіх польських осадників з околиць вивезли в Сибір, дозволивши взяти тільки ручну поклажу. Решту їхнього майна здали в сільмаг, де бажаючі займали черги, щоб щось недорого купити.

Лютинськ, XIX ст. Хата П. Огородніка-Шинкара.²⁴³

Лютинськ (раніше — Лутинськ) — село у Дубровицькій міській громаді Сарненського району.

Село вперше згадується 1576 року. Князь Юрій Іванович Гольшанський у своєму заповіті залишив на користь своєї дружини, Марії Андріївни Сангушко, замок Вишгород (Висоцьк), двір Велень, двір Струга, села Лютиничі (Лютинськ) та інші. Текст у заповіті звучить так: «двор мой Велень с пашнею дворною і з людьмі, і со всім статком, а дворец мой которий єсмї купіл у Щоки Яцковича на ймя Стругу, также с пашнями дворними і з людьмі, і со всім статком, а к тим двором сёла мої на ймя Лютиничі, з боярскими іменя, которие держал от мене Івашко Корнач а Васко Булгакович». Дослідник Литовської метрики Юзеф Вольф датує сам заповіт 1528—1529 роками. Пізніше заповіт підтвердив польський король Сигізмунд I Старий 2 і 5 травня 1537 р. Своім розпорядженням король наказував синам Юрія Івановича Гольшанського від Уляни Іванівни Боровської, Івану та Володимиру, передати Лютиничі законній спадкоємиці — мачусі Марії.

Це була земля роду Гольшанських. Наприкінці XVI століття село Лютинськ входило до Пінського повіту Брестсько-Литовського воєводства.

²⁴² Цинкаловський О. Лютинськ // Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1986. — Т. 2 : Л — Я. — С. 60. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/2132-tsinkalovskiy-o-stara-volin-i-volinske-polissya-t-2/>

²⁴³ JÓZEF GÓROWICZ BUDOWNICTWO WSI LUTYŃSK // Biuletyn Historji Sztuki i Kultury: kwartalnik wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej R. 6(1938) nr 3, strony 287-292. URL: <https://bcpw.bg.pw.edu.pl/dlibra/publication/1452/edition/1522>

У 1906 році село входило до складу Висоцької волості Рівненського повіту Волинської губернії Російської імперії²⁴⁴. У 1918-1920 роки нетривалий час перебувало в складі Української Народної Республіки.

У 1921-1939 роки входило до складу Польщі.

1 липня 1941 року німецькі окупанти зайняли село.

10 січня 1944 року село Лютинськ було визволено від німців

Єврейська громада²⁴⁵

У 1897 році євреї становили близько 5% всього населення Лютинська.

У 1900 році в селі проживало 46 євреїв.

Єврейське населення Лютинська було знищено під час Голокосту.

Євреї Лютинська. 1933 р.²⁴⁶

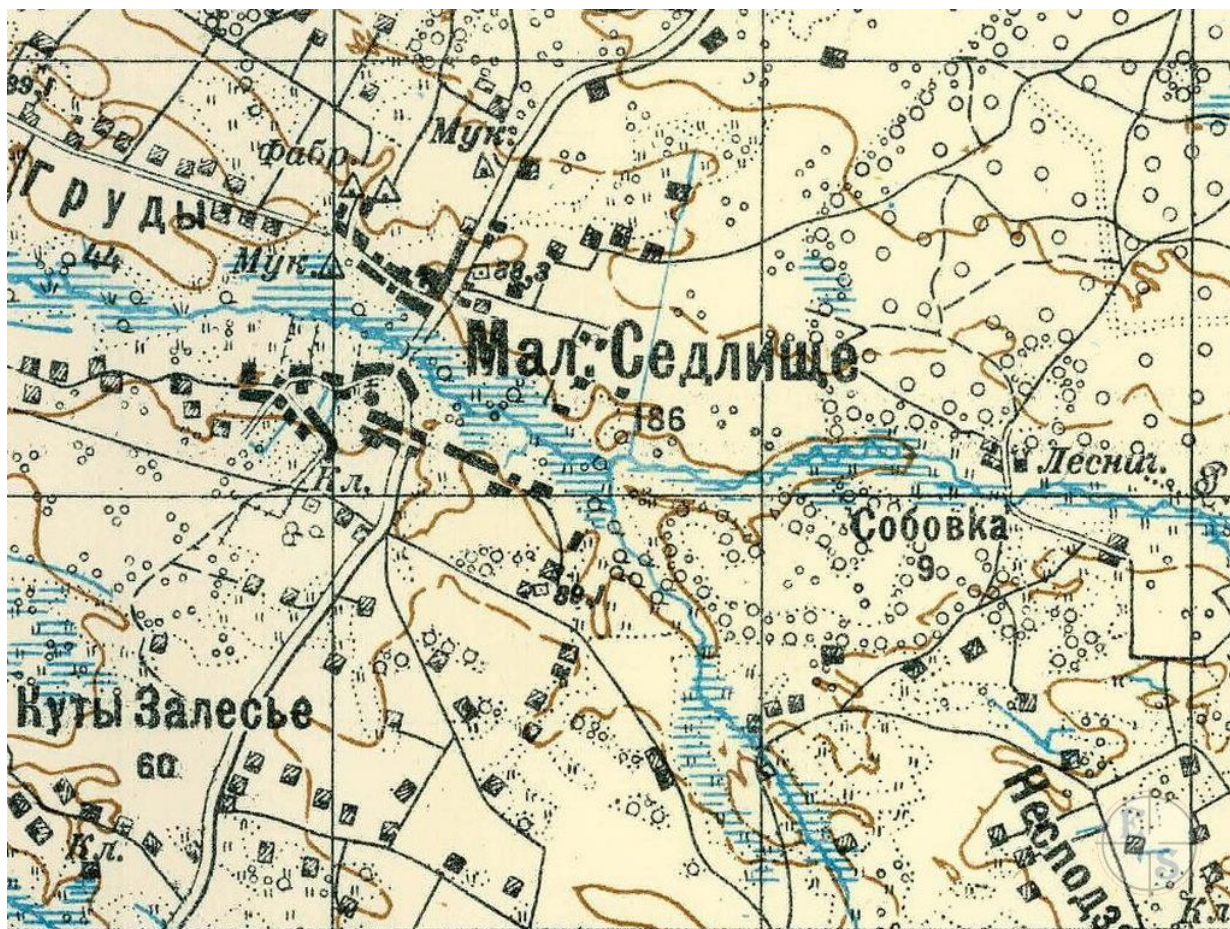
²⁴⁴Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. — Житомир: Волынская губернская типография, 1906. — С. 200. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

²⁴⁵ Russian Jewish encyclopedia. Translated from Russian by Eugene Snaider

²⁴⁶ Zdjęcie ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku, wykonane przez Józefa Górowicza. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/104501?ref=art&nid=191697>

Мале Седлище²⁴⁷

Мале Седлище, або Мале Селище — наприкінці 19 століття село Вировської волості Рівненського повіту Волинської губернії у складі Російської імперії.

Єврейська колонія Мале Седлище на двоверстовій карті України 1930 р.

Єврейська громада²⁴⁸

Біля села в 1851 році була заснована єврейська землеробська колонія. У 1903 році село знову було відкрито для поселення євреїв, за винятком «Тимчасових правил» 1882 року. За переписом 1897 року тут проживало 628 жителів, з них 598 євреїв.

За даними Товариства єврейської колонізації, у 1898 році на 535 десятинах землі проживало 348 осіб корінного єврейського населення. Сільське господарство – справа другорядна; більшість євреїв їздили влітку до Рівного на теслярство.

²⁴⁷ Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волинская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. – СПб., 1885. – 349 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015773>

²⁴⁸ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том десятый. Ладенбург — Миддот (1911). – С. 578. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911_osr.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009.

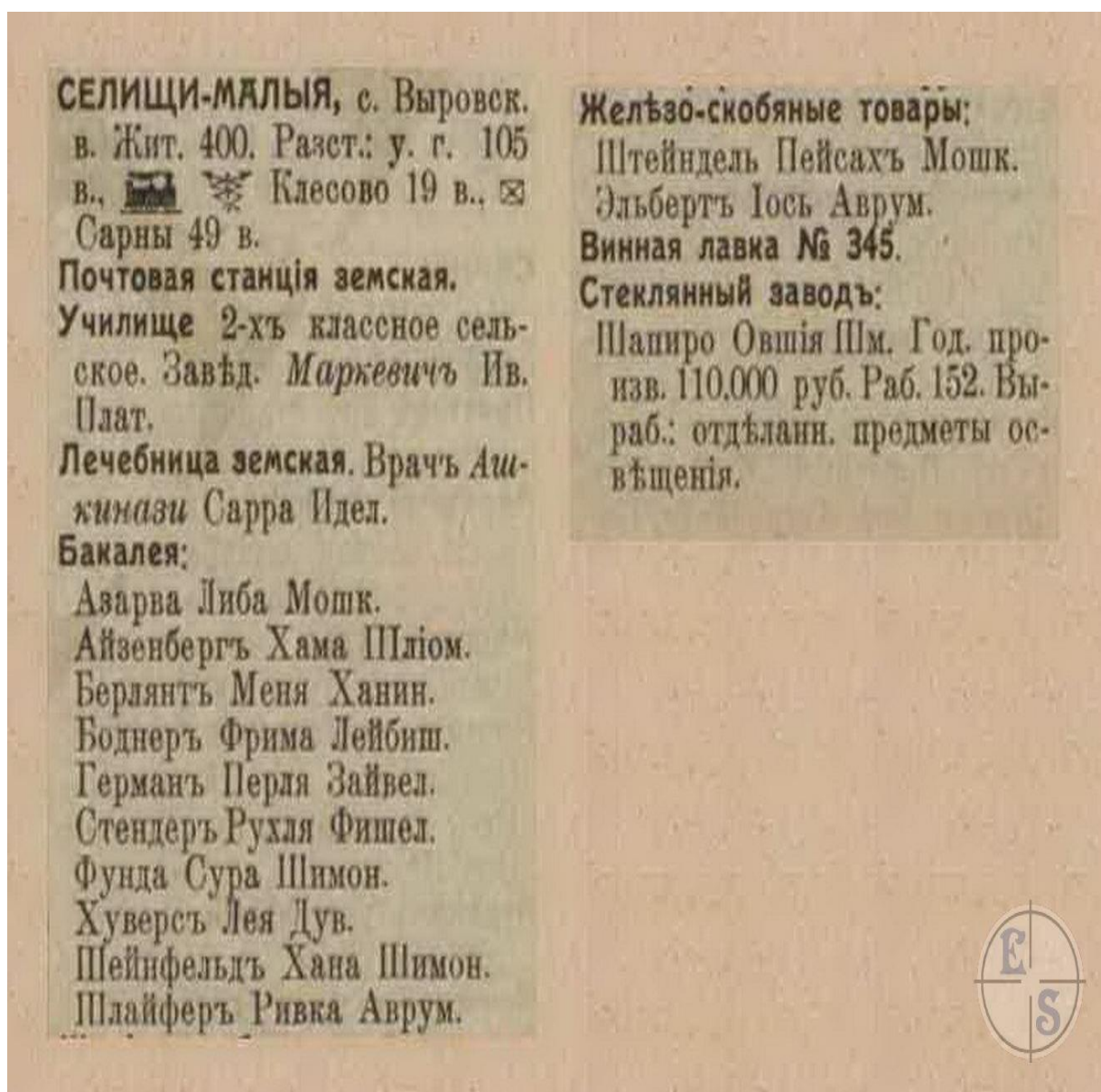
У 1913 році євреям належали всі 12 крамниць (10 бакалійних і 2 залізних). Єврей Овші Шапіро володів скляним заводом, на якому працювало 152 людини.

Під час Другої світової війни, у 1941 році, Мале Седлище потрапило під радянську окупацію, але незабаром було захоплено німцями. На той час в селі проживало близько 800 євреїв.

Нацистська окупаційна влада прийняла ряд постанов, спрямованих проти єврейської громади. Євреям було наказано здати окупантам золото та коштовності. Їм не дозволяли залишати село, примушували до каторжних робіт.

24-го числа біля Костополя були розстріляні близько 4 тис. євреїв з Костополя, Малих Седлиців, Антонівки.²⁴⁹

Село є на карті 1941 року; після війни, ймовірно, припинило своє існування.

Мале Седлище в довіднику 1913 р.

²⁴⁹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Палац Дунін-Карвицьких. Мізоч, 1850-1880 рр.²⁵¹

Мізоч – невелике містечко у Здолбунівському районі.

Мізоч вперше згадується в документі Любарта Гедиміновича у 1322 році.

Наприкінці XVI століття Мізоч придбав Януш Острозький і приєднав до Острозької ординації. В часи Хмельниччини поселення було спустошене.

Тільки в першій половині XVIII століття містечко стало власністю радомської родини Дудін-Карвицьких. Вона посприяла переселенню в Мізоч польських ремісників, пише історик Роман Афтаназі²⁵². В пізніші часи Мізоч економічно розвинувся і став культурним центром навколишніх земель.

Припускають, що палац у Мізочі збудували в 1790 роки. Ім'я архітектора невідоме. Згодом заклали парк авторства Діонісія Макклера. Будівлі у стилі класицизму розкинулися по обидва боки осі, яка була продовженням липової алеї, що сполучала весь маєток з костелом у містечку. При в'їзді на територію над алеєю стояли два будинки-близнюки, накриті гладким чотирихилим дахом.

²⁵⁰ Mizocz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1885. — Т. VI. — S. 513. (пол.) URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VI/513; Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / И. Теодорович. – Почаев, 1889. Т. 2. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/1189#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

²⁵¹ Малюнок Наполеон Орди. URL: <https://kresy.org.pl/10707816,foto.html>

²⁵² Roman Aftanazy "Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej", Tom 5, Województwo wołyńskie", 1994, str. 247-253.

У XVI–XVIII століттях — у Волинському воєводстві у складі Речі Посполитої. З 1793 року — у складі Російської імперії. У XIX — на початку XX століття — містечко Дубенського повіту Волинської губернії. У 1919–1939 рр. — у Волинському воєводстві у складі Польщі, у 1939–1991 рр. — у складі УРСР.

Центральна площа Мізоча. У двоповерховому будинку (праворуч) проживала заможна родина, нині тут розташована музична школа. Мізоч, 1920-1939 рр. ²⁵³

145

Єврейська громада²⁵⁴

У 1784 р. в Мізочі проживало 37 євреїв, 1787 р. – 86, 1847 р. – 678, 1897 р. – 1175 (44%), 1921 р. – 882, у середині 1941 р. – 1048 євреїв.

Перші євреї оселилися в Мізочі у XVIII столітті, можливо, під час активної господарської діяльності власника міста, каштеляна Завихостського Юзефа Карвіцького. 12 грудня 1774 року єпископ Луцький Фердинанд Турський дав дозвіл на будівництво синагоги.

У 19 столітті спочатку невелика торговельно-ремісничка громада виросла до значних розмірів. Цьому сприяли хороші економічні умови, зокрема: родючий чорнозем, ідеальний особливо для вирощування пшениці, а після 1875 року – також для розвитку цукрових буряків.

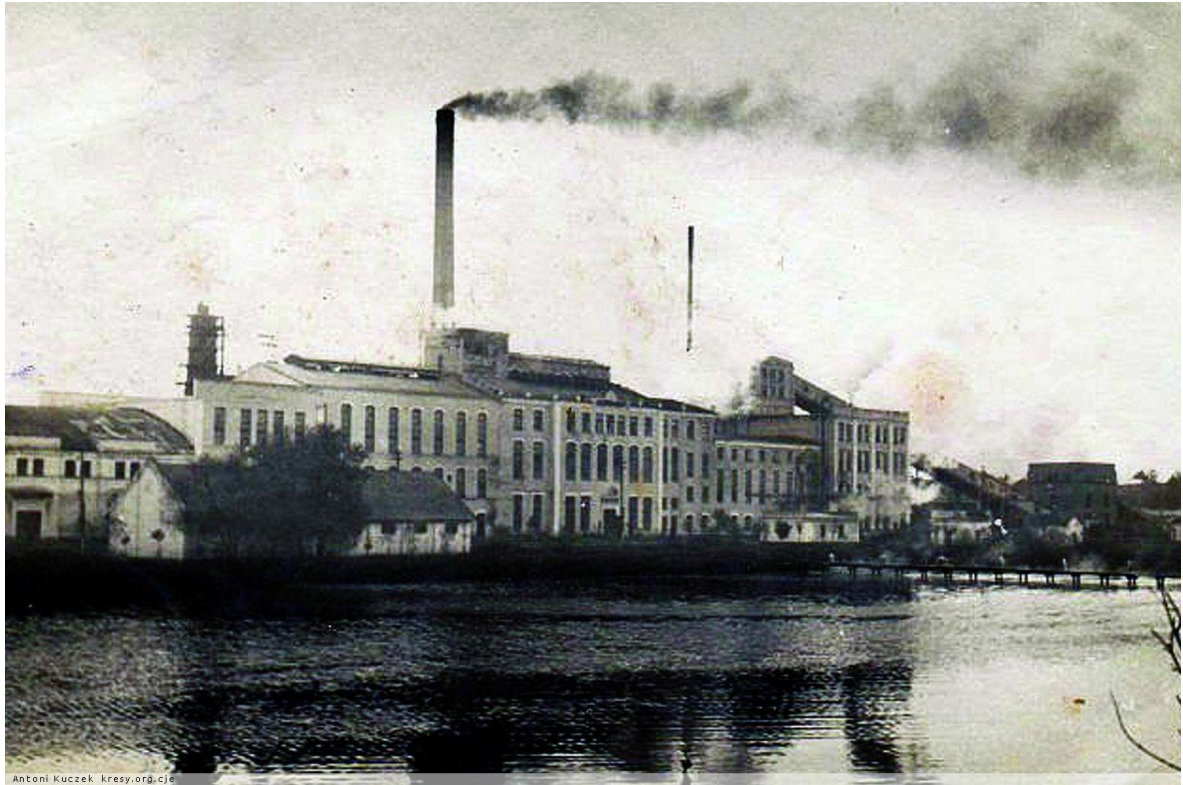
Основним джерелом прибутку була легка промисловість, особливо повстані фабрики, олійниці, цукроварні, лісопилки, млини, пивоварня, шкіряний завод тощо. У містечку був 101 будинок, населений євреями, які займалися торгівлею.

²⁵³ URL: <https://kresy.org.pl/10701204,foto.html?idEntity=10661431>

²⁵⁴ Mizocz, [w:] The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 832.; Ашер Гілберг. Мізоч – його життя і його знищення, [в:] Меморіальна книга Мізоча. Тель-Авів, 1961. Переклад з івриту Йонатана Альтмана–Шейфера URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>

В Мізочі проводили 13 ярмарків на рік, відомий особливо торгівлею дьогтем. Позитивний вплив на економіку мала також близькість залізничних станцій у Здолбунові та Єзерах.

У середині 19 століття євреї володіли пивоварнею та шкіряним заводом. Невдовзі єврейський промисловець Абрам Горенштейн побудував на північно-східній околиці міста великий цукровий завод, а поруч із цукровим заводом — ферму для відгодівлі худоби буряковими відходами.

Цукровий завод. Мізоч, 1910-ті роки.²⁵⁵

Спочатку на цукровому заводі працювало небагато євреїв, але з часом, завдяки впливу сіоністських молодіжних рухів, їх кількість зросла до багатьох десятків, які працювали в усіх відділах.

У 1895 році підприємці Бродського купили в Мізочі цукровий завод.

Граф Карвіцький заснував фабрику пива і великий млин, а єврей Ісаак Браз — фабрику грубих вовняних тканин для селян. Завдяки цукровому заводу було прокладено колію для поїзда, який зв'язав Мізоч із великим світом залізницею Київ–Львів. Крім них, було засновано багато майстерень і малих промислових підприємств, таких як: олійні преси Авраама Бронштейна, Бозаї Мізоха, Темаха Бермана та інші менші; дві лісопилки Капута і Мейзліха; молокозавод, що належить Меїру Бразу; і багато майстерень усіх видів.

У 1914 році євреям належали обидва аптечні склади, гасовий склад, лісовий склад, 1 з 2 пивних складів і всі 21 крамниці в Мізочі.

Єдиним торговцем худобою був також єврей Герш Таксер.

Єврей Лейзер Ланда був єдиним дантистом у містечку.

²⁵⁵ URL: <https://kresy.org/pl/10701204,foto.html?idEntity=10661431>

Під час Першої світової війни багато євреїв виїхало до великих міст. У 1917 році в Мізочі була відкрита перша єврейська бібліотека.

У 1920-30-х роках. У Мізочі діяли осередки різних єврейських партій і організацій. Мізочанська громада мала сіоністську мережу навчальних закладів з вивченням івриту «Тарбут»²⁵⁶, у тому числі дитячий садок (відкритий у 1929 р.). Існували також публічні бібліотеки польською, їдиш та івритом. У Мізочі також діяли осередки сіоністських партій і молодіжних рухів (таких як Гордонія, Бейтар, Хашомер Хацаір). За допомогою Джойнта було відкрито касу взаємодопомоги та відділення Варшавського єврейського кооперативного банку.

Група «Гордонія» Хахшара (підготовка до кібуцу). Мізоч 1934 р.²⁵⁷

У Мізочі діяли 3 синагоги: бейт-мідраш, клойз триських хасидів і велика синагога. Більшість мізохських євреїв були триськими хасидами.

У 1930-х роках рабином був Міхл-Цві Лернер, потім - його син Носн-Ноте, який загинув під час Голокосту.

Після 17 вересня 1939 року, з приходом Червоної армії, за пактом Ріббентропа-Молотова Мізоч увійшов до складу Радянської України. До червня 1941 року єврейське населення міста зросло до понад 2000 осіб, у тому числі багато біженців з окупованої німцями частини Польщі. Однак радянська влада депортувала багатьох із цих новоприбулих до Росії. Було скасовано попереднє економічне життя та соціально-культурні свободи.

22 червня 1941 року, коли німці напали на Радянський Союз, приблизно 300 членам єврейської громади Мізоча вдалося вирушити на схід чи то новобранцями Червоної армії, чи то евакуйованими та втікачами.

²⁵⁶ Школи «Тарбут» були світськими школами з вивченням івриту в смузі осілості, якими керував рух «Тарбут» (буквально, культура).

²⁵⁷ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>

Голокост²⁵⁸

7 червня 1941 року німецькі війська окупували Мізоч.

Майже одразу після входу німці почали вводити комендантську годину, і євреям наказали носити білі пов'язки з блакитною зіркою Давида (пізніше замінені жовтими нашивками), які потрібно носити на грудях і на спині.

Євреї змушені були сходити з тротуарів, коли зустрічають німців, а чоловіки-євреї повинні були знімати капелюхи.

Німці створили українську допоміжну поліцію на чолі з чоловіком на прізвище Мізочик. У той же період було створено юденрат (єврейська рада) на чолі з колишнім мером Аба Штівлем, а також єврейську поліцію на чолі з Гольдбреном.

Влітку та восени 1941 р. єврейська поліція допомагала збирати гроші, цінності та інші речі, які вимагали німці як «контрибуцію». З самого початку окупації євреям довелося виконувати примусові роботи, такі як прання білизни поранених солдатів, прибирання снігу, сільськогосподарські та будівельні роботи в сусідньому місті Здолбунів для німецької фірми Йозефа Юнга із Золінгена.

На вимогу німців у березні 1942 року було створено юденрат і створено гетто. Єврейський квартал було закрито, а тих, хто займався контрабандою їжі, карали повішенням. Були спроби організувати рух опору.

Навесні 1942 року німці оголосили, що в Мізочі буде створено гетто. Усім євреям міста, а також мешканцям околиць було наказано переселитися до гетто. Ймовірно, цей процес завершився до червня 1942 р. У Мізоцькому гетто перебувало від 2500 до 3500 осіб. Він знаходився в старій частині міста, що межувала з ринковою площею та річкою Стубла. Це було відкрите гетто без стін і слабо охоронялося. Примітно, що в мізоцькому гетто не було голоду, оскільки євреям дозволялося в'їжджати та виїжджати, щоб займатися бізнесом, торгувати товарами та купувати продукти. Однак ці умови були недовгими.

З 13 по 14 жовтня 1942 року німці ліквідували гетто Мізоч. Сили, що склалися з персоналу німецької СД, жандармерії та української допоміжної поліції, блокували та оточили гетто. Зловмисники загнали євреїв на ринкову площу. Пізно ввечері євреї були організовані в колону і рушили на край міста до пагорба, розташованого навпроти цукрового заводу. Там вони натрапили на задалегідь підготовлену братську могилу глибиною 2 метри (6,6 футів). Німці та їхні колабораціоністи перед розстрілом змусили євреїв роздягнутися, невеликими групами зайти в могилу та лягти обличчям вниз. Різанина тривала вночі та протягом наступного дня, оскільки людей, які намагалися втекти, захоплювали та розстрілювали у братській могилі. Поки нацисти проводили свою Акцію, деякі євреї чинили опір, розпаливши пожежу в гетто. Ті, хто розпалювали вогонь, сподівалися, що це спричинить достатню плутанину, щоб велика кількість людей могла втекти. Незважаючи на те, що вогонь дозволив

---

²⁵⁸ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997. С. 73. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Execution of Jews in Mizoch. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/mizoch-misozc-rivne-ukraine.178>; Михальчук Р. Ю. Порятунк Волинських євреїв під час Голокосту (на прикладі містечка Мізоч). URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/167/2403/5725-1?inline=1>

багатьом євреям втекти, більшість із них було знову схоплено та вбито у братській могилі. На жаль, у вогні загинуло близько 200 євреїв. Лише кільком євреям вдалося пережити Акції та пожежу, переховуючись у сусідніх лісах, приєднавшись до партизанів або переховуючись у друзів з неєвреїв.

Офіцер німецької поліції розстрілює ще живих єврейських жінок після масового розстрілу євреїв із гетто Мізоча. 13 жовтня 1942 р.²⁵⁹

Радянські архіви

«У 1942 році я був головою Білашівської сільської ради (сельради), а 14 жовтня того ж року до 200 поліцаїв оточили місто Мізоч і вивели 1500 євреїв під охорону в яр, що знаходився приблизно за 300 метрів від цукрового заводу і передали гестапівцям з Рівного, а потім, погрожуючи зброєю, зганяли в яр групами по п'ять-шість, переважно сім'ями – батьки, матері та діти; вони були різного віку від немовлят до літніх людей, які лежати в яру обличчям донизу, а потім були розстріляні з кулеметів 1500 [євреїв], які були жорстоко мучені до смерті. На другий день [тобто 15 жовтня] іншими групами євреїв [загалом] 800 було вбито таким же методом [Решта євреїв] були спіймані в переховках невеликими групами, і вони були також вбиті на цьому місці, це тривало до 1943 року. Взимку євреїв також роздягали догола перед вбивством. Загалом у тому яру німецькі окупанти закатували до смерті 3500 євреїв. Основні люди, відповідальні за цей злочин, були з жандармерії [німецької сільської поліції порядку] [чоловік] на прізвище Отто та хтось на прізвище Гілл, але я не знаю

²⁵⁹Меморіальний музей Голокосту США. Номер фотографії: 17878. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1065469>

його імені чи військового звання. Майно євреїв та їхні цінності, такі як золото, були відправлені до Німеччини до вбивства євреїв». [Показання місцевого селянина Мирона С., 1902 р.н., надане ЧГК Радянській державній надзвичайній комісії]; GARF 7021-71-59]

Оголені єврейські жінки, деякі з яких тримають немовлят, чекають у черзі перед стратою німецькими Sipo та SD. Мізоч, 14 жовтня 1942 р.²⁶⁰

150

Німецькі архіви

«8-9 червня 1965 р.: [...] 14 жовтня 1942 р. гетто в Мізочі було ліквідовано так само [як і в м. Здолбунів] СД і при цьому було вбито 700 євреїв. Огородження гетто відбувалося і тут за наказом підсудного Паура сільською поліцією, а саме [чоловіками] сільської поліції Мізоча та місцевими українськими допоміжними поліцаями. Підсудний Паур був присутній на операції масового вбивства. У разі можливого опору він привів із собою кількох службових осіб Здолбунівського райвідділу міліції. Виявилось, що у використанні цих чиновників немає потреби. Під час свого перебування в Мізочі підсудний Паур відвідав місце розстрілу, розташоване за межами місцевості, і деякий час спостерігав за стратою [...]» [З вироку Йозефу Пауру, колишньому коменданту німецької сільської поліції в районі Здолбунів та Отто Келлеру, колишній заступник гебітскомісара Здолбунова; Barch 162/4691]

²⁶⁰Меморіальний музей Голокосту США. Номер фотографії: 17877. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1065461>

Праведники²⁶¹

Мізоч – одне з численних волинських містечок, де відбувся Голокост. За різними підрахунками 13–14 жовтня 1942 р. тут загинуло від 1700 до 3700 євреїв.

Не всі євреї гинули під час «вирішення єврейського питання», частина рятувалася в лісах та селах, в сусідів та знайомих. Дослідник Олександр Круглов зазначає, що в Мізочі врятувалося 50% євреїв. Хоча такі цифри потребують уточнення.

Чимало історій тих, хто вижив містяться в Інституті візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. Дана колекція містить шістнадцять відеосвідчень євреїв та не євреїв – тих, хто їх рятував в Мізочі англійською, українською, російською, іспанською, португальською, чеською, польською мовами та івритом. Частина з таких історій проаналізовано та опубліковано.

Зазначимо, що врятувавшись від нацистського геноциду (втекли з гетто, з місця розстрілу тощо), євреї не могли бути впевненими, що надалі вони перебуватимуть в безпеці та виживуть. Часто на євреїв чекало розчарування, адже не всі сусіди, в яких вони просили порятунку наважувалися їм допомогти. Більшість потенційних рятівників відмовлялися переховувати жертв Голокосту, адже такий вчинок наражав всю сім'ю рятівника на смертельне покарання. Тому найчастіше люди, що симпатизували євреям допомагали їм харчами і просили йти далі. Тих, що наважувалися переховувати втікачів у власних домівках була абсолютна меншість. Мізоцький єврей Ісаак Розенблат згадував: *«Мені не бракувало їжі, мені давали поїсти. Але мені не давали притулку, мені не було де спати, я не мав можливості трохи погрітися. Перш за все, мене не так цікавила їжа, а те, що було мені потрібно, це – трохи тепла, щоб я міг погрітися»*²⁶².

Все ж знаходилися місцеві мешканці, які рятували євреїв. Проаналізований кейс таких випадків свідчить про порятунок мізоцьких євреїв мінімум п'ятьма національностями (українцями, чехами, поляками, росіянами, і навіть німцями)²⁶³. Найбільш відомий з них – порятунок єврейки Софії Горнштейн Праведниками народів світу сім'єю Слободюків (Сидір Тимофійович, його жінка Юстина Степанівна та їхня донька Марія Сидорівна). Після розгрому гетто в жовтні 1942 р. Софія Горнштейн переховувалася в цієї родини до 1 липня 1943 р., а згодом до закінчення війни знаходилася в їхніх родичів в с. Верхів²⁶⁴. У свідченнях справи на рятівників в архіві Яд Вашем Софія зазначала: *«Це була некористолюбна сім'я, це були прекрасні люди, вони мене називали дитина. Коли мені щось боліло, то питали – дитино, що тобі болить, ділились ячмінним хлібом, бо другого не було»*²⁶⁵.

²⁶¹ Михальчук Р. Ю. Порятунок Волинських євреїв під час Голокосту (на прикладі містечка Мізоч). URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/167/2403/5725-1?inline=1>

²⁶² USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat.

²⁶³ Михальчук Р. (Не)вшанування рятівників: коли політична доцільність переважає здоровий глузд. Historians. 2021. 13 травня. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2856-roman-mikhalchuk-ne-vshanuvannya-ryativnikiv-koli-politich-na-dotsilnist-perevazhae-zdorovij-gluzd?fbclid=iwar3hlm4e_magxjvz85_qv37dcvhtpvch5dhkbsm_uqmjfvotjecd-anhzyq

²⁶⁴ Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. Вид. 2-ге, доповнене. Монографія. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2022. – С.77. – 344 с.

²⁶⁵ YVA. M.31/5445. – p. 10

Софія

Коли Софія Горнштейн переселилася в Ізраїль, – стала ініціаторкою визнання сім'ї Слободюків Праведниками народів світу. В своїх свідченнях, які подала в інститут Яд Вашем вона зазначала: *«Я, Горнштейн Софія, народилася в 1929 році у єврейській сім'ї в українському селищі Мізоч Здолбунівського району Рівненської області. В даний час я проживаю в Ізраїлі в місті Хедера. Свідчу про те, що під час війни в 1941–1944 рр. я жила в селищі Мізоч. На початку 1942 року всіх євреїв було зігнано в гетто, щоб ми не мали ніякого зв'язку з українцями. А 14 жовтня того ж року німці повела нас усіх на смерть. Мені вдалося втекти, і я переховувалася в сім'ї Слободюків, де жила моя шкільна подруга Слободюк*

(Мосійчук) Марія 1927 року народження і її брат Слободюк Микола 1929 року народження. У цій сім'ї я переховувалася з 14 жовтня 1942 року по 2 липня 1943 року. Для сім'ї Слободюків це було дуже небезпечно, були переслідування, а коли стало відомо, що будуть шукати євреїв у цій сім'ї, я перейшла до сестри Сидора Слободюка Шах (Слободюк) Людмили та її сина Шаха Андрія 1930 року народження. Ці люди, ризикуючи власним життям і життям своєї сім'ї, своїх дітей, перебуваючи в смертельній небезпеці, врятували мені життя. Я дуже вдячна їм за їхнє милосердя і турботу за моє життя»²⁶⁶.

В 1992 р. Яд Вашем нагородив почесним званням Праведників народів світу і відповідною медаллю Сидора, Юстину та Марію Слободюків. Також мають вони звання Праведників України. Крім того, на алеї мучеників висаджені дерева і викарбовано прізвища й ініціали цієї сім'ї Праведників.

²⁶⁶ Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. Вид. 2-ге, доповнене. Монографія. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2022. – С. 90. – 344 с.

Монумент в пам'ять про жертви Голокосту в Мізочі.²⁶⁷

²⁶⁷ URL: <https://uamoderna.com/blog/usach-andr/two-days-in-death-zones/>

Палац Ходкевичів у Млинові, 1862-1876 рр.²⁶⁹

Млинів — центр Млинівської селищної громади (від 2016) Дубенського району.

Назву поселення пов'язують з водяними млинами на річці Ікві. Перша письмова згадка про Млинів відома з початку XVI ст., коли великий литовський князь Олександр подарував це поселення Москвитину Бобру.

В акті 1562 року Млинів фігурує вже як містечко Яна Монтовта-Коблинського.

У 1790 році почалось будівництво палацу за проектом архітекторів Шлегеля та Слоневського.

У 1840-х роках у Млинові перебував відомий польський письменник — етнограф Юзеф Крашевський. Опису Млинова, зокрема палацу Ходкевича, він присвятив розділ у своїй книзі «Спогади з Волині, Полісся й Литви».

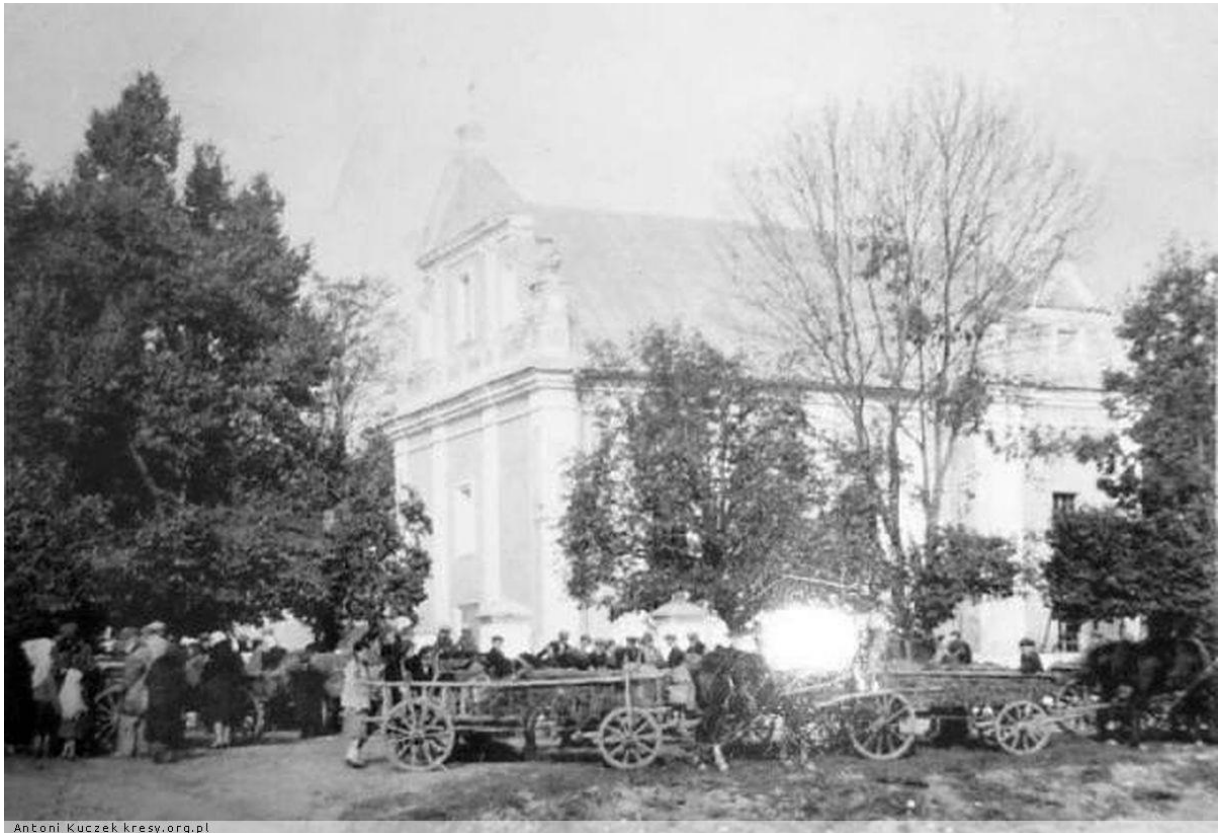
У 1885 році містечко Дубенського повіту, центр волості, налічувалося 26 дворів, 137 жителів, існували церква, костел, синагога, єврейський дім молитви, працювали школа та поштова станція²⁷⁰.

²⁶⁸ Młynów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1885. — Т. VI. — S. 547. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/547

²⁶⁹ Наполеон Орда. Вид на фасад і боковий фасад. З лівого боку фрагмент двоповерхового флігеля; праворуч павільйон різноманітної форми з терасою на аркадах і ротондою в кутку. 1862-1876 роки. Малюнок олівцем аквареллю. 22,8 x 31,2 см. Національний музей, Краків. III-р.а. 4207 (TeKa Wołyn). URL: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Wolyn_R1.htm

²⁷⁰ ИнфоРост, Н. П. ГПИБ | Вып. 3: Губернии Малороссийские и юго-западные: [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская]. — 1885. С. 207/213. URL: <https://web.archive.org/web/20180412075511/http://elib.shpl.ru/ru/nodes/22801-vyp-3-gubernii-malorossiyskie-i-yugo-zapadnye-harkovskaya-poltavskaya-chernigovskaya-kievskaya-volynskaya-podolskaya-1885#mode/grid/page/1/zoom/1>

Ходкевичі перетворили Млинів на містечко, у 1789 році отримавши для нього Магдебурзьке право та привілеї на проведення чотирьох щорічних ярмарків. У 1785-1786 рр. було побудовано Успенський костюл, який розібрали у 1960-1962 рр. Тривалий час той храм був усипальницею родини Ходкевичів.

Млинівчани біля палацу Ходкевичів. 1920-1939 рр.²⁷¹

У 1915 році протягом дев'яти місяців Млинів поділяла лінія фронту — палац Ходкевича і парк були в руках австрійських військ, а містечком володіли російські війська. У 1917—1920 рр. Млинів, як і вся Україна, був ареною боротьби різних політичних сил та військового протистояння.

У 1919 році у маєтку проживали мати власника Юлія Ходкевич і її дочка Софія. 28 травня їх замордували «революційні нападники», як пише Афтаназі²⁷². Палац сплюндрували, а колекції розграбували. Після 1920 року залишки колекції перевезли до маєтку під Львовом, а архів – у Львів та Краків.

Після Другої світової палац повністю розібрали, на його місці збудували зооветеринарний технікум. У 1970-х роках у приміщенні флігеля відкрили Млинівський краєзнавчий музей. Збереглися Templum і філософський будиночок.

У кінці XIX ст. у містечку налічувалось 62 будинки, 203 мешканця (з них 38 % євреї), церква, костел²⁷³.

²⁷¹ URL: <https://kresy.org.pl/9854144,foto.html?idEntity=9853265>

²⁷² Ftanazy Roman Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, cz. 2: Ziemia ruskie Korony, t. 5. Województwo wołyńskie, Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1994 (Wroc.: WDN).

²⁷³ Mlynów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1885. — T. VI. — S. 547. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/547

1921 року в містечку налічувалось 185 будинків із загальною кількістю населення 1263 особи. Працювали фабрика мила, олійниця, пекарня, бойня.

У 1929 р. на містечко Млинів поширені правила міської забудови²⁷⁴.

У 1919–1939 рр. — у Волинському воєводстві у складі Польщі, у 1939–1991 рр. — у складі УРСР.

Дитячий садок Тарбут у Млинові, 1930-ті роки.

Єврейська громада²⁷⁵

У 1847 році в Млинові проживало 209 євреїв, 1897 році – 672 (60,8%), 1921 році – 615 (49%), 1931 році – близько 900, в середині 1941 р. – 731 єврей.

У 1867 році в Млинові діяла синагога.

У Млинові помер цадик Арон Перлов – рабин Аарон II з Карліна (1802–1872). Його могила стала місцем паломництва хасидів.

Учнів Аарона Перлова після його смерті згуртував його син Ашер Перлов Столінський (1765-1826), який оселився на південь від міста Карліна в місті Столін. Він був одним із найбільш відомих хасидів проповідників свого часу. Його син Аарон II Перлов користувався величезною повагою серед євреїв

²⁷⁴ Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

²⁷⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том-11. Ладенбург — Миддот (1911). — С. 141. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911_ocr.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009. С. 607. — 1143 с.; Mlynov-Muravica Memorial Book, URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/translations/>; Execution of Jews in Mlyniv. URL: <https://www.yahadmap.org/en/#village/mlyniv-mlinov-mlynov-rivne-ukraine.179>

Північно-Східного краю. За життя його називали «чоловік з Млинова» або «святий дідусь».

Громада хасидів «Карлін-Столін», яку започаткувала родина Перлових представлена практично в усьому єврейському світі. Має синагоги, школи, веде велику релігійно-просвітницьку діяльність. Багато представників родини Перлових загинули в Столінському гетто (Білорусь) в часи Другої світової війни.

Основною діяльністю єврейського населення в ХІХ – початку ХХ століття була торгівля і ремесла.

У 1914 році євреям належало 2 аптеки, 10 крамниць (у тому числі 5 мануфактурних, 4 бакалійних).

Єдиним зубним лікарем у Млинові був єврей Соломон Гершфельд.

У 1915 році євреїв вигнали з Млинова; майно, що належало євреям, було розграбовано російськими солдатами.

У 1918 році частина євреїв повернулася в містечко. Був створений загін єврейської самооборони (70 осіб).

У 1928 році рабином у Млинові був Мордхе-Ноте Аккерман, потім – Єгуда Гордон, який загинув у період Шоа.

Усі 3 синагоги в містечку були хасидськими. Більшість млинівських євреїв були карлін-столінськими хасидами.

У 1920-30-х роках у Млинові діють осередки різних єврейських партій та організацій. Працювала школа мережі Тарбут.

У 1939 році в Млинові створено єврейський колгосп.

24 червня 1941 року німці окупували Млинів. Невдовзі після окупації всі євреї були позначені жовтими нашивками на спині та грудях, а члени юденрату та єврейської поліції були позначені білими пов'язками з синьою зіркою Давида. Невдовзі після окупації близько 200 працездатних євреїв були переселені до трудового табору в селі Смордві.

Перша страта була проведена в липні 1941 року, коли було розстріляно близько 10 євреїв, включно з рабином, які нібито були радянськими комуністами, а також 10-15 поляків.

Восени 1941 року близько 50 чоловіків-євреїв були вивезені на примусові роботи до Рівного, де потім були вбиті.

Закрите гетто було створено 22 травня 1942 року і проіснувало до його ліквідації у вересні 1942 року. За словами місцевих очевидців, гетто було огорожене дерев'яними дошками, але не охоронялося. Ліквідація відбулася 22 вересня 1942 р. і проводилася силами поліції безпеки та СД, які для цього прибули з Рівного. Цього дня за 1 км за містом у напрямку села Муравиця було розстріляно 980 євреїв²⁷⁶, 9 жовтня 1942 року – 520 євреїв²⁷⁷.

²⁷⁶ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 – С. 71. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

²⁷⁷ Там само – С. 73.

Через деякий час після війни радянська влада дозволила тим, хто пережив Голокост, встановити пам'ятник на місці вбивства. Вони зібрали кошти і встановили пам'ятник приблизно в 1945 році. Пам'ятник встановлено на місці вбивства біля Муравицької дамби. Це був надгробок, який мав овальну верхівку з плічками. Була табличка з написом. Майданчик був обнесений парканом.²⁷⁸

²⁷⁸ URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=47766>

Оель рабина Аарона II на єврейському кладовищі в Млинові, 2011 р.

Уродженець Млинова

В 1846 році в хасидській родині Млинова Волинської губернії народився письменник Соломон Манделькерн. В Млинові він отримав релігійну освіту, рано втратив батька та переїхав до сусіднього міста Дубно. Маючи сім'ю, вступив у Віленське рабинське училище, звідти перейшов в житомирське, а потім закінчив два факультети: східних мов в Петербурзі та юридичний – в Одесі.

Пробувши кілька років (1873-80) помічником громадського рабина в Одесі, оселився в Лейпцигу, де і прожив до самої смерті. Манделькерн вважається одним з кращих стилістів в єврейській літературі, поетом і автором видатних наукових праць.

Головна праця Манделькерна, яка принесла йому світову славу, – конкорданції (перелік в алфавітному порядку всіх слів, які перебувають в книзі, з зазначенням місця, де вони знаходяться) до Біблії.

Синагога в Млинові до руйнування.²⁸⁰

Будівля млинівської синагоги знаходилася в центральній частині містечка. В повоєнні часи її переобладнали під спортивний зал дитячої спортивної школи – єврейська громада на той час зникла у полум’ї Голокосту.

Первісний вигляд будівлі мав Г-подібну форму. Пізніше до неї прибудували низку прибудов. Декоративні елементи відсутні, а сам фасад будівлі не відрізнявся від тогочасної міської забудови тих часів.

Довгий час синагога простояла пустою та руйнувалася. Після чого новий власник її розібрав.

Як з’ясувала “Україна Інкогніта” демонтаж давньої споруди вірогідно здійснено громадою турійських хасидів, які збираються звести тут нову божницю.

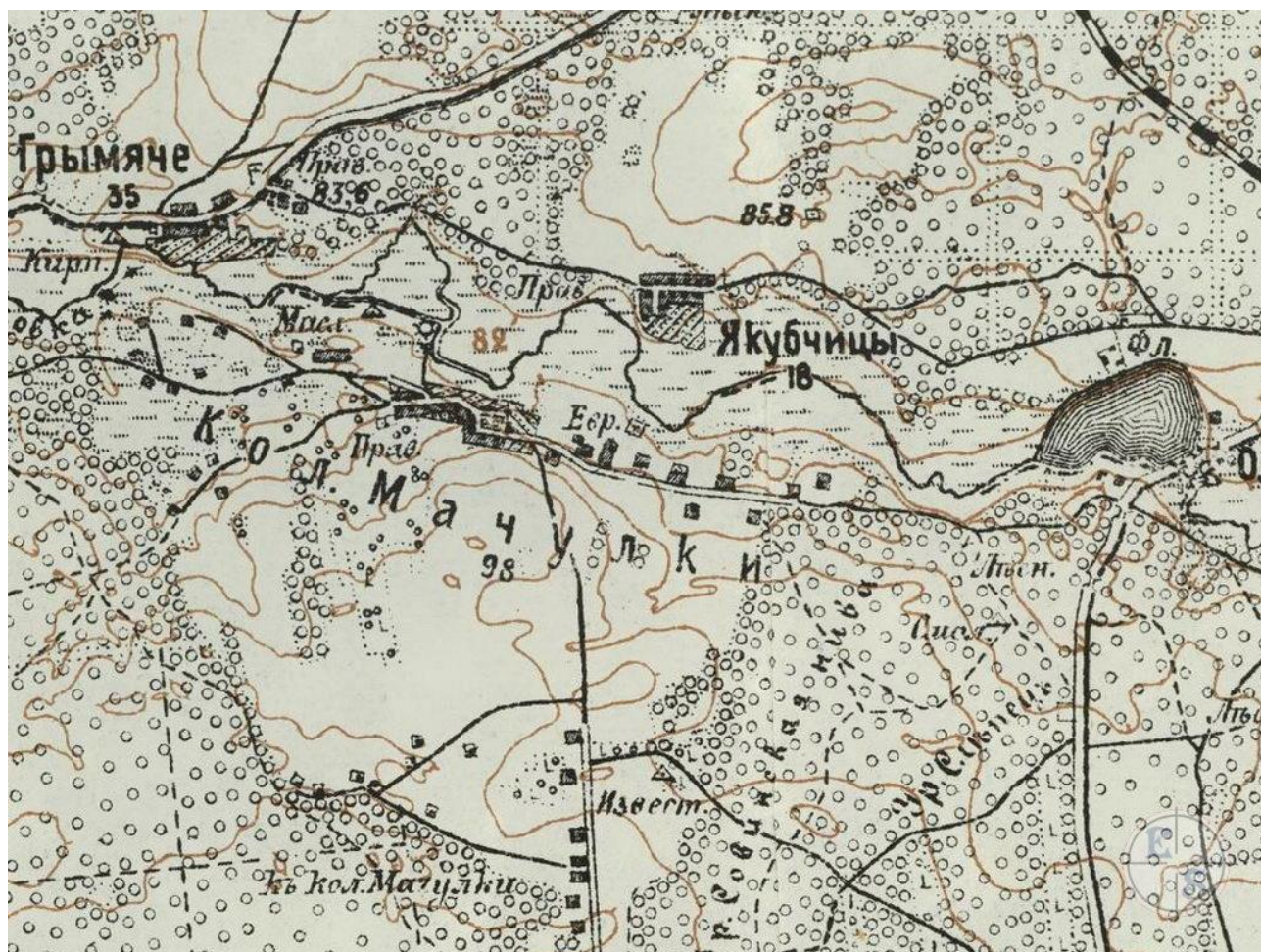
²⁷⁹ Дмитро Полюхович В Млинові демонтували синагогу турійських хасидів.Україна Інкогніта, 25 вересня, 2023. URL: <https://ukrainaincognita.com/synahoha>

²⁸⁰ Фото: Україна Інкогніта. URL: <https://ukrainaincognita.com/synahoha>

Мочулки²⁸¹

Мочулки — село у Рівненському районі.

Єврейська колонія Мачулки на двоверстовій карті України 1930 року.

Мочулки – єврейське сільськогосподарське поселення Волинської губернії Рівненського повіту Клеванської волості. Засноване у 1851 році на власній землі.

У 1885 році в колонії було 20 єврейських дворів, проживало 332 особи. Діяли молитовний будинок, корчма, олійний завод.

У 1898 році корінне населення становило 311 осіб, в користуванні яких було 462 десятини землі.

Більшість колоністів торгували худобою; лише в кінці 90-х років деякі почали займатися сільським господарством.

У 1942 році євреїв Мочулків відправили до гетто Рівного і розстріляли.

²⁸¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том XI. Миддот — Община. — [1911]. – С. 347. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf; Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. – СПб., 1885. – 349 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015773>

Нобель, 1919-1939 рр.²⁸³

Нобель — село в Локницькій сільській громаді Вараського району.

Село вперше згадане в Іпатіївському літопису за 1158 рік²⁸⁴. В період Київської Русі на березі озера Нобель існувало літописне місто Небель. Воно згадане в літописі під 1262 роком. Укріплення часів Київської Русі займало підвищення в урочищі «Церковна гора» на південно-східному кінці села.

У добу Великого князівства Литовського місто Небель перебувало під владою турово-пінських князів. Монастир міста як центр культури й освіти відомий і в XVI столітті.

Нобель, у XIX — на початку XX століть — містечко Пінського повіту Мінської губернії. У 1919–1939 рр. — у складі Польщі, у 1939–1991 рр. — УРСР.

Нобельське Четвероєвангеліє 1520 року²⁸⁵ – найдавніша, збережена часом для нас, письмова пам'ятка, котра відноситься безпосередньо до Небельського

²⁸² Мацкевий Л.Г. НОБЕЛЬ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Nobel>

²⁸³ URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nobel._%D0%9D%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B%D1%8C_\(1919-39\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nobel._%D0%9D%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B%D1%8C_(1919-39).jpg)

²⁸⁴ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit33.htm>

²⁸⁵ Опис Нобельського Євангелія Петро Андрійович Гільтебрандт (російський православний літератор, історик та археограф, який жив у 1840 - 1905 роках), подає у своїй праці під №15: - «Нобельское (Нобель-местечко и в старину, и теперь Пинского уезда) Четвероєвангеліє 1520 года, в четвертку

краю, віднайдена завдяки членам Національної Спілки краєзнавців України – Валентини Тумаш та Павла Дубінця²⁸⁶.

На даний час ця письмова пам'ятка знаходиться в бібліотеці академії наук Литви імені Врублевських у Вільнюсі.

Церковна гора. Нобель, 1927 р.²⁸⁷

Єврейська громада²⁸⁸

У 1897 році в Нобелі проживав 361 єврей (27%).

У середині 19 століття в Нобелі діяла синагога.

У 1882–1901 рр. рабин — Аврам-Перетс Цибульник (1857–?), з 1901 р. — Мордехай Ліхштейн (1861–?).

Влітку 1941 року Нобель окупували війська Вермахту. У 1942 році євреїв селища розстріляли.

(длины 4 3/4верш., шир.31/4), 347 листовъ или 694 стр., по 16 строкъ на странице, в малиновомъ бархатномъ (выцветшемъ) переплете, украшенномъ позолоченнымъ Распятіемъ по средине, а по угламъ четырьмя евангелистами».

²⁸⁶Заріченська ЦС ПШБ Нобельське Четвероєвангеліє 1520 року. URL: https://web.archive.org/web/20160409150502/http://zarichne.libg.rv.ua/nobel_ev.html

²⁸⁷ URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nobel>

²⁸⁸ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том XI Миддот — Община, (1911). – С. 624. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf

Озеряни, залізничний вокзал.²⁹⁰

Озеряни — село в Україні у Варковицькій сільській громаді Дубенського району.

Перша письмова згадка про село у грамоті Великого князя Литовського Вітовта від 2 липня 1396 року в Луцьку²⁹¹.

У 1906 році колонія Варковицької волості Дубенського повіту Волинської губернії. Відстань від повітового міста 23 верст, від волості 5. Дворів 186, мешканців 1162²⁹².

В 1464 р. село називається «Озаряни». В польській джерелах село називається «Езофани» і зазначається, що це чеська колонія. На картах 18-19 ст. фігурує назва «Озеряни». Під кінець 18 ст. в селі нараховувалось 47 дворів та понад 600 жителів. Цікавим є той факт, що у селі жило тільки декілька сімей українців. Більшість населення становить євреї. Історія не зазначила, коли саме євреї поселилися в селі, але старожили вважають, що це відбулося наприкінці 19 ст. коли була прокладена залізниця Здолбунів – Дубно. На той час станція була вузловою.

В 40 – х роках ХХ ст. в селі було багато єврейських крамниць. Багаті євреї продавали ліс, вугілля, займалися залізничними перевезеннями. На той час в селі

²⁸⁹Стратегія розвитку Варковицької територіальної громади на період до 2027 року. URL: https://varkovsr.gov.ua/sites/varkovsr.gov.ua/files/document_files/strategiya-varkovichi-2027_0.pdf

²⁹⁰ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K8Eq-BoV67o>

²⁹¹ Грамоти XIV ст. / Упорядк., вст. ст., ком. і слов.-показ. М. М. Пещак — К., 1974. – С. 118-149. – 256 с. URL: <http://litopys.org.ua/gramxiv/grb05.htm>

²⁹²Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир: Волынская губернская типография. – 1906. – С. – 61. – 219 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009738>

були: 2 млини, 2 олійниці, миловарня, 2 пекарні, пожежна, пошта, синагога, жандармський постерунок.

Були в селі чеські осадники, так їх тоді називали. Переважно це були військові, які пішли у відставку і яким польський уряд виділяв землю поблизу села. В селі проживав пан Геліс (англієць) з дружиною і трьома дітьми. Мав він прекрасний будинок з колонами, який був оточений великим садом та виноградниками. На території маєтку був парк з алеями, що спускалися до двох озер. На початку Другої світової війни маєток було зруйновано.

Єврейська громада²⁹³

З 1804 по 1865 рік царський уряд у Росії заохочував євреїв займатися сільським господарством шляхом заснування сільськогосподарських колоній. Понад 500 єврейських сільськогосподарських колоній згодом було утворено по всій смузі осілости майже в кожній губернії. Метою російської влади було виселити євреїв із сіл, асимілювати їх у російське суспільство, зменшити конкуренцію для російських купців і «зробити їх менш паразитичними». Стимули для євреїв приєднуватися до цих сільськогосподарських колоній потенційно включали свободу від примусової військової служби, звільнення від податків і постійну оренду землі. Озеряни була однією з таких сільськогосподарських колоній, заснованих у 1848 році в російській Волинській губернії переселенцями з різних міст Волинської губернії²⁹⁴.

У 1876 році урядова комісія відвідала це Озеряни, заявивши, що не всі єврейські поселенці займаються сільським господарством, тому вони забрали більшу частину землі та залишили євреям 2500 дунамів (один *dupam* дорівнює 1000 квадратним метрам або 0,247 акра, тому площа, про яку йдеться, становить близько 618 акрів).

У 1885 році в Озерянах проживало 798 осіб, з них 749 євреїв. Діяли синагога і корчма.

У 1898 році налічувалося 637 осіб єврейського населення. У володіннях колоністів було лише 246 десятин землі, внаслідок чого вони були зайняті переважно ремеслами.

У 1913 році євреям належали всі 4 крамниці (3 бакалійні та 1 мануфактура), єдиний шинок.

Коли на світанку 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу, уся Волинь була анексована Радянським Союзом згідно з секретними договором

---

²⁹³Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913), 16 томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенского, Том 12. Обычай — Проказа (1912), Озерани. — С.69. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Волости и важнейшие селения Европейской России. — Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. — СПб., 1885. — 349 с.; Ozeryany. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/Ozeryany/History.html>; «Yalkut Vohlin», №10, 1949 р. URL: <https://wolyn.org.il/ליקוט-ווהלין/>; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009.; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

²⁹⁴ Encyclopaedia Judaica, Vol. 2, Jerusalem: Keter Publishing, 1971, s.v. "Agricultural Colonies."

пакту Молотова-Ріббентропа, підписаного раніше Німеччиною та Радянським Союзом.

До 18 вересня 1939 року радянські війська увійшли в район Варковичі-Озеряни. Подружжя Голденбергів так писало про цю подію: «Окупаційні війська Червоної армії поводитися з великою порядністю і нічого не брали з собою»²⁹⁵. Це, очевидно, різко контрастувало з жорстокістю, яку раніше демонстрували царські війська під час Першої світової війни. Однак, отримавши контроль над територією Варковичі-Озеряни, радянська влада захопила всі приватні ферми в цьому районі, організувавши їх у колгоспи, закрили всі приватні підприємства, закрили єврейські релігійні та громадські організації. Єврейським купцям і сіоністам загрожувало заслання до Сибіру.

Село Озеряни було окуповане німцями 27 червня 1941 року.

У травні 1942 року за наказом німців усе єврейське населення села Варковичі та частина озерянських євреїв були ув'язнені в гетто Варковичів. У серпні 1942 р. гетто було огорожено колючим дротом, а з жовтня 1942 р. євреям було заборонено залишати територію гетто.

Ліквідація гетто була проведена на початку жовтня 1942 року. Вона тривала кілька днів, тому що багато євреїв втекли і переховувалися.

7 жовтня 1942 року були розстріляні 2495 євреїв з Варковичів і Озерян у Піщаній ямі с. Варковичі.

За підрахунками, з 943 євреїв в Озерянах у червні 1941 року вижило від 20 до 30 осіб²⁹⁶.

Озеряни, мацеви на єврейському цвинтарі.²⁹⁷

²⁹⁵ SamandAnnaGoldenbergWhispers in the DarknessPublished by Shengold Publishers, New York, 1988.

²⁹⁶ Spector Shmuel [translated by Jerzy Michalowicz]. Publishing information / Sh. Spector. – Jerusalem: Yad Vashem: Federation of Volhynian Jews, 1990. – С. 358.

²⁹⁷ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Датування найдавнішого надгробка відноситься до початку 20 століття, тому можна припустити, що цвинтар виник у цей період. Вперше він з'являється на карті Росії в 1939 році. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/ozeryany-jewish-cemetery/>

Палац князів Любомирських в с. Олександрія.²⁹⁹

Олександрія — адміністративний центр Олександрійської сільської громади Рівненського району.

Перша літописна згадка про Олександрію, як про Першки, Першкову Арку, Першків Міст, припадає на 1518 рік³⁰⁰.

У 1569 році, згідно з рішенням Люблінського сейму, Першки в числі інших населених пунктів Волині відійшли до Польщі і належали до Луцького повіту Волинського воєводства Речі Посполитої. В 1603 року дідич Олександр Острозький перейменував Першки на Олександрію³⁰¹.

У 1629 році Олександрія згадується як місто, що входило до Ровенської волості Волинського воєводства.

²⁹⁸ Aleksandrya (1) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1880. — Т. I. — С. 29. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/29; Stecki Tadeusz Jerzy Z boru i stepu: obrazy i pamiątki Publisher: druk W. L. Anczyna i Spółki ; nakł. aut. Place of publication: Kraków, 1888. — С. 19, 22. URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=41243>; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002599>

²⁹⁹ Рід князів Любомирських в с. Олександрія. URL: <https://oleks-tg.gov.ua/news/1636701687/>

³⁰⁰ Józef Dunin Karwicki Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia, Т. 57. — С. 119. — 2007. Biały Dunajec-Ostróg 2007. URL: <https://sbc.org.pl/Content/359302/1.pdf>

³⁰¹ Józef Dunin Karwicki Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia, Т. 57. — С. 119. — 2007. Biały Dunajec-Ostróg 2007. URL: <https://sbc.org.pl/Content/359302/1.pdf>

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії Олександрію включено до Волинського намісництва. З 1797 року вона містечко Рівненського повіту Волинської губернії.

У другій половині XIX століття в Олександрії працювали шкіряний, маслоробний та винокурний заводи, папірня. Діяла річкова пристань, звідки щороку вирушали понад 100 плотів та суден, що перевозили товари.

Були розвинуті, й ремесла. Серед ремісників, найчисленнішими вважалися групи шевців, кравців, бондарів, ковалів, пічників, штукатурів і мулярів. Розвитку містечка дещо сприяли базари, які відбувалися двічі на місяць. Та 5 невеликих ярмарків, де торгували ремісничими виробами, продуктами сільськогосподарського виробництва. В містечку налічувалося 60 торговельних лавок.

З прокладенням залізниці і спорудженням залізничної станції позбавилося життя в містечку, 1900 року тут було 273 будинки, проживало 1496 жителів. На той час збудували чотири водяні млини, сукновальню, тартак.

У 1919–1939 рр. — у Волинському воєводстві у складі Польщі, у 1939–1991 рр. — у складі УРСР.

Єврейська громада³⁰²

У 1897 р. в Олександрії проживало 2154 євреї (67,5%), у 1921 р. – 1293 євреїв (73%), у 1939 р. – бл. 1500 євреїв.

У 1913 році євреям належав дров'яний склад і всі 58 крамниць (без урахування лише 1 крамниці, де не євреї торгували некошерним м'ясом).

Єврей Йосиф Зерман володів 1 із 2 шинків, Герш Головчинер володів аптекою.

У місті активно діяли сіоністські партії та їх молодіжні організації (ХаШомер Хацаір, Бейтар, Гордонія та ХеХалуц Хацаір). В Олександрії діяла сіоністська івритомовна школа «Гарбут».

Євреї побудували цукровий завод, текстильну фабрику, лісопильний завод і орендували млини у граф Любомирського.

Під час радянської влади в 1939–1941 рр. усі єврейські політичні партії, організації та культурні установи були закриті, а приватна власність націоналізована.

Німці захопили Олександрію 1 липня 1941 р.

31 липня 85 євреїв, переважно чоловіків, разом із деякими прорадянськими активістами були вбиті підрозділом СД на березі річки Горинь.

Влітку-восени 1941 року німецькі окупаційні війська здійснили низку дискримінаційних заходів щодо євреїв Олександрії: було призначено Єврейську раду (юденрат) на чолі з Авігдором Грушкою у складі дев'яти осіб. Євреям було наказано носити розпізнавальні знаки (спочатку зірка Давида, потім жовте коло). Їх призначали на роботу, іноді безкоштовно; і їм було заборонено залишати межі міста. Вони також повинні були заплатити високий викуп німецькій владі.

³⁰²ENCYCLOPAEDIA JUDAICA VOLUME 1 Aa–A C. 610. URL: <https://www.jevzajcg.me/enciklopedia/Encyclopaedia%20Judaica,%20v.%2001%20%28Aa-A1p%29.pdf>; Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009.

Очевидно, наприкінці серпня 1942 року німці наказали зосередити всіх місцевих євреїв (близько 1000 осіб) у гетто, яке було створено на бічній вулиці й оточено парканом та колючим дротом уздовж берега річки Горинь.

Гетто було ліквідовано 23 вересня 1942 року, коли німецькі підрозділи за підтримки української допоміжної поліції вбили 903 людини в сусідньому лісі Свяття.

Декільком десяткам євреїв вдалося втекти напередодні ліквідації гетто і переховувалися в місті та його околицях. Частина з них була спіймана в наступні дні і вбита на березі річки Горинь. Інші 85 євреїв були заманені Карлом Гейфлером, ландвіртом (керівник сільського господарства) Олександрії, і повернулися до міста. 28 жовтня 1942 року всі вони були схоплені і розстріляні німецьким підрозділом на єврейському кладовищі Олександрії.

До міста повернулося 50 євреїв після війни, але незабаром виїхали до Палестини.

Історія вбивства олександріївських євреїв у Святянському лісі.³⁰³

На Йом Кіпур – 21 вересня 1942 року, або через день після цього, підрозділ поліції безпеки разом з представниками української поліції прибув до Олександрії, щоб викопати ями для підготовки до операції вбивства. Ями були викопані радянськими військовополоненими біля села Святе, розташованого на захід від міста, в сусідньому лісі.

23 вересня гетто було оточено німецькою жандармерією (німецькою поліцією порядку) та українською допоміжною поліцією. Усіх євреїв зібрали на площі в центрі міста, їм довелося зняти верхній одяг і віддати цінні речі. Їм не дозволяли брати з собою ні їжу, ні напої. Потім під озброєним конвоєм євреїв вивезли до лісу біля села Святе. Після прибуття на місце вбивства чоловіків і жінок з дітьми розділили. Спочатку жінок з дітьми змусили роздягнутися догола, а потім групами завели в яму, змусили лягти обличчям вниз і члени загону поліції безпеки з Рівного їх розстріляли. Потім чоловіків змусили роздягнутися і групами зайти в яму. Однак більшість жертв були поховані заживо. Українська допоміжна поліція та німецька жандармерія охороняли місце вбивства, розстрілюючи тих євреїв, які намагалися втекти. Згідно зі свідченнями, членам юденрату, яких також привезли на місце вбивства, було наказано сортувати одяг убитих євреїв, і після виконання свого завдання вони також були вбиті. Після цього німці наказали місцевим жителям засипати тіла загиблих. Одяг євреїв повернули до Олександрії.

Із щоденника Шалома Голані, який народився в 1923 році і жив у воєнні роки в Олександрії: «Наступний день після Йом Кіпуру біля 11 ранку я, як завжди, був у гетто. Раптом гетто, як пожежа, пронеслася чутка, що за 15 хвилин до цього [поблизу міста] проїхали дві вантажівки з російськими [радянськими] військовополоненими, які тримали лопати. Перед колоною на мотоциклі їхав німець, а за колоною другий. Їхали в бік дороги, що веде до [села]

³⁰³Murder story of Aleksandrja Jews in the Svyattya Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627823>

Свяття. Члени юденрату викликали правого чоловіка, який їхав позаду вантажівок. Через годину він повернувся і повідомив, що вантажівки зупинилися біля залізничної колії, перед лісом Сяття, полонені солдати зійшли з вантажівок, тримаючи лопати, і німці повели їх у напрямку до лісу. Не думаючи багато, біжу до хати. У хаті тато також розповідав, що бачив вантажівки, які проїжджали біля нас у бік Свяття [села]. Коротка консультація. Ми вирішуємо, що, мабуть, це кінець і що ми повинні піти якомога швидше. ... ми втекли з дому через внутрішні дворики і приїхали за склад християнської родини Чуйкових. ... [Згодом вони виїхали з міста], а наступного дня ми прибули в Стару Любомирку [знаходиться на північ від Олександрії]. ... Ми сидимо там 48 годин.

На третій день перед нами з'явився лісник... його звали Гзибобський, у нього була хата в лісі неподалік від нашого місця проживання. Він знав мого батька... Він також розповів нам, що відбувалося в Олександрії і як знищували євреїв міста, як у день нашої втечі гетто було оточене українськими та німецькими поліціями. Підкріплення поліції пригнали з усього району, він також сказав нам, що [німці] доглядають за нами в нашій хаті ... . Усіх людей зібрали протягом ночі в центрі міста, на території колишнього ринку, ... Людям, у тому числі дітям, наказали всю ніч сидіти на землі, не вставати і не рухатися. Їм не дозволяли брати нічого, навіть їжу та напої. Тим часом [поліція] ходила від хати до хати не тільки в гетто, але й у всьому місті, шукаючи людей, тих, кого знайшли [в хованці], доставляли на збірний пункт.

Ближче до ранку почалася процесія, марш смерті. Весь натовп, оточений сотнями поліцейських, вирушив в останню дорогу в бік Святянського лісу.... Всіх людей відвели до [заздалегідь] підготовлених ям у лісі, наказали роздягнутися і групами зайти всередину. яму і лягти. Залп пострілів – і наступні [мали лежати в ямі]. Німці самі розстрілювали [жертв]. Лише тих, хто намагався втекти, вбивали українські міліціонери, які стояли навколо, охороняли [місце вбивства], юденратівців залишили на кінець. Їм наказали сортувати одяг померлих. Вони працювали цілий день, сортуючи [одяг], і в кінці їх теж винищили, коли вони носили власний одяг. ...»³⁰⁴

³⁰⁴ Nathan Livneh and Shemu'el Israeli, eds.: Book of remembrance of the community of Alexandrija (Vaad yotsei Aleksandria b'yisrael, Tel Aviv, 1972) pp. 218, 221-222 (Hebrew). URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc304240/israeli-shmuel-pinkas-ha-kehilah-aleksandriya-sefer-yizkor>

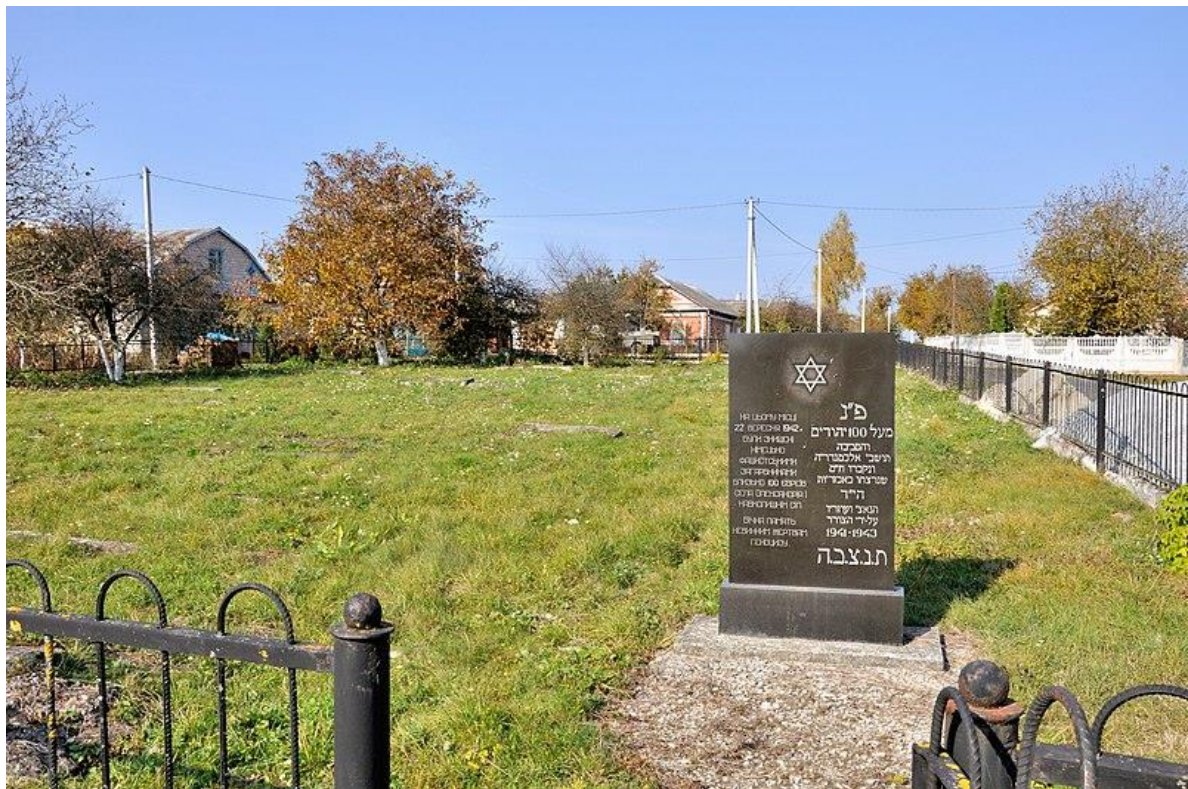
Товале Штейнберг
Народилася в Олександрії, в 1935 році. Товале була вбита під час Шоа, 1942 р.³⁰⁵

Зеєв Чев
До Другої світової війни жив в Олександрії. Зеєв був вбитий під час Шоа, 1942р.³⁰⁶

Захава Кіперман
До Другої світової війни жила в Олександрії. Захава була вбита під час Шоа, 1942 р.³⁰⁷

Олександрія, пам'ятний знак на місці розстрілу єврейського населення в центрі села (територія єврейського цвинтаря). 2014 р.³⁰⁸

³⁰⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13995510>

³⁰⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13322864>

³⁰⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13973813>

³⁰⁸ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

Олександрія, пам'ятний знак на місці розстрілу єврейського населення (території санаторію "Сигнал"). 2014 р.³⁰⁹

Мацева на єврейському цвинтарі. 2019 р.³¹⁰

³⁰⁹ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

³¹⁰ Період заснування цвинтаря невідомий. Вперше він з'являється на російській карті 1898 року, але найраніший збережений надгробок датується першою половиною 20 століття. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/oleksandriya-jewish-cemetery/>

Олізарка³¹¹

Єврейська колонія Олізарка на двохверстовій карті України 1930 р.

173

Територія колишньої колонії входить до складу села Суховоля Вараського району.

Єврейська громада³¹²

Олізарка була заснована 1849 року як єврейська землеробська колонія в Рафалівській волості Луцького повіту Волинської губернії.

У 1919–1939 рр. – у Волинському воєводстві у складі Польщі, з 1939 р. – у складі УРСР.

У 1849 році в Олізарці проживало близько 300 євреїв, у 1872 р. – 160, 1898 році – 254, 1906 р. – 209 (54 двори), 1921 році – 321 єврей (98,4%).

Спочатку в колонії на державних землях оселилися 60 родичів заможних єврейських родин. Євреї колонії отримували невелику допомогу, але, не маючи

³¹¹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С. 175. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

³¹² Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913), 16 томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського, Том 12. Обычай — Проказа (1912), Олизарка. – С.80. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волинская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. – СПб., 1885. – С.328. – 349 с. <http://resource.history.org.ua/item/0015773>

досвіду в сільському господарстві, а також робочої худоби та інвентарю, незабаром розорилися; багато з них покинули Олізарку.

У 1869 році було 32 родини, які мали в користуванні 408 десятин землі.

У 1872 році люстраційна комісія реквізувала землю частини колоністів, які її не обробляли.

У 1898 році 144 десятини землі належало євреям, але сільське господарство для них мало другорядне значення. Основним заняттям колоністів було ремесло.

У 1920-30-х роках в Олізарці діяли осередки різних єврейських партій і організацій.

У 1930-х роках євреї в Олізарці володіли однією крамницею; серед євреїв було 3 кравці, 2 шевці, 2 бляхарі.

Влітку 1941 року війська Вермахту окупували Олізарку. Рафалівське гетто було утворене 1 травня 1942 року. Сюди також зігнали євреїв з Олізарки, Жолудська і сусідніх сіл; всього в гетто налічувалося близько 2500 чоловік³¹³.

29 серпня 1942 ліквідували Рафалівське гетто: 2250 євреїв були розстріляні біля ям уздовж дороги в село Суховоля (на Баховій Горі³¹⁴). Тільки кільком десяткам приречених вдалося втекти в ліси. Деякі польські селяни і українські баптисти допомагали їм вижити.

На узбіччі шосе стоїть обеліск, на якому викарбувані слова: «Товаришу, зупинись! Тут у 1942 році фашистськими загарбниками було розстріляно 2500 громадян єврейської національності».

Пам'ять

«Іноді я думаю, що рукою долі сталося так, що лише за кілька місяців до великої катастрофи, яка спіткала єврейський народ і мою родину серед них, я поїхав до Ізраїлю в нелегальній імміграції. На мій превеликий жаль я залишився

³¹³ Рівненський облдержархів, ф. Р-204, оп. 2, спр. 30, арк. 3; ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 247, 248, 250, 251.

³¹⁴ На Баховій Горі — місці розстрілу євреїв нині споруджено меморіал пам'яті про трагедію. Бахова гора — це землі, які належали колись селянину Бахову. Велика сім'я Бахова теж була розстріляна.

єдиним у своїй улюбленій родині. Я народився в колонії Олізарка відразу після Першої світової війни.

Почну з весняного сезону. Усі мешканці цієї колонії були євреями, крім членів української родини, які були «суботніми язичниками». Кожен єврей мав земельну ділянку за містом. Біля кожного будинку був сад, де вирощували овочі для щоденного вживання. На полях вирощували картоплю та зернові. Кожен доглядав садок біля свого будинку. Загалом городом доглядали лише жінки та діти, бо одразу після Пасхи чоловіки вирушили шукати роботу за місто. Більшість з них були будівельниками, які будували будинки з цегли, а не з дерева. Оскільки всі будівлі в нашому місті були дерев'яні, то вдома вони не мали жодного доходу. Усе літо жінки й діти самі доглядали за домом. Часом, коли чоловіки не працювали далеко, вони поверталися додому в «Шабат Нахаму», поверталися на своє місце і залишалися там до Рош га-Шана. Я не пам'ятаю, чи мій батько був колись вдома на свято Шавуот, оскільки він працював у містах Рівне та Лунінець. Велика радість була вдома, коли батько приходив додому на свято. До цього дня мені здається, як мій батько йде додому вночі зі станції. Ми, діти, з такою радістю зустріли його. Кожен житель нашого міста, який повернувся додому з великого міста, хотів привнести щось нове в життя міста. Пам'ятаю Куңцію Фіша, який приніс до синагоги масляну лампу. Важко описати, як ми всі були щасливі, коли він запалив його напередодні Рош га-Шана»³¹⁵.

Єгуда Рудін

Народився в Олізарці, 1908 р.
Єгуда був вбитий під час Шоа.³¹⁶

Двосель Свєчник

Народилася в Олізарці. Двосель
була вбита під час Шоа.³¹⁷

Фейгл Дов

Проживала в Олізарці. Фейгл
була вбита під час Шоа.³¹⁸

³¹⁵ Henya Burko née Shostak Olizarka My town and my home. Memorial book for the towns of Old Rafalowka, New Rafalowka, Olizarka, Zoludzk and vicinity. Edited by Pinhas and Malkah Hagin, Tel Aviv, 1996. Translated by Sara Mages, Jewish Gen, Inc. (Koloniya Olizarka, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rafalovka/raf277.html#Page279>

³¹⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14010494>

³¹⁷ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13839213>

³¹⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14064448>

Осова, 2021 р.³²⁰

Осова (Осова Вишка) — село у Дубровицькій міській громаді Сарненського району.

У минулому також згадується як Осів³²¹.

Село вперше згадується 1581 року³²².

До 1917 року село входило до складу Володимирецької волості Луцького повіту Російської імперії³²³.

У 1918—1920 роки нетривалий час перебувало в складі Української Народної Республіки³²⁴.

У 1921—1939 роки входило до складу Польщі³²⁵.

З 1939 року — у складі Дубровицького району Рівненської області УРСР.

319 Osowa, wieś, powiat łucki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1886. — Т. VII. — S. 647. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slovník_geograficzny/Tom_VII/647;

³²⁰ URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jahd8BUDv4A>

³²¹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року) – Т. 2. – Вінніпег, 1986. – С. 187. – 580 с. – (Інститут дослідників Волині. – Ч. 55). URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

³²² Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область, Осова. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. С. 291. – 680 с.

³²³ Список населених мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. – Житомир: Волынская губернская типография. – 1906. – 222 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

³²⁴ Історичний Атлас України / Гол. ред. Л. Винар; Упорядн.: І. Тесля, Е. Тютко. Українське історичне товариство. — Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. — С. 55. — 82 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013019>

³²⁵ ІАУ – С. 57

Школярі з директором і агрономом ОРТ С. Шалітом у народній професійній школі для дітей єврейських колоністів. Осова, 1938 р.³²⁶

Єврейська громада³²⁷

Осова — єврейське сільськогосподарське поселення Волинської губернії, Рівненського повіту. Було засновано у 1836 році на власних землях.

У 1859 році в Осовій проживало 466 євреїв, 1885 р. — 712, 1898 р. — 577, у 1921 р. — бл. 700 євреїв.

Перші поселенці Осови — 137 євреїв з Брест-Литовська (сучасний Брест), які купили землю у місцевого поміщика. У 1885 році в поселенні діяли молитовний будинок і постійний двір.

Наприкінці ХІХ століття євреям належало 2525 десятин землі, однак сільське господарство не було їх основним заняттям. Більшість займалася скотарством, торгівлею, ремеслами.

За даними Єврейського колонізаційного товариства, у 1898–1899 рр. сільським господарством займалися 104 родини (із 121), до 1909 року їх кількість зменшилася до 53 сімей (499 осіб).

На той час в Осові працювали цегельня, млин, фабрика по вичинці шкіри, 18 крамниць, 6 кравців, 5 шевців, 4 ковалі, 3 телі, 2 склороби.

³²⁶ Архів Ref. psa1125.URL: <https://ortarchive.ort.org/photos/ukraine/school-children-and-staff-in-osova-osowa-wyszka-poland-now-ukraine-march-1938>

³²⁷ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 12. Обычай — Проказа (1912) — С. 146. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; “Osowa Wyszka” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Osowa, Ukraine). URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00031.html

В Осові було три бейс-мідраші та одна початкова школа. Був рабин і двоє шохетів (ритуальних забійників). З кінця 1920-х років в Осові діяли відділи Гехалуц, Га-Шомер га-цоїр і Бейтар. Сім сімей фермерів зробили алію в землю Ізраїлю під егідою «Аліят Ходіков».

У 1919 році в колонії стався погром, під час якого загинуло 8 осіб.

У 1920-х роках в Осовій діяли 3 синагоги та єврейська школа. У 1925 році за підтримки ОРТ була створена єврейська сільськогосподарська артіль.

Групова фотографія школи з Ципорою (уроджена Бінанбойм, третій ряд, перша зліва). Осова Вишка (нині Осова), 1939 р.³²⁸

Осова була окупована німцями в перших числах липня 1941 року. Наприкінці того ж року деякі будинки були обнесені колючим дротом і створено гетто, яке охоронялося українською поліцією. Євреї Осови продовжували обробляти свої поля під наглядом поліції, а юнаків відправляли до табору в Костопіль.

23 серпня 1942 року до гетто увійшли українська допоміжна поліція та німецька жандармерія (сільська поліція). Вони зібрали всіх євреїв Деражного разом із євреями сусіднього села Осова Вишка – загалом 1868 осіб – і повезли в напрямку міста Костополя. Євреям сказали, що їх везуть на роботу в Костопіль. Коли в'язнів Дераженського гетто перевезли до Костополя, все їхнє майно було конфісковано німецькою владою. Згідно з тими ж свідченнями, деякі євреї

³²⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/10293000>

намагалися втекти дорогою до місця вбивства, але були розстріляні на місці. Дійшовши до лісу біля села Корчеве, на північ від Костополя, євреї побачили три великі ями, які були там заздалегідь вириті. Там був присутній гебіцкомісар Костопільського повіту ГайнцЛьонерт та його заступник Рудольф Гюнтер. Єврейські мешканці – чоловіки, жінки та діти – були змушені роздягнутися догола та лягти обличчям вниз на живіт усередині ями, після чого їх застрелили в потилицю загони поліції безпеки та СД з Рівного. Щойно одна група жертв була розстріляна, наступна партія була змушена лежати на тілах своїх побратимів і була розстріляна таким же чином. Стрільянина тривала 2-3 години.

В цей день (23 серпня 1942 р.) було розстріляно 1868 євреїв з Осови і Деражно³²⁹.

Пам'ятник жертвам Голокосту на єврейському кладовищі, 2019 рік.³³⁰

³²⁹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 67. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

³³⁰ Точний період заснування цвинтаря невідомий, але за датами на збережених надгробках можна припустити, що цвинтар виник наприкінці XIX ст. Вперше він з'являється на російських картах 1880-х років, а пізніше — на польській карті 1939 року. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/osova-jewish-cemetery/>

Острог. Луцька брама і вулиця Ходкевича, 1922 р.³³²

Острог (Остріг) — місто Рівненського району, центр Острозької міської громади.

Острог — місто стародавнє, про нього вже згадується в Іпатіївському літописі під 1100 роком, коли він разом з городищем Більмаж були віддані за рішенням Ветичівського з'їзду Давиду Ігоровичу, внуку Ярослава Мудрого взамін за Володимерецьке князівство за осліплення Василька Ростиславича³³³.

Історія цього населеного пункту нерозривно пов'язана з іменем Костянтина Острозького, котрий у далекому 1576 року заснував тут славну Острозьку академію, зібрав у ній видатних науковців і педагогів того часу — Герасима Смотрицького, Йова Борецького, Дем'яна Наливайка та багатьох інших. В академії навчалися гетьман Петро Сагайдачний, науковець і письменник Мелетій Смотрицький та багато інших.

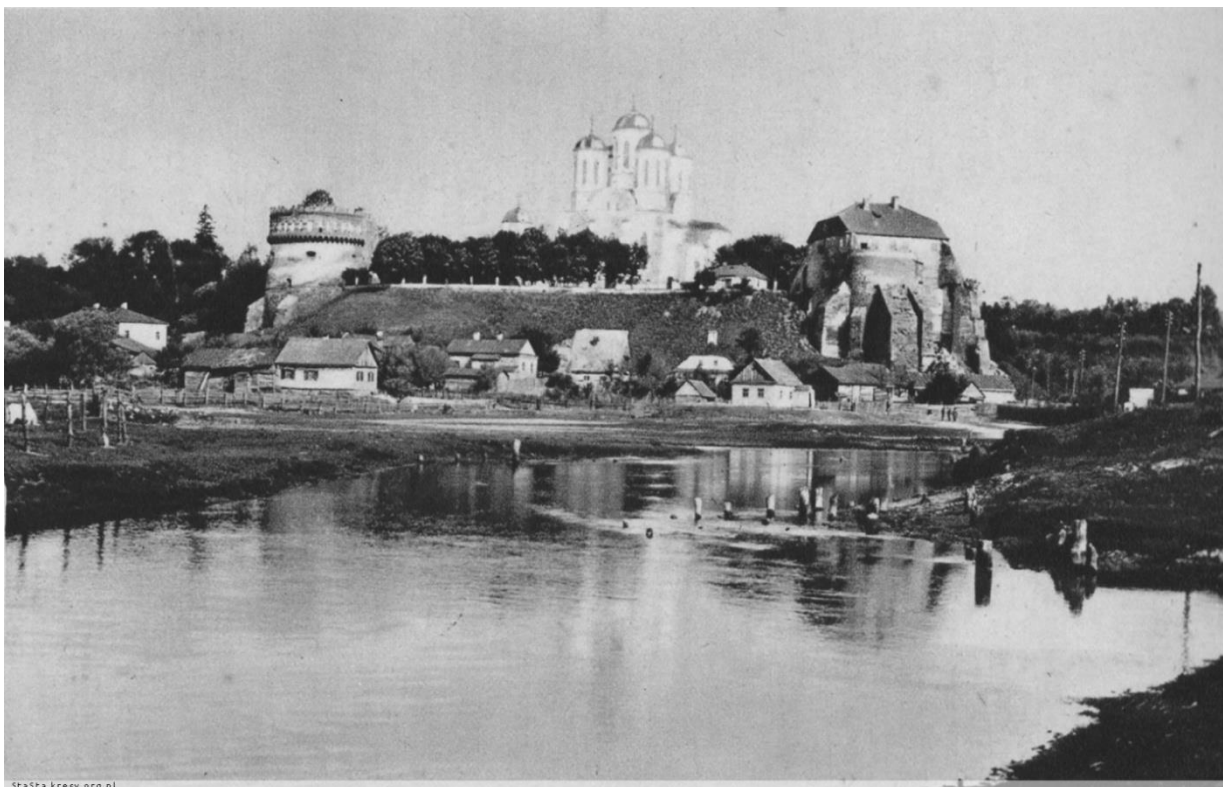
Велику суму коштів на розбудову академії надала його племінниця — княжна Гальшка Острозька. В основу діяльності Острозької академії було

³³¹ Ostróg // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1886. — Т. VII. — С. 682. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/682; Перлштейн И. Описание города Острога // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — Москва, 1847. — Кн. 4. — С. 137-142 URL: https://heritage.oa.edu.ua/assets/files/perlshteyn_opisanie_ostroga.pdf

³³² URL: <https://www.facebook.com/photo?fbid=1052626033531428&set=a.527795662681137>

³³³ Літопис Руський за Іпатіївським списком. (1908). URL: <http://izbornyk.org.ua/ipatlet/ipat11.htm>

покладено традиційне для середньовічної Європи, однак цілком незвичне для українського шкільництва, вивчення семи вільних наук (граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії), а також вищих наук: філософії, богослов'я, медицини. Спудеї Острозької академії опановували п'ять мов: слов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латинську. Унікальність та оригінальність цього вищого закладу освіти виявилися й у тому, що тут уперше поєдналися два типи культур: візантійська і західноєвропейська. З Острозькою академією пов'язується ренесанс українського народу.

Замок і замкова церква. Острог, 1915-1920 рр.³³⁴

Князь Острозький запросив відомого в той час друкаря Івана Федорова, оскільки хотів видати слов'янську Біблію. Іван Федоров був на той час визначним майстром книги, гравером, друкарем. Налагодивши друкарню, Іван Федоров 1581 року видав славнозвісну «Острозьку Біблію» давньоукраїнською мовою. Це була в той час найбільша й найкраще видана книга — неперевершений шедевр друкарського й графічного мистецтва, передмову до якої написав сам князь Костянтин. Це видання було відоме не лише в Речі Посполитій, а й в Московії та Європі. 1620 року «Острозька Біблія» була зареєстрована в каталозі бібліотеки Оксфорда, її мали шведський король Густав II Адольф (примірник книги зберігається у Королівській бібліотеці Копенгагена), кардинал Франческо Барберіні.

1585 року Острог отримав самоврядування за магдебурзьким правом³³⁵.

³³⁴ URL: <https://kresy.org.pl/8299427,foto.html>

³³⁵ Берковський В.Г., Близняк М.Б. ОСТРОГ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ostroh_mst

Після укладення Люблінської унії 1569 року Острого опинився в складі Речі Посполитої.

Після захоплення Волині Російською імперією 1793 року Острого став повітовим містом Волинської губернії³³⁶.

Після поразки визвольних змагань Острого опинився у складі Другої Речі Посполитої.

Острого, вул. Дубинська. 1926 р.³³⁷

У 1939 році — анексія Радянським Союзом.

1940 р. — всі єврейські установи були закриті, багато єврейських родин були вислані у віддалені райони Радянського Союзу.

27-28 червня 1941 року Червона армія обстріляла з гармат місто, у метричній книзі Святовоскресенської церкви зафіксовані імена 21 загиблого парафіянина³³⁸. Унаслідок боїв за Острого, що тривали до 2 липня 1941 року, під час обстрілів загинуло близько 500 євреїв міста³³⁹.

3 липня 1941 року — німецько-гітлерівські війська окупували місто.

³³⁶ Острозька академія — XVII століття. Енциклопедія / Ред. колегія: І. Пасічник, П. Кралюк, А. Атаманенко та ін. Національний університет «Острозька академія». — Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. — 512 с.: іл.

³³⁷ URL: <https://kresy.org.pl/9075835,foto.html?idEntity=9075833>

³³⁸ Державний архів Рівненської області, виставка «Сторінками метричних книг: унікальні генеалогічні записи 2 пол. XIX – 1 пол. XX ст.». URL: <https://rv.archives.gov.ua/fondy-online/121#gallery-20>

³³⁹ Трофимович В. В. Голокост на окупованій Волині / В. В. Трофимович, С. С. Іванов // Військово-науковий вісник. - 2015. - Вип. 24. - С. 76. URL: file:///C:/Users/Larisa/Downloads/vnv_2015_24_9.pdf

Острог. Єврейський квартал. 80-ті рр. XIX ст.³⁴⁰

Єврейська громада³⁴¹

Єврейська громада Острога – одна з найстаріших на Волині, виникла, по всій ймовірності, в кінці 14 ст. Найбільш ранні з збережених епітафій відносяться до 1444 р.

Створення єврейської громади в Острозі С.О. Бершадський відносить до часу після повернення євреїв до Великого князівства Литовського і на 30-ті рр. XVI ст. та вважає її однією з найбагатших³⁴². На початок XVII ст. острозька єврейська громада зростає, що видно хоча б з наявності двох вулиць Жидівських, Старої та Нової³⁴³ (до речі, ще на середину XVI ст. єврейська дільниця складалася з двох вулиць у Кременці, а на поч. XVII ст. – і в Старокостянтиніві). Так, на 1603 р. в Острозі проживало близько 110 єврейських родин. Під час поділу Острога між синами кн. В.-К. Острозького, вони приблизно порівну проживали в обох частинах міста. За підрахунками М.П. Ковальського в Острозі на той час

³⁴⁰ Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне, 2010. – С. 84. URL: <https://www.istvolyn.info/storage/uploads/w2Pf78LjphqYk2ZSeyFlah18DgM6E7pS2Y3jnsWl.pdf>

³⁴¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 12. Обычай — Проказа (1912) – С. 149-152. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf; “Ostrog” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Ostroh, Ukraine). URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol5_00034.html; A Memorial to the Ostrog Holy Community (Ostroh, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/ostroh/ostroh.html>

³⁴² Бершадский С. А. Литовские евреи: история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388 – 1569 гг.). – Спб.: тип.М.М.Стасюлевича, 1883 г. – С. 348, 349. – 431 с.

³⁴³ Описи Острожчини другої половини XVI - першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. - К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 76, 80. – 384 с. (Серія «Історичні джерела») URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Atamanenko_Viktor/Opysy_Ostrozhchyny_druhoi_polovyny_XVI_-_pershoi_polovyny_XVII_st.pdf?

804 родини³⁴⁴, з яких єврейську громаду представляло біля 110 сімей³⁴⁵, що становило близько 14% населення міста. На 1620 – 1621 рр. кількість будинків, в яких проживали представники єврейської громади зменшилася до приблизно 90³⁴⁶.

З актів 1532 р. видно, що місцеві євреї торгували рогатою худобою, що доставлялася ними з Валахії в обмін на сукняні та інші товари з Польщі. До середини 17 ст. єврейське населення швидко збільшилося, і, за словами літописця, налічувалося близько 1500 домогосподарів-євреїв.

В 1765 р. в Острозі жило 1777 євреїв, які володіли 415 будинками; в 1778 р. – лише 963 євреїв, яке зменшилося, по всій ймовірності, що було викликано пожежею 1775 р. Пізніші переписи показують прогресивне збільшення єврейського населення: в 1784 р.—1123 (323 будинки), а в 1787 р.— 1829 (282 будинки).

Острог на польських листівках, 1920-ті роки.

Напередодні другого розділу Польщі, в 1792 р., російське військо підступило до Острогу і, зайнявши передмістя, почало бомбардувати місто. Євреї шукали втечі в старій синагозі, міцні стіни якої витримали російські ядра. Легенда передає, що кулі та гранати, потрапили всередину синагоги через вікна, повисли в повітрі, не завдавши шкоди. Командуючий російськими військами

³⁴⁴Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 134; Його ж. Етюди з історії Острога. – Острог, 1998. – С. 125. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Kovalskyi_Mykola/Etiudy_z_istorii_Ostroha.pdf

³⁴⁵ Описи Острожчини... – С. 76 – 82.

³⁴⁶ Там само. – С. 188 – 192, 296 – 300.

велів приготувати 20 кращих гармат, щоб наступного дня штурмувати синагогу, прийняту ним за цитадель. Але єврей Еліезер, перепливши ріку Вілію, з'явився в російський табір і повідомив, що польських військ давно немає в місті. Врятовані від загибелі, євреї ухвалили святкувати цей день нарівні зі святом «Пурим».

Острог, ринок. 1900 р.³⁴⁷

У 1793 році Острог відійшов від Речі Посполитої до Російської імперії. Після анексії місто стало одним із найбільших центрів єврейського книговидання в Росії. Між 1794 і 1824 роками тут було засновано сім єврейських друкарень.

Протягом 19 століття члени єврейського Просвітництва, або маскілім, стали більш помітними. Вони заснували школу Талмуд-Тори та лікарню. Місто також було домом для сильної хасидської громади та династії.

На 1897 рік в Острозі проживало 9208 євреїв, що становило 62% від загальної кількості населення.

Після Першої світової війни Острог увійшов до складу новоствореної Республіки Польща. У міжвоєнний період євреї переважно працювали в торгівлі та сільськогосподарському виробництві.

У вересні 1939 року Радянський Союз напав на Польщу й окупував Острог — всі єврейські установи були закриті, багато єврейських родин були вислані у віддалені райони Радянського Союзу.

³⁴⁷Biblioteka Multimedialna Teatrnn.pl URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/92506/edition/87187>

**Члени організації Hehalutz, які бажали емігрувати до Палестини.
Острог, 20.04.1933 р.³⁴⁸**

Голокост³⁴⁹

Після початку радянсько-німецької війни багато представників єврейської молоді було мобілізовано до Червоної армії. Деякій кількості євреїв вдалося втекти з Острога.

Одразу після початку військових дій цивільне населення прагнуло евакуюватися на схід. Уродженка Острога О. Руй згадувала, що такою можливістю у першу чергу скористалися молоді чоловіки-євреї, серед яких, наприклад, був її сусід Шмилек Штирнберг³⁵⁰.

Проте далеко не всі були переконані в необхідності евакуації. Трагедія українського єврейства поглиблювалася ще й тим, що радянське керівництво, інформоване про долю їхніх одноплемінників у Польщі та про події в західних областях УРСР перших тижнів війни, не вжило достатніх заходів щодо організації евакуації й інформування євреїв республіки про смертельну небезпеку, що загрожувала їм

Німецькі війська окупували місто 3 липня 1941 року. Єврейське населення Острога на цей час становило 9,5 тис. осіб.

³⁴⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Ostroh%20?page=1>

³⁴⁹ “Ostrog” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Ostroh, Ukraine). World War II URL: https://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol5_00034.html; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольская райтип. 1997. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Execution of Jews in Ostroh. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/ostroh-ostrog-rivne-ukraine.222>

³⁵⁰ Особистий архів С. Іванова, спогади Руй Ольги Олександрівни (записані у м. Острозі 10 листопада 2011 р.), 8 арк, арк. 1.

Влітку та восени 1941 року німецька влада запровадила багато антисемітських заходів проти єврейської громади Острога. Вони наказали всім євреям віком від 16 до 60 років виконувати примусові роботи і погрожували смертю, якщо вони відмовляться. Чоловіки розчищали вулиці міста від сміття, а жінки виконували більше домашніх обов'язків, наприклад прибирання офісу. У цей час також був заснований Юденрат (Єврейська рада). Євреїв змушували носити зірку Давида і їм заборонялося покидати місто.

Першу акцію німці провели невдовзі після того, як зайняли Острог. 300 представників єврейської інтелігенції були зібрані та розстріляні на єврейському кладовищі.

Друга акція відбулася 4 серпня 1941 р. Підрозділ 1-ї мотопіхотної бригади СС зібрав єврейське населення на міській площі та вивели до лісу на південний захід від Острога. СС проводив відбір євреїв за їхньою працездатністю, сімейним станом і статтю. Чоловіків, жінок і дітей, які могли працювати, відправили назад до Острога, а решту – 957 євреїв розстріляли³⁵¹.

2 вересня 1941 року відбулася третя Акція. Німецький резервний поліцейський батальйон увійшов до Острога і зібрав усіх чоловіків-євреїв. Їм сказали, що вони повинні піти на примусові роботи на лісопильний завод за містом. Багато чоловіків-євреїв не вірили німцям, а декому вдалося втекти під час маршу до лісопилки. Після прибуття євреїв розділили на групи і вантажівками відвезли до братської могили, де й розстріляли. Поки відбувалася ця різанина, деякі християнські лідери Острога зрозуміли, що відбувається, і втрутилися до німецької влади, щоб врятувати євреїв. Їхнє втручання врятувало близько 500 єврейських життів.

Під час вересневої акції (2 вересня 1941 р.) було вбито 2500 євреїв³⁵². Після вересневої акції німці заснували новий юденрат, оскільки всі його початкові члени були вбиті.

У червні 1942 року німці переселили острозьких євреїв до гетто в частині міста, яка була зруйнована бомбардуваннями союзників. До цього часу в місті залишилося лише близько 3000 євреїв. 12 жовтня 1942 року євреїв із довколишніх сіл переселили до Острозького гетто. 15 жовтня німецька та українська поліція ліквідувала гетто. Вони зібравши його жителів і вивезли в ліс біля міста Нового, де розстріляли близько 2 тис. осіб. Деяким євреям вдалося втекти або сховатися під час Акції. Німецька влада направила підрозділи на їхні пошуки, і протягом другої половини жовтня 1942 року близько 1000 євреїв було схоплено та страчено.

З-поміж 15 тисяч мешканців у 1939 р. близько 10 тисяч становило єврейське населення³⁵³. Після Голокосту вижили тільки кожен і кожна десяті³⁵⁴.

³⁵¹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольская райтипография, 1997 г. С. 14. – 98 с.

³⁵² Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. С. 20. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

³⁵³ “Ostrog”. (2009). In Sh. Bronstein (Transl.), Encyclopedia of Jewish Communities in Poland (V, p. 34). Yad Vashem, Jerusalem.

³⁵⁴ Трофимович В. В. Голокост на окупованій Волині / В.Г. В. Трофимович, С. С. Іванов // Військово-науковий вісник. - 2015. - Вип. 24. - С. 76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2015_24_9.

Майже 400 людей після війни повернулися в місто, багато згодом емігрували до Ізраїлю. Сучасна єврейська громада Острога налічує 16 людей. Отже, Шоа як гігантський розрив у міському хронотопі знищив тяглість часу і поколінь, зруйнував міську структуру, соціальні й культурні мережі та зв'язки, що були встановлені й накопичені за століття співіснування. Місто втратило свій потужний культурний вимір і присутність великої спільноти, яка робила значний внесок у становлення його ідентичності. Крім того, воно було вирване з плину власної історії, зупинене в розвитку як мультикультурне східноєвропейське містечко – штетл, що неминуче позначилося на його сьогоденні. Після Другої світової війни травматичний, катастрофогенний потенціал Голокосту продовжила тоталітарна гегемонія советського режиму.

Василь Васильович, 1930 р. н.: *«Мою бабусю, її внучку і мого дідуся забрали на глиняний кар'єр в селі. Мені все це розповів хтось із села, який пас своїх корів. Їм сказали роздягнутися, дідуся треба було спочатку роздягнутися, бо в нього був гарний костюм. Бабуся сказала: «стріляй мене спереду, я не обернусь». Розстріляли її спереду, потім дідуся і маленьку*

дівчинку.

Щодо мого брата, поліцейські запитали його, чи він єврей. Йому сказали «подивимось ти чи ні, знімай штани». Не знаю, заплакав мій брат чи ні, але його застрелили і залишили так.

Я все ще був у річці, і вода холодна мені по шию. Я вийшов з води, не знав, що робити, не відчував кінцівок. Жінка, яка жила на вершині пагорба, яка прала свою білизну, побачила мене і сказала: «Що ти тут робиш? Не рухайся, я піду шукати свого чоловіка і свого брата, вони прийдуть забрати тебе на візку». Прийшли, підняли мене, я не міг рухати ні ногами, ні руками. Вони відвели мене до себе додому і роздягли догола. Поліція ще була в селі. Мені дали свій одяг, бо не мали дітей. Вони були занадто великі для мене. Сховали мене в хліві під годівницею, мені було дуже тісно. Коли поліцаї вийшли з села, пограбувавши його, вивели мене зі стайні, напоїли горілкою, облили все тіло і посадили на піч, українську піч, на якій спали. Так вони врятували мені життя. Якби мене покинули, я б помер. Наступного ранку мама, яка почула, що я живий, прийшла за мною. Решту не скажу. Нас багато переховували люди нашого села, з якими

у нас були дуже хороші стосунки». (Свідчення № 86U, опитування в Острозі 2 серпня 2004 р.)³⁵⁵

Синагога³⁵⁶

Острог, синагога. 1930 р.³⁵⁷

Про те, коли почала діяти в Острозі синагога точних відомостей немає. Дослідник Острога і Волині Яким Перлштейн відносив її початок до 1400 року. Такої ж думки щодо створення єврейської святині дотримувалися автори монографій про Острог Станіслав Кардашевич, Михайло Тучемський, Анатолій Хведась та інші. У «Акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 року» вже згадувалася синагога та школа рабинів, що існувала при ній синагога була збудована у східній рівнинній частині Острога, неподалік від берега річки Вілії.

При синагозі з 1608 року працювала друкарня. Друкарня була закрита 1832 р. у зв'язку з тим, що тут друкувалися маніфести польських повстанців.

У 1610 р. на свої кошти рабі Самуель Едельс (Маршує) відремонтував синагогу та побудував з північного боку спеціальне жіноче відділення. З тих пір

³⁵⁵ Execution of Jews in Ostroh. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/ostroh-ostrog-rivne-ukraine.222>

³⁵⁶ Перлштейн И. Описание города Острога // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Москва, 1847. – Кн. 4. – С. 137-142 URL: https://heritage.oa.edu.ua/assets/files/perlshteyn_opisanie_ostroga.pdf; Христина Семерин Х. Д. Меморіалізація Голокосту в Острозі: місця і простори пам'яті та (ко)меморативні практики роботи з ними. Е-журнал урбаністичних студій Місто: історія, культура, суспільство, № 9 (2) 2020 р. – С. 126. URL: https://www.duhk.org/fileadmin/data_duhk/documents/Dolhanov.pdf

³⁵⁷ BibliotekaTeatrnn.pl URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/95423/edition/89999/content>

синагогу називали за ім'ям Маршує. Вірогідно, що синагогу перебудовано за проектом архітектора Якуба Мадлайна.

У 1726 р. дах синагоги покрили оцинкованим залізом, повністю відновили інтер'єр та купили великий бронзовий підсвічник. Стіни були облицьовані керамічною плиткою.

Під час російсько-польської війни 1792 року російська армія під командуванням генерала Каховського підступила до Острога. Налякані євреї, щоб порятувати свої життя, зачинилися в синагозі. Тим часом, польське військо покинуло місто, не готове чинити опір, через свою нечисельність. Росіяни, вважаючи, що синагога це замок, обстрілювали будівлю з гармат протягом двох днів. Гарматні ядра, залітаючи до синагоги через вікна, залишалися висіти у повітрі. Тільки одне ядро пошкодило південну стіну. Аж врешті серед євреїв знайшовся хоробрий юнак Еліезер, який вийшов із синагоги і пішов на зустріч до росіян. Пояснивши їм, що поляки вже давно покинули місто, він показав росіянам брід через річку Вілію (міст був спалений поляками при відступі). Пізніше, на знак про такий дивовижний порятунок, те місце на південній стіні куди потрапило ядро не тинькувалося, інше ядро, було підвішене під склепінням у молитовній залі.

Пізніше їх зберегли як символ чудесного порятунку і відзначали день події щорічно. Ядра і синагогальний світильник зберігаються нині в Острозькому краєзнавчому музеї³⁵⁸.

У 18 столітті вздовж північної і східної сторін будівлі були здійснені добудови. Наприкінці 19 століття на західному фасаді з'явився балкон.

У 1912 році здійснений капітальний ремонт храму. Західний фасад отримав оздоблення рустом. Перероблено аттик північної добудови. Розписано інтер'єр.

Внаслідок бойових дій часів Другої світової війни будівля зазнала значних ушкоджень. У 1941 році її зруйнували та пограбували гітлерівські окупанти. Бійниці на головному фасаді, а також контрфорси між вікнами були повністю знищені.

У 1960 роках споруда зазнала значних втрат і була перетворена на склад. Східна частина була зруйнована, як і більша частина північної і аттик західного фасаду. Збереглася лише молитовна зала.

У 2016 році Григорій Аршинов розпочав відновлення пам'ятки. Ймовірно, цього разу йтиметься про повну реставрацію, що символізуватиме відродження ідентичності штетлу у просторі сучасного міста. Принаймні станом на зараз, за повідомленням ініціатора, вже відремонтовано 8/9 стелі Великої Синагоги. Прикметно, що творці насичують архітектурні рішення символічними сенсами, зокрема, оздоблення стелі нагадуватиме про недалеке трагічне минуле будівлі й громади. Це дає змогу міркувати про метонімічну семантику відновлення пам'ятки як відроджуваного єврейського виміру міста.

---

³⁵⁸ Манько, М., & Шпізель, Р. (2001). Пам'ятки єврейської історії та культури в зібранні Державного історико-культурного заповідника Острога. В Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті». Retrieved from <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf67.htm>

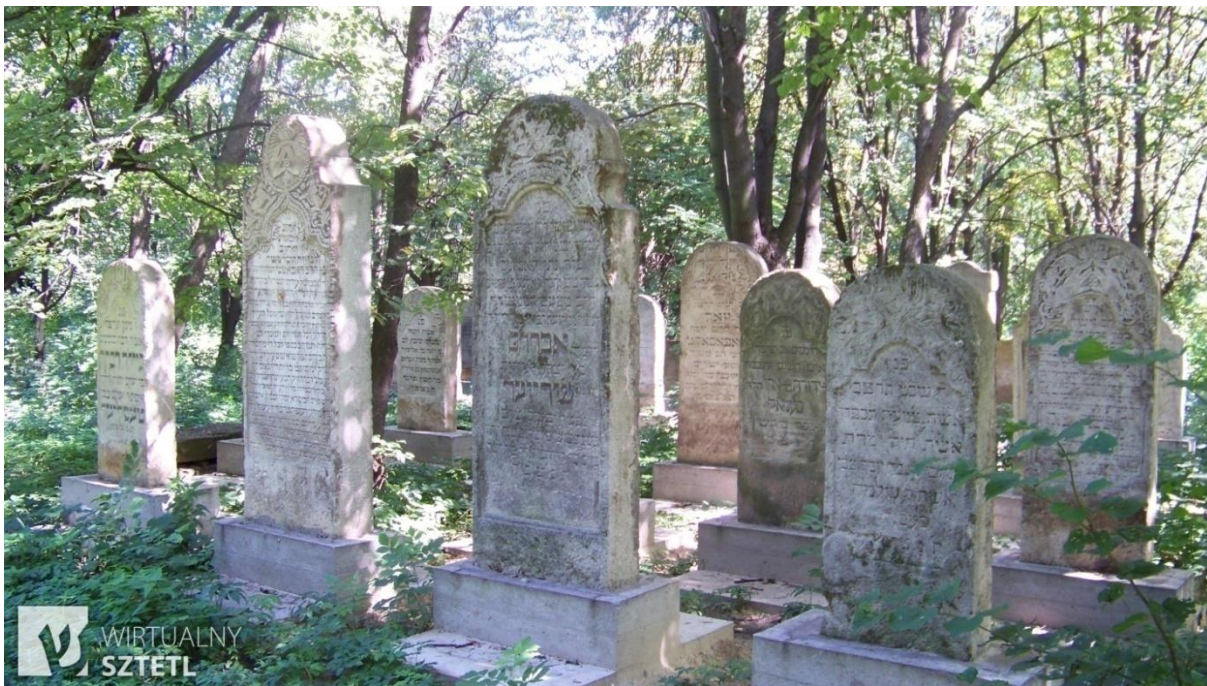
Острог, інтер'єр синагоги. 1930 р.³⁵⁹

Інтер'єр острозької синагоги³⁶⁰

³⁶⁰ Синагоги: архітектурні доповнення волинського краю. <https://www.volynpost.com/news/62413-synagogy-arhitekturni-dopovnennia-volynskogo-krayu-foto>

Єврейський цвинтар в Острозі, 2007 р.³⁶²

Єврейський цвинтар в Острозі знаходиться в центральній частині міста, він займає ділянку неправильної форми з приблизними розмірами 200 x 220 x 160 x 175 x 160 м.

Дата заснування цвинтаря невідома, ймовірно воно існувало вже на початку XVI ст. Це підтверджує фотографія в колекції Історико-культурного музею в Острозі мацеви Менахема, сина Еліезера, який помер 19.07. 15 січня 1520 р. Згадки про надгробки, датовані 1445 р., що з'являються в різних публікаціях, були піддані сумніву М. Носоновським.

За понад 400 років існування цвинтар став місцем поховання кількох тисяч мешканців Острога та навколишніх міст. Там були поховані: рабин Шмуель Еліезер Едельс, син Єгуди га-Леві, помер 1631 р., рабин у Любліні, Хелмі, Тикоціні, Острозі; засновник єшиви в Острозі, автор книги Хідуша Махараша, Меїр Маргуліот, син Цві Гірша, помер 1790 р., рабин у Ясло, Городенці, Львові та Острозі; учень Бешта; автор книг *Meir netivim*, *Derech ha-tov we-ha-Yashar*, *Kotnot Or*³⁶³, Яків Йосеф, син Єгуди Арі Лейб Джейві, помер 1791 р., цадик в Острозі, автор книг *Mora mik dasz*, *Ein Mishpat*, *Rav Jejvi*³⁶⁴. Під час Другої світової війни цвинтар було частково спустошено. Його використовували після закінчення війни. Останні 6 похоронів відбулися в 1968 році³⁶⁵.

³⁶¹ Михайло Носоновський, Олександра Фішель Старейшее еврейское надгробие из восточной Европы на разрушенном кладбище из Острога. URL: <https://www.berkovich-zametki.com/2016/Zametki/Nomer1/Nosonovsky1.php>

³⁶² URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/70212?ref=art&nid=26562>

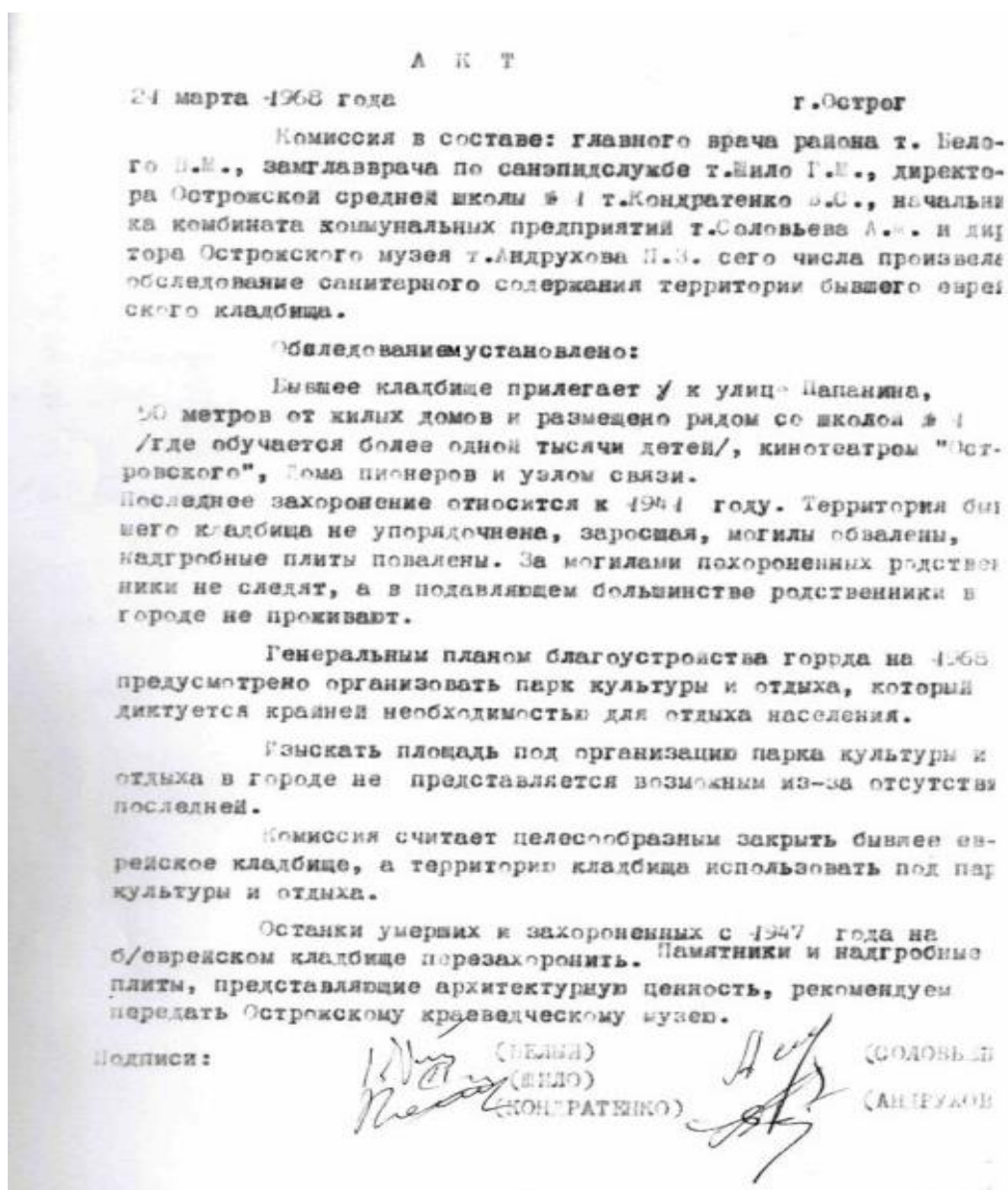
³⁶³ Rabinowicz T., *The Encyclopedia of hasidism*, Northvale – New Jersey – London 1996, s. 306.

³⁶⁴ Rabinowicz T., *The Encyclopedia of hasidism*, Northvale – New Jersey – London 1996, s. 240.

³⁶⁵ Інформація отримана від Г. Аршинова

У 1983 році влада Острога вирішила перетворити кладовище на парк культури і відпочинку. Усі мацеви були вирвані та використані як будівельний матеріал, зокрема для будівництва фундаменту лікарні.

У 1991 році парк закрили і розпочали реконструкцію цвинтаря, яку ініціювала група місцевих активістів на чолі з Григорієм Аршиновим. Кілька сотень виявлених надгробків перевезено на кладовище та встановлено на бетонних постаментах. Найдавніша ідентифікована мацева вшановує Переца, сина Цві, який помер 17 березня 1689 року. Охель рабина Шмуеля Еліезера Едельса було перебудовано та встановлено нові надгробки рабина Меїра Маргуліота та цадика Якова Йосефа Джейві. Робота проводилася за підтримки, серед іншого, Луїса Кестенбаума, рабина Ізраеля Меїра Габадж і Лейб Суркіса³⁶⁶.

Акт про ліквідацію єврейського цвинтаря

³⁶⁶Інформація отримана від Г. Аршинова. URL: <https://www.berkovich-zametki.com/2016/Zametki/Nomer1/Nosonovsky1.php>

Палац графа Августа Ледухівського в Острожці, 1916 р.³⁶⁸

Острожець — село у Дубенському районі, центр Острожецької сільської громади.

Перша історична згадка про село Острожець датувалась 29 червня 1528 року, коли «Троїцькому городничому Петру Михайловичу грамотою короля польського Сигізмунда I Старого дозволено заснувати місто в його спадковому володінні в селі Острожець на землі Волинській». Цей рік і вважався роком заснування с. Острожець.

Згадки про Острожець як місто трапляються в різних документах XVI століття, наприклад в описі Луцького замку 1545 р.; у скарзі єврея з Луцька Юска Аграновича про заповідання йому ран Сидором Підгаєцьким у корчмі м. Острожця, датованій 26 жовтня 1563 р.³⁶⁹; у скарзі від 2 грудня 1566 року

---

367 Ostrožec, mko, pow. dubieński // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1886. — Т. VII. — S. 731. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/731

368 Під час Другої світової війни палац був частково зруйнований, були знищені твори мистецтва і родинні пам'ятки. Будівля палацу розміщена в парку, який був закладений польським ландшафтним архітектором Валер'яном Кроненбергером. Після війни будинок відбудували, в ньому до 1959 р. знаходився районний комітет комуністичної партії, а зараз розташований протитуберкульозний диспансер. Österreichische Nationalbibliothek. URL: <https://onb.wg.picturemaxx.com/?16756386081222671803>

369 Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С.205. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

луцького єврея Мошка Батковича, якого пограбували в Острожці селяни князя Федора Головні-Острожецького.

Першими власниками містечка були представники роду Семашків. 15 травня 1602 року луцький староста і ключник Микола Семашко продав Острожець із присілками у Луцькому повіті Волинського воєводства Яну Кашевському (Кошовському). Населення Острожця у цей період можна умовно поділити на римо-католиків (переважно поляків), греко-католиків (здебільшого українців), православних християн (українців) і юдеїв (євреїв). Такий етноконфесійний поділ зберігатиметься до Другої світової війни. Загалом поліконфесійність і багатоетнічність були помітними рисами традиційного світу на сході Європи.

Острожець, 1914-1918 рр.³⁷⁰

У 1886 році у містечку було 130 будинків, 973 мешканці (з них 18% євреї), церква, каплиця католицька (парафія Яловичі, луцького деканату), єврейський дім молитви, школа, броварня.

У 1929 р. на містечко Острожець поширені правила міської забудови³⁷¹.

17 вересня 1939 р. радянські війська ввійшли на територію Волинського воєводства і приєднали його до УРСР. Упродовж 1939–1941 рр. в Острожці

³⁷⁰ Österreichische Nationalbibliothek. URL: <https://www.bildarchivaustria.at>

³⁷¹ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

тривав так званий період «перших совєтів» — перше встановлення радянської влади.

За словами Ніни Миколайчук, прихід радянської влади мешканці Острожця зустрічали переважно радісно і з ентузіазмом. Проте згодом вони були дуже розчаровані через соціальні зміни й репресії, які чинив режим³⁷².

Оскільки об'єктом радянських репресій у цей час найчастіше ставали поляки, зазнав переслідувань граф Август Ледухівський — останній власник маєтку в Острожці. Його заарештували 20 вересня 1939 р., відвезли до луцької в'язниці. Радянська влада звинувачувала Августа Ледухівського в контрреволюційній діяльності й у тому, що він був великим землевласником. Згідно з вироком від 8 квітня 1941 р. Ледухівського мали відправити в заслання на 5 років до Узбецької РСР. Відлік цього терміну мав розпочатися з 20 вересня 1939 року. Якою була його подальша доля, невідомо³⁷³. Місцеві мешканці намагалися заступитися за Ледухівського, однак це не мало жодних результатів.

Напередодні відступу Червоної армії з Острожця 24 червня 1941р. члени НКВС, як і в багатьох інших місцях, розстріляли у містечку 48 осіб. Наступного дня їх знайшли селяни у льосі біля колишнього графського маєтку. Українські очевидці засвідчили, що жертвами були члени осередку «Просвіта» та «місцева інтелігенція»³⁷⁴.

26 червня 1941 року до Острожця увійшли солдати 6-ї армії вермахту. У липні — серпні містечко перебувало під управлінням польової комендатури. Уже з перших тижнів окупації в Острожці почалися репресії проти євреїв, а також комуністичних функціонерів, яким не вдалося евакуюватися.

Із вересня 1941 р. в Острожці почали формувати цивільні органи окупаційної влади. Містечко стало районним центром, що підпорядковувався гебіту Дубно як частині Райхс комісаріату Україна. Дубенським гебітскомісаром став Вернер Брокс, а керівником жандармерії навесні 1942 р. призначили лейтенанта Еберхарта³⁷⁵. У колишньому графському будинку в Острожці розташувався крайсландвір³⁷⁶ — лейтенант Фрідріх Фогель, в якого був щонайменше один заступник на прізвище Шульц. Згодом Фогель був залучений до координації репресивних акцій в Острожці та навколишніх селах.

---

³⁷² Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною. Миколайчук Острожець: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — С. 21. – 90 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/ostoroj_2023.pdf

³⁷³ Ящечко-Блаженко Тетяна. Невідома історія в'язня луцької тюрми та власника палацу в Острожці. URL: <https://www.volynnews.com/ua/news/all/nevidoma-istoriia-viaznia-lutskoj-tiurmy-ta-vlasnyka-palatsuv-ostrozhtsi/>

³⁷⁴ Аудіоінтерв'ю з Ніною Федорівною Миколайчук. Острожець: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — С. 25. – 90 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/ostoroj_2023.pdf

³⁷⁵ Kruglov Alexander, Dean Martin. Ostrozec. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1440. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos/download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

³⁷⁶ Крайсландвірт — представник німецького сільськогосподарського управління, відповідальний за господарські справи на рівні району. Такого посадовця призначали в усіх районних центрах округи. Ключовою функцією крайсландвірта був контроль за процесом сільськогосподарських поставок продовольства для вермахту.

Сім'я Міллерів із Торговиці, разом із Ірвіном, який пізніше пережив Голокост, 1937 р. Євреїв Торговиці переселили в Острожець навесні 1942 року.³⁷⁷

Єврейська громада³⁷⁸

У 1870 р. в Острожці мешкали 177 євреїв (18,2 % загальної кількості населення), у 1897 р. — 636 (43,4%), 1921 р. – 632 (37%), У 1939 році – 624 євреї.

Перші згадки про євреїв в Острожці датуються 1528 р. У 17 столітті було закладено єврейський цвинтар. У 1867 році діяла синагога.

З 1870 р. рабином в Острожці був Бен'ямін Філер (1840–?).

У 1897 році серед євреїв Острожця було восьмеро купців, декілька дрібних торговців, шість ремісників³⁷⁹.

Основною діяльністю єврейського населення в ХІХ – на початку ХХ століть є торгівля (товари, що привозяться з Луцька) і різні ремесла.

У 1914 році євреям належали всі 5 бакалійних крамниць і єдиний магазин прасованих виробів.

У 1920-30-х роках. В Острожці було 3 синагоги, в тому числі 2 хасидські.

Євреї в Острожці засновували власні національно-культурні та політичні організації. Єврейські очевидці стверджують, що в 1930-х у містечку діяли осередки двох політичних організацій: сіоністської молодіжної організації «Га-

³⁷⁷Організація «Захист пам'яті». Фонд Шоа університету Південної Каліфорнії URL: <http://www.protecting-memory.org/uk/memorial-sites/%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%86%D1%8C/>

³⁷⁸Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 12. Обычай — Проказа (1912) – С. 152. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom12_1912__ocr.pdf ; Острожець: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 90 с. URL: https://holocaust.kyiv.ua/Files/zah_pam/ostoroj_2023.pdf

³⁷⁹ Острожец. Российская еврейская энциклопедия. URL: <http://www.rujen.ru/index.php/ОСТРОЖЕЦ>

Шомер га-Цаїр»³⁸⁰ і нелегальні комуністичні групи, лідером якої був Агарон Куперма³⁸¹.

Пола Грінштейн розповіла, що її старший брат був місцевим активістом-ревізіоністом³⁸², одним із сіоністських лідерів містечка: «...мій брат був великим політиком також. Насправді мій брат був... він вивчився на рабина у Мір Єшиві³⁸³. Проте він не хотів бути рабином, він був лідером Бейтару³⁸⁴». Він часто їздив по сусідніх містечках, агітуючи виїжджати до Палестини.

**Пола Грінштейн, пережила Голокост у селі Острожець.
Під час інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа.
*м. Маямі, 23 жовтня 1996 р.***

---

³⁸⁰«Га-Шомер га-Цаїр» — мережа дитячо-юнацьких скаутських єврейських молодіжних організацій. В осередках цього руху готували молодих євреїв до еміграції до Палестини, прищеплювали їм цінності сіонізму (політичний рух за створення держави Ізраїль на території Палестини), а також навчали основ ведення сільського господарства, щоб вони змогли ефективно працювати в колективних сільськогосподарських підприємствах (кібуцах), заснованих євреями на території Палестини.

³⁸¹ Свідчення Поли Грінштейн (мовою іврит). Yad Vashem Archives, collection O.3, file 1775.

³⁸² Ревізіонізм — течія в політичному сіонізмі, що спирається на ідеї Володимира Жаботинського. Представники цього напрямку боролися за створення єврейських збройних формувань, які мали забезпечити проголошення в Палестині єврейської держави.

³⁸³ Єшива — єврейський вищий релігійний навчальний заклад.

³⁸⁴ Бейтар — молодіжна сіоністська організація. Pola Grinstein, Interview 21494, Part 1

Голокост³⁸⁵

26 червня 1941 р. до Острожця увійшли солдати 6-ї армії вермахту.

За наказом німецької військової адміністрації влітку 1941 р. в Острожці було створено юденрат — колективний орган самоуправління єврейської громади, який формували нацисти з представників місцевих євреїв (часто лідерів місцевої громади, але не завжди). Члени юденрату не мали права самостійно вирішувати проблеми й управляти громадою на власний розсуд. Функції юденрату в Острожці та інших місцевостях полягали у виконанні нацистських наказів і розпоряджень щодо постачання продовольства, робочої сили й контрибуцій у вигляді грошей і цінних металів (золота й срібла).

У серпні 1941р. в Острожці, за даними ізраїльського історика Шмуеля Спектора, вермахт провів першу «акцію», під час якої розстріляли сорок євреїв³⁸⁶.

Усім євреям наказали носити розпізнавальні знаки. 6 вересня 1941 р. генеральний комісар округи «Волинь — Поділля» видав розпорядження про те, що «всі жиди на терені Генерального комісаріату мусять носити жовті латки на грудях та на спині і що на недотримання повищого розпорядження треба карати штрафом 1000 крб»³⁸⁷.

Антиєврейські заходи окупаційної влади ще більше посилювалися у квітні 1942 року, коли в Острожці було створено гетто, в якому перебувало близько 900 євреїв з Острожця і Торговиці.

Гетто було оточене парканом та колючим дротом, і більшість євреїв з навколишніх менших сіл (зокрема, Торговиці, Перемилівки та ін.) були примусово переселені до нього. Гетто було створено на території, що охоплювала половину міста.

У жовтні розпочалася ліквідація останніх гетто на території гебітскомісаріату Дубно. 9 жовтня 1942 року, коли нацисти проводили масштабну ліквідаційну операцію ("Акція") в Райхскомісаріаті Україна, в'язнів з Острожецького гетто зібрали на околиці міста, біля єврейського кладовища. Українських селян змушували копати яму³⁸⁸. Акцію проводив загін SiPo³⁸⁹ та СД з Рівного.

---

³⁸⁵ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997.— С. 73. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf ; Execution of Jews in Ostrozhets. <https://yahadmap.org/en/#village/ostrozhets-ostrozec-rivne-ukraine.223>

³⁸⁶ Spector S. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944* / S.Spector. — Jerusalem, 1990. — P. 73. — 383 p.

³⁸⁷ Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-48. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 131.

³⁸⁸ Execution of Jews in Ostrozhets. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/ostrozhets-ostrozec-rivne-ukraine.223>

³⁸⁹ Поліція безпеки Третій Рейху, Sicherheitspolizei (англ. Security Police), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і Kriminalpolizei (кримінальної поліції; Kripo) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі.

Естер та Роні (Острожинець), двоюрідні сестри вцілілого у Голокості Натана Пітерса. Жодна з них не пережила Голокост.³⁹⁰

Позаяк страта відбувалася майже на околиці містечка, багато сусідів-українців мали змогу спостерігати за цим. За свідченнями української мешканки, до цвинтаря привезли 19 машин з євреями³⁹¹. Бранців змушували роздягатися й іти до задалегідь підготовленої ями. Розстріли тривали впродовж дня. Ось як описувала розправу одна з українських очевидиць: *«Нас з хатей вигнали, то ми були аж там з теї сторони дороги, аж там ми були далеко. Ми тільки наблюдали, дивилися, як їх привезуть машину, згрузять і на ходу роздівають до нага. Тому що вони думали, що в їх є в трусах золото зашите. То їх роздівали до гола. Голих, повністю голих гнали, і вони йшли й лягали, в яму йшли їдні за другими, старі й малі, за руки поберуться й ідуть і лягають, і їх там били. А били німці. Сиділо три німці з автоматами і їх стріляли»³⁹².*

За післявоєнними даними Надзвичайної державної комісії Радянського Союзу зі встановлення та розслідування злочинів німецьких загарбників, в Острожці було розстріляно 532 особи. Ці цифри, ймовірно, дещо занижені,

³⁹⁰Фонд Шоа університету Південної Каліфорнії, інтерв'ю з Натаном Пітерсом URL: <http://www.protecting-memory.org/uk/memorial-sites/%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%86%D1%8C/>

³⁹¹ Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук; Острожець: з давнини до сьогодення [Текст] / упоряд. Ніна Миколайчук. - Вид. 2-ге, допов. - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. - С. 24. – 236 с.

³⁹² Аудіоінтерв'ю з Лідією Данилівною Літвінчук.

враховуючи значно більшу кількість в'язнів гетто до його ліквідації. Серед вбитих були євреї з самого Острожця, а також кілька сотень переселених євреїв з Торговиці та інших сіл і втікачі з сусідніх гетто.

Загалом в Острожецькому районі, за даними радянської Надзвичайної державної комісії, загинули 1985 осіб, значну частину з яких становили євреї³⁹³.

За оцінкою ізраїльського історика Ш. Спектора, приблизно 1330 осіб спромоглися втекти з гетто Острожця за весь термін його існування й напередодні ліквідації³⁹⁴.

Відкриття пам'ятника жертвам Голокосту в Острожці 2 липня 2015 р.³⁹⁵

³⁹³ ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 1. Д. 61. Л. 10.

³⁹⁴ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 199.

³⁹⁵ URL: <https://uamoderna.com/backward/zhyttya-ta-zagybel-yevrejskyh-gromad-zahidnoyi-volyni-chastyna-2/>

Радивилів у 1930-і роки.

Радивилів (до 1940 року — Радзивилів; у 1940–1993 роках — Червоноармійськ) — місто Дубенського району, центр Радивилівської міської територіальної громади.

У документах Луцького замку Радивилів уперше згадується в акті від 21 травня 1564 року – у скарзі зем'янина (землевласника) Данила Рогозинського «об отнятии у него из заставы урядником местечка Радвилова, имения воеводы Виленского Миколая Радвила, паном Иваном Патрикеем нескольких человек крестьян в селе Перенятине». Цей дещо ускладнений для сприйняття запис середньовічного документаліста слід розуміти так: представник віленського воєводи, у масток якого входив і Радивилів, забрав у Рогозинського селян, котрі були передані йому у вигляді застави за якийсь борг, причому забрав, борг не повернувши. Наступна згадка – в акті від 9 червня того ж 1564 року: вїт містечка Радвилова скаржився, що урядник пана Федора Рудецького вимагав мито у тих міщан радивилівських, які проїздили через село Рудку з пустими возами, жорстоко побив і пограбував їх, що підкріплено свідченням віжа (судовиконавця).

---

396 Radziwiłłów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego.—Warszawa: Druk «Wieku», 1888.— Т. IX.— S. 476.(пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/476; Baliński M., Lipiński T.Radziwiłłów // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa nakład i druk S. Orgelbranda, 1845 — Т. II.— Cz. 2.— 1442 s.— S. 902. (пол.). URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=181>; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С.284-285. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Ящук В. Радивилів. Краєзнавчі матеріали. — Рівне. — 2004. URL: <https://svoboda006.narod.ru/ra.htm#metka102>

21 серпня 1564 року вїт Радивилова скаржився, що зем'янин Олехно Белостоцький заарештував міщанина радивилівського під тим приводом, ніби в нього виявився крадений кінь. І хоча той заперечував, Белостоцький змусив його віддати коня, а також віз із сіллю. 12 жовтня все того ж року намісник Іван Патрикей скаржився на зем'янина Каленика-Богдана Батковського через те, що той побив і пограбував його слугу.

21 листопада 1568 року Лазар Кашубський, слуга митника Великого князівства Литовського Айзаха Бородавки, повідомляв про напад на нього в лісі між містечками Радивиловом та Берестечком трьох розбійників, які поранили коня і забрали документи, одяг, а також митні кошти, отримані в Кременецькій і Янушпольській митних коморах.

З цих архівних записів видно, що на той час Радивилів уже був містечком, яке, вірогідно, перейменовували на честь нових власників – із нагоди одержання ними князівського звання. Якою була попередня назва поселення – не відомо.

1795 – Правобережна Україна приєднана до Росії; Радивилів опиняється при кордоні з Австро-Угорщиною і входить до Кременецького повіту Волинського намісництва, згодом – до Волинської губернії. У містечку з'являються прикордонні війська, починає діяти митниця.

17 вересня 1939 – місто, відійшовши до УРСР внаслідок окупації військами СРСР Західної України, стає райцентром.

30 червня 1941р. – 19 березня 1944 р. – німецька окупація міста.

Радивилів, 1910-1915 рр.³⁹⁷

³⁹⁷ URL: <https://kresy.org.pl/9710810,foto.html?idEntity=7874142>

Радивилів, члени організації «Кібуц». 1935 р.³⁹⁸

Єврейська громада³⁹⁹

Євреї вперше згадуються в Радзівілові наприкінці XVI ст. У 1897 році під владою Російської імперії єврейське населення містечка становило 4322 особи, що становило приблизно 60 відсотків від загальної кількості населення. Під час Першої світової війни, коли російські війська були на лінії фронту, багато євреїв втекли до міста Кременець, а інші емігрували через економічну скруту. Після Першої світової війни Радзівілов увійшов до складу незалежної Польської держави у складі Волинського воєводства.

У 1921 році єврейське населення скоротилося і становило 2036 осіб, що складало 48 відсотків від загальної кількості населення міста. У період між двома світовими війнами євреї домінували в торгівлі зерном. Більшість заробляли на життя торгівлею та ремісництвом; деякі володіли заводами, головним чином для переробки зерна та харчових продуктів. У цей період у місті активно діяли сіоністські партії та їх молодіжні рухи (такі як Га-Шомер Гацаїр, Бейтар, Гордонія, Дрор). У місті також була івритомовна школа Тарбут, яка працювала з дитячим садком, а також єврейська публічна бібліотека.

У 1937 році в Радзівілові проживало близько 3000 євреїв, що становило близько 50 відсотків його населення.

³⁹⁸ URL: <https://www.amazon.com/Memorial-Book-Radzivilov-Translation-Zikaron/dp/1939561698>

³⁹⁹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 13. Проклятие — Сарагосси (1912) — С. 268. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912__ocr.pdf; Radzivilov: Sefer zikaron Memorial Book of Radzivilov (Radyvyliv, Ukraine), Published by the Organization of Radzivilov Emigrants in Israel Tel Aviv 5727—1966. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Kremenets/web-pages/documents/Yizkor-Books/Radzivilov_Sefer_Zikaron_Adini.pdf; Меморіальна книга Радзівілова (Радивилів, Україна). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Radzivilov/Radzivilov.html#TOC12>

Після 17 вересня 1939 року з приходом Червоної армії в місто, за пактом Ріббентропа-Молотова, Радивилів увійшов до складу Радянської України. Незабаром після цього місто було перейменовано в Красноармійськ. Радянська влада поклала край общинному життю. Єврейські організації та установи були розпушені, а приватні підприємства націоналізовані. Кілька заможних сімей міста, а також деякі єврейські біженці з окупованих Німеччиною частин Польщі, які вирішили не брати радянського громадянства, були заслані радянською владою до ГУЛАГу.

Перша сіоністська молодіжна організація в Радивиліві. 1910 р.⁴⁰⁰

Німці захопили Радивилів 27 червня 1941 р. 15 липня 1941 року 28 євреїв були розстріляні нібито як комуністичні активісти підрозділом СС за містом, у лісі біля прикордонного міста Броди.

15 серпня єврейський комітет, який був створений відразу після німецької окупації, став юденратом (єврейською радою). Голова комітету Вайдерхорн, асимільований німецькомовний єврей з Угорщини, пішов у відставку, і Яків Фурман зайняв посаду нового голови юденрату.

25 серпня євреям містечка наказали кілька годин чекати на ринковій площі, за цей час у їхніх будинках пограбували все цінне майно. Влітку та восени 1941

⁴⁰⁰ Сидять справа наліво: 1) Фінкельштейн, 2) Мардер, 3) ..., 4) Райзер, 5) ... Стоять, ряд А: 1) Грінберг, 2) Менахем Голдгарт, 3) Бен-Ціон Бетлін, 4) сестра Глузмана, 5) Фінкельштейн, 6) ... Стоячий ряд Б: 1) ..., 2) Зільберман, 3) Цві Глузман, 4) Глузман, 5) Левітен. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Radzivilov/rad012.html#Page15>

року німці провели в Радзівілові низку антиєврейських заходів. Євреям було наказано носити відмітні знаки (спочатку білі пов'язки з синьою зіркою Давида, замінені в грудні жовтими колами на грудях і спині); їм було заборонено залишати місто без дозволу, користуватися тротуарами та торгувати з місцевими жителями; більшість предметів єврейського майна було конфісковано або використано для сплати «контрибуцій», накладених на громаду.

Товариство організації Гехалуц (Піонер).⁴⁰¹

Наприкінці лютого 1942 року кілька єврейських робітників було зібрано та відправлено до трудового табору під Вінницею, де більшість із них загинула. У березні 1942 року німці за сприяння міського голови Антона Матейка провели ще одну грабіжницьку операцію проти євреїв, вилучивши з єврейських будинків усі цінності, що залишилися.

9 квітня 1942 року в місті було створено гетто, до якого мали переселитися також євреї з навколишніх сіл. Гетто було розташоване в найбідніших єврейських будинках неподалік від ринкової площі. Гетто було розділене на дві частини, розділені вулицею Почайвською. Кілька сотень євреїв з довідками про роботу, в яких їх позначали як «продуктивних» або «корисних» євреїв, жили в

---

⁴⁰¹ Організація займалася навчанням осіб, що мали виїхати до Палестини. Стоять справа наліво: Хаїм Китайкшер, Єшошу Фелман, Ців'є Загородер, Соре Кісіс, Фейвіш Лернер, Велвел Полторак. Сидять: Мун'є Маргалійот, Бунтсі Вінштейн, Дворе Тайх, Ар'є Вайнштейн. Унизу: Аківа Васерман, Теме Шиф, Меїр Вайнштейн. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/Kremenets/web-pages/documents/Yizkor-Books/Radzivilov_Sefer_Zikaron_Adini.pdf

частині гетто під назвою «Карі», а решта «непродуктивних» євреїв жили в іншій його частині під назвою «Тейх». Обидві частини гетто були оточені колючим дротом і охоронялися зсередини єврейською поліцією, а ззовні – українською поліцією. Через надзвичайну скупченість у гетто панували хвороби та голод. Багато євреїв щодня виконували примусову працю за межами гетто, наприклад, працювали в організації Todt (OT) на будівництві, наприклад на аеродромі, тоді як інші працювали на залізничному вокзалі або в різних німецьких офісах.

29 травня 1942 року німецькі підрозділи провели операцію з розстрілу «непродуктивної» частини гетто за містом, розстрілявши близько 1400 євреїв на місці вбивства в Суходолі. Декільком євреям вдалося втекти і сховатися напередодні цієї вбивчої операції. 6 червня сорок юнаків було відправлено на роботу в місто Рівне, де більшість із них було вбито.

6 жовтня 1942 р. відділ поліції безпеки здійснив ліквідацію гетто Радзивілов (очевидно, включало також кооператив кравців, який був створений до ліквідації «даремного» гетто), розстрілявши євреїв, що залишилися в Суходолі. Кільком сотням євреїв вдалося втекти з гетто в ніч перед цією вбивчою акцією, багато з них попрямували в бік міста Броди, яке входило до Генерал-губернаторства, де на той час ще було гетто. Деякі інші переховувалися у своїх знайомих не євреїв. Багато з цих євреїв-утікачів згодом були спіймані та розстріляні жандармерією та українською поліцією.

Історія вбивства радзивилівських євреїв у Суходольському гаю⁴⁰²

Рано вранці 29 травня 1942 р. загін поліції безпеки та СД, якому допомагали бійці 1-ї роти резервного поліцейського батальйону 33, місцева жандармерія (німецька сільська поліція) та українська допоміжна поліція оточили обидві ділянки гетто, поставивши посилену охорону його «непродуктивної» ділянки. Потім німецькі війська увірвалися в цю частину гетто і вигнали його в'язнів, наказавши їм взяти з собою найнеобхідніше, до пункту збору, розташованого у дворі Великої синагоги, яка була всередині гетто (або згідно з деякими свідчення зібраними на головну площу гетто). Тих, хто не міг ходити, переважно хворих і старих, або тих, хто намагався втекти, розстрілювали на місці, а їхні тіла вантажили на підводи, що чекали неподалік. Потім зібраних рядами чоловіків-євреїв пішки, під охороною, відвезли за 2 кілометри на південний схід від міста, в гай на піщаному місці Суходолі, що біля села Лев'ятин. Прибувши до місця розстрілу, німці змусили чоловіків роздягнутися, групами зайти в ями, заздалегідь підготовлені радянськими військовополоненими, лягти там обличчям вниз і розстріляли з автоматів. Після цього постраждалих засипали землею. Потім німці вчинили так само з жінками та дітьми, яких через кілька годин привели на місце. Загалом, згідно з документом ЧГК, під час цієї вбивчої операції було розстріляно близько 1350 осіб. Декільком євреям вдалося втекти і сховатися напередодні цієї вбивчої операції. Після закінчення вбивчої операції в'язнів «корисної» частини гетто загнали в його ліквідовану частину для сортування речей убитих.

⁴⁰² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627529>

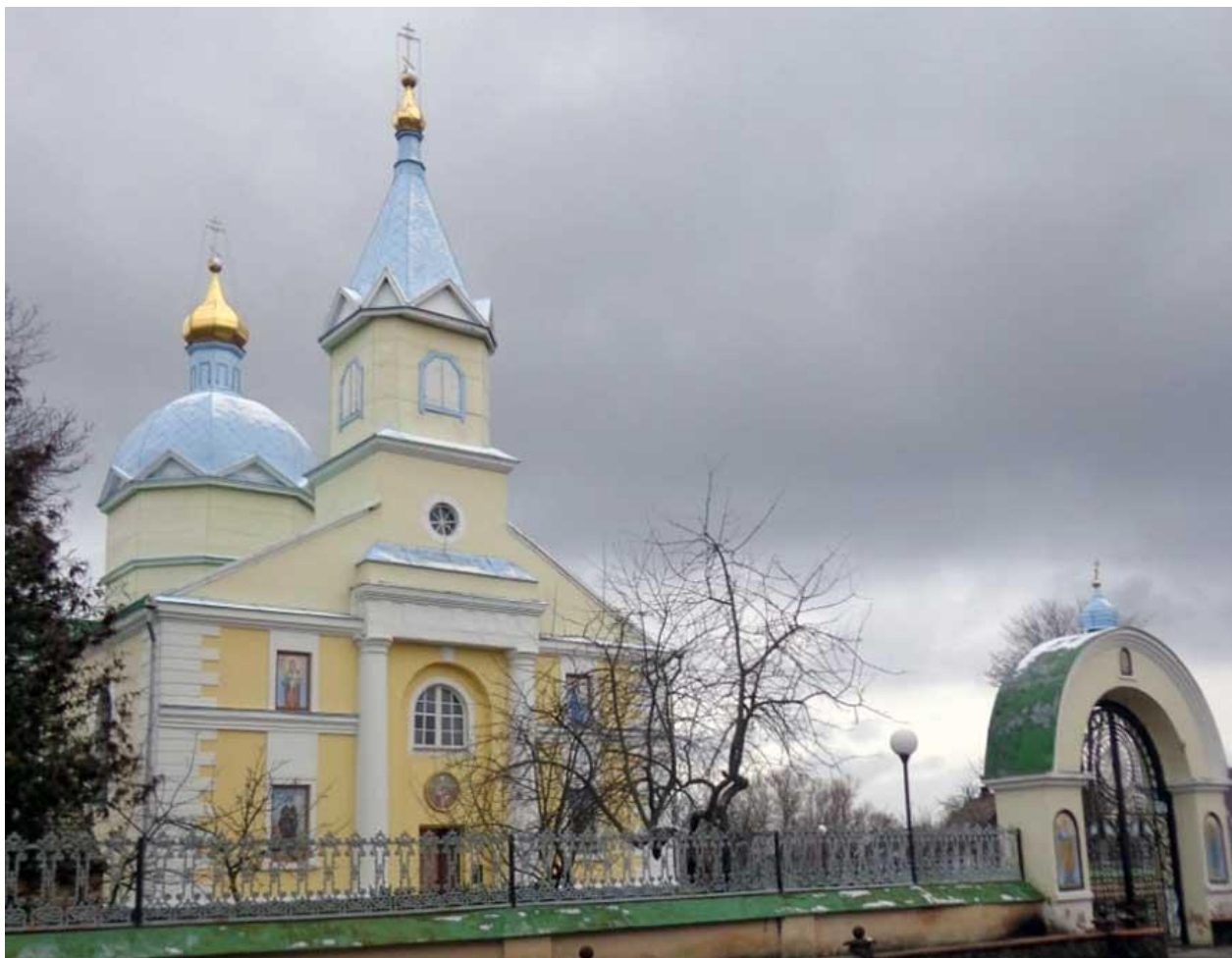
Німецькі місцеві чиновники, в тому числі Radziwiłłów landwirte (місцевий німецький високопосадовець) Блюменберг (Blumenreder), разом із співробітниками поліції безпеки, бургомістром Радзивілова Антоном Матейком та української допоміжної поліції на чолі з Михайлом Залевським безпосередньо керували та брали участь у цій операції вбивства.

Вранці 6 жовтня 1942 р. відділ міліції безпеки, підпорядкований заставі в місті Рівне, за підтримки допоміжної української поліції оточив «продуктивну» частину гетто. Декілька євреїв, у тому числі деякі лікарі та фармацевти, покінчили життя самогубством, а інші пішли до своїх схованок або намагалися втекти. Решту, близько 1600 в'язнів гетто – жінок, чоловіків і дітей, під охороною жандармерії та української допоміжної поліції вивезли на місце вбивства Суходіл до задалегідь підготовлених ям і там розстріляли.

**Меморіал на місці знищення єврейського населення.
м. Радивилів, урочище Пороховня. 2021 р.⁴⁰³**

⁴⁰³ URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki>

Рафалівка, Свято-Миколаївська церква. 2021 р.⁴⁰⁵

Роком заснування Старої Рафалівки (на той час – Рафалівки) вважається 1647 рік. У 1663-1665 роках Рафалівкою володів гетьман Правобережної України Павло Тетеря, який домігся для Рафалівки привілею на магдебурзьке право та проведення щорічних чотирьох ярмарків і торгу. Це сприяло економічному росту містечка.

У 1783 році на кошти пана Рафаїла Романовського в місті було збудовано мурований римо-католицький костел. До польських національно-визвольних рухів це було приватновласницьке містечко Нарциза Олізара, але в 1831 році спалахнув польський заколот, у якому він брав участь, за що усі маєтки графа, в тому числі і містечко Рафалівка, були конфісковані і перейшли у власність Російської імперії. Поляки були виселені зі своїх земель, а костел переданий у

---

⁴⁰⁴ Rafałówka 2.) miasteczko nad Styrem, pow. łucki, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IX: Pożajście – Ruksze, Warszawa 1888, s.489. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/489; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С.294-295. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Бухало Г. В. Рафалівка // Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 164-171. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_RovenObl_1973/IMSU_RovenObl_1973.pdf

⁴⁰⁵ URL: https://rkc.in.ua/index.php?m=k&p=rvvlfrk_

користування православним жителям Рафалівки. У міжвоєнний період римо-католики намагались через суд повернути костел, проте зазнали невдачі, тому їм довелося збудувати інший храм (свв. Апп. Петра і Павла), але дерев'яний. До нашого часу Старорафалівський храм є єдиною у районі пам'яткою архітектури національного значення.

Після побудови залізниці у 1902 році та утворення населеного пункту довкола роз'їзду Полиці розвиток містечка припинився. За довоєнних польських часів центр гміни був перенесений з Рафалівки у іншу Рафалівку, через що у 1946 році для відмінності від селища Рафалівка, котре виникло навколо залізничної станції, містечко отримало нову назву – Стара Рафалівка.

У вересні 1939 року, відповідно до пакту Молотова – Ріббентропа, Рафалівка у складі західноукраїнських земель переходить до СРСР.

Від 1940 – місто, адміністративний центр новоствореного Рафалівського району.

4 липня 1941 року Рафалівку зайняли німецькі війська.

Єврейська громада⁴⁰⁶

У 1910 році в Рафалівці проживало близько 50 євреїв, у 1921 р. – 332 особи (51,4%), 1931 році – бл. 400 євреїв.

Єврейська Рафалівка була розташована в центрі міста, оточена з трьох боків українськими та польськими кварталами, а з заходу – річкою Стир.

Євреям належало близько 150 будинків, то малих, проживало 170 сімей. Були сім'ї, які не мали власного житла, і вони знімали кімнати у власників євреїв. Євреї оселилися в місті сотні років тому. Одного разу блокнот кадиша Хевре був виявлений у Рафалівці, датований 325 роками раніше.

Євреї займалися торгівлею худобою та лісом, були крамарями, шевцями та кравцями. Два млини, що працювали над річкою Стир. Один називався Млин Торкевіча, а другий – Громадський млин. У цьому млині була переправа, яка ходила туди-сюди по річці. Торкевіча млин знаходився на південній стороні міста, в місцевості під назвою «Польша». Громадський млин був на північному березі річки, біля села Бабка. Млин Торкевіча був зданий в оренду єврейській родині, яка ним і керувала.

Другий млин належав єврею Меїру Воллічу Комісару, заможній людині. У нього був кам'яний будинок – тоді в такому будинку жили лише багаті люди – і він здав пором іншому єврею на ім'я Лейбель Форумчик. Пором працював після Песаха, а іноді і раніше, коли лід тільки починав танути. Лейбель наймав селян, які перевозили пором на великих човнах. Людей, тварин і вантажі переміщали туди-сюди по розливній річці. Коли рівень води опускався, пором ставили біля огорожі і перевозили по канату туди-сюди по річці.

---

⁴⁰⁶Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 13. Проклятие — Сарагосси (1912) – С.332. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912__ocr.pdf; Moshe Appelboim, Memories from Rafalovka. Memorial book for the towns of Old Rafalowka, New Rafalowka, Olizarka, Zoludzk and vicinity. Edited by Pinhas and Malkah Hagin, Tel Aviv, 1996. Translated by Rachel Zetland. С. 214-215. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rafalovka/raf211.html>; Memorial book for the towns of Old Rafalowka, New Rafalowka, Olizarka, Zoludzk and vicinity (Rafalivka, Ukraine). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rafalovka/rafalovka.html>

Існувало дві групи хасидів: хасиди рабина з Любешова і хасиди рабина з Степаня. Вони категорично не погоджувалися, а іноді ходили доносити владі та підпалювати майно. Наприклад, одного разу підпалили будинок біля синагоги в Любешові з явним наміром спалити його. Це була робота хасидів рабина зі Степаня, які були відомі як екстремісти.

За православною церквою на річці біля міської лазні стояли руїни старої зруйнованої синагоги. Коли молоді одружувалися, туди везли нареченого і наречену з усім весіллям, тому що люди вважали, що це святе місце, яке приносить удачу і достаток.

У місті було двоє релігійних суддів, по одному від кожної групи хасидів. Вони заробляли на життя продажем дріжджів і свічок у суботу, як це було прийнято в багатьох громадах того часу. Іноді вони проводили суд Тори між двома суперниками.

Люди почали відбудовувати будинки в місті після великої пожежі. Тоді ж почали будувати і Нову Рафалівку, тобто станцію Рафалівку біля залізничних колій.

Євреї старої Рафалівки вважалися на той час найосвіченішими людьми в цьому районі.

«Сіоністський оркестр» - духовий оркестр в Новій Рафалівці, 1929 р.⁴⁰⁷

Були в Рафалівці клеймери, які їздили по всій області грати на весіллях. На сході дійшли аж до Сарн і працювали у Володимирці, Бережниці, Степані. Євреї також мали корми, де продавали українцям вино та готували для них рибні

⁴⁰⁷ Перший ряд (справа): Елізер Бріль, Бен-Ціон Вайсманн, Йоске Діхтер, Хаїм Гольдман, Сокол, хлопчик Лейбель Мурик. Другий ряд (справа): Шмуель Гробер, Сунія Мурик URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rafalovka/raf512.html>

страви. Державні закони наказували євреям закривати корчми та заклади харчування на християнські свята. Євреї підкуповували орданика (державного писаря) і стражника (поліцейського), щоб вони закривали очі на відкриті ресторани і дозволяли власникам заробляти на життя.

Взимку влаштовувалися ярмарки, і не раз приїздили з Пінська купці за долею в торгівлі. Були й рознощики, які возили свій товар на спині й ходили по селах, обмінюючи свій товар на сільськогосподарську продукцію.

Хедер в Старій Рафалівці. Викладач: Іцхак Фельдман. Учні: Хума Ширман, Естер Розенфельд, Соня Шварцблат. Залман Ширман, Нунік (Натан) Басс, Айзік Розенфельд, Мусія Декельбойм (із Супачів).⁴⁰⁸

Голокост⁴⁰⁹

4 липня 1941 року Рафалівку зайняли німецькі війська.

Незабаром після окупації все єврейське населення було змушене носити жовті відмітні знаки. Незважаючи на те, що вони продовжували жити в своїх будинках, їм було заборонено залишати межі міста і підлягали виконанню різних видів примусових робіт.

1 травня 1942 року німці створили гетто в Рафалівці навколо синагоги громади та будівлі школи, яке була обнесене колючим дротом. В цей район розмістили не лише місцевих євреїв міста, а й євреїв із сусідніх сіл, зокрема з Нової Рафалівки, Олізарки, Великого Жолудська і Більської Волі. Разом близько

⁴⁰⁸ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rafalovka/raf500.html>

⁴⁰⁹ RAFAŁÓWKA Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1454-1455. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожены еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 68. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

2500 євреїв було ув'язнено в гетто Рафалівки. Люди, які проживали в межах гетто, залишилися у власних будинках, але приймали тих, хто був переселений з інших околиць та сіл.

29 серпня 1942 р. Рафалівське гетто було ліквідовано, а 2250 євреїв вивезено до ям на «Баховій горі» під Рафалівкою, де вони були вбиті⁴¹⁰. Десятки втекли до лісів і сіл, де їм допомагали польські селяни та українські баптисти. Частина молоді створювала бойові загони і згодом влилася в радянський партизанський загін А. П. Бринського. Рафалівських євреїв вижило близько тридцяти.

Рафалівка, 1930-ті роки. Фаня Розенфельд з друзями. Фаня була єдиною зі своєї родини, хто пережив ліквідацію гетто 29 серпня 1942 року. Її прихистила родина українських баптистів. Фотоархів Яд Вашем.

Радянські архіви⁴¹¹

«[...]Потім, під приводом використання їх для заготівлі їжі, неподалік від села Суховоля, в напрямку села Рафалівка, приблизно за 500 метрів від дороги, з правого боку, викопали ями. Довжина ями становила 20 м, ширина 6 м і глибина 3 метри. Потім групами по 400-500 осіб їх привели на ринок, де їх оточила охорона. Після цього німець, начальник німецького гестапо, оголосив, що їх збираються вбити. Тож їх відвезли на місце, де були ями, змусили роздягтися догола, групами по 20-30 осіб зайти всередину ями і стати на коліна в ряд. Німець вистрілював у потилицю з рушниці, а поліцаї, що стояли на краю ями,

410 Рівненський облдержархів, ф. Р-204, оп. 2, спр. 30, арк. 3; ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 247, 248, 250, 251.

411 Заява місцевого жителя, 1904 р.н., дана 08.12.1944 р. ДНК; ф.7021, опис 71, д. 66. Execution of Jews in Rafalivka. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/rafalivka-rafalovka-rivne-ukraine.725>

добили тих, хто ще рухався. Коли яма була заповнена на третину, тіла були покриті 50 см ґрунту, і інша група потрапила в яму. Їм довелося стояти на трупах попередньої групи. За один день у ямі було розстріляно три черги людей, що налічували близько 1700 осіб. Тих, хто намагався втекти або чинив опір, розстрілювали на місці. Цілі сім'ї, включаючи чоловіків, жінок і дітей, були пограбовані та розстріляні».

На місці розстрілу євреїв з Рафалівського гетто стоїть обеліск, на якому викарбувані слова: «Товаришу, зупинись! Тут у 1942 році фашистськими загарбниками було розстріляно 2500 громадян єврейської національності».

Палац Ю.М. Розенберга. Рокитне⁴¹³

Перша згадка про село Рокитне датується 1545 р. в описі Овруцького замку⁴¹⁴, який був власністю князя Андрія Капусти, каштеляна брацлавського і старости овруцького.

Після третього поділу Речі Посполитої новими власниками села Рокитне стає рід Прушинських, старшим у якому був граф Йосип Прушинський. За рішенням суду від 10 грудня 1838 р. та актом Волинської цивільної палати від 22 червня 1840 р. власницею села Рокитне з Руднею і Стариками, селом Масевичі, де проживало 353 особи, стала онука Й. Прушинського Людвіка Менжинська⁴¹⁵.

До 1922 року село було відоме під назвою *Охотнікове*, що походило від прізвища власника землі.

Засновниками Рокитнівського скляного заводу стали В.М. Охотніков та Ю.М. Розенберг, останній народився в містечку Немирів Подільської губернії⁴¹⁶, а згодом став купцем I гільдії Санкт-Петербурга. Його друга дружина – Надія

⁴¹² Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/Rokitnoye.html>; Рудницька Л. В. Рокитнівський скляний завод у контексті еволюції соціальної структури міста (1896-1945 рр.): дис... д-ра філософії: спец. 032 «Історія та археологія». – Київський ун-т. імені Бориса Грінченка, Київ, 2021. – 245 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rudnytska_Liudmyla/Rokytnivskyi_sklianyi_zavod_u_konteksti_evoliutsii_sot_sialnoi_struktury_mista_1896-1945_rr.pdf

⁴¹³URL: <http://free.of.pl/w/wolynskie/fotoold/rokitne/rokitno.html>

⁴¹⁴ Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов: в 37 т. Киев, 1867. Ч. 4. Т. 1. С. 48.

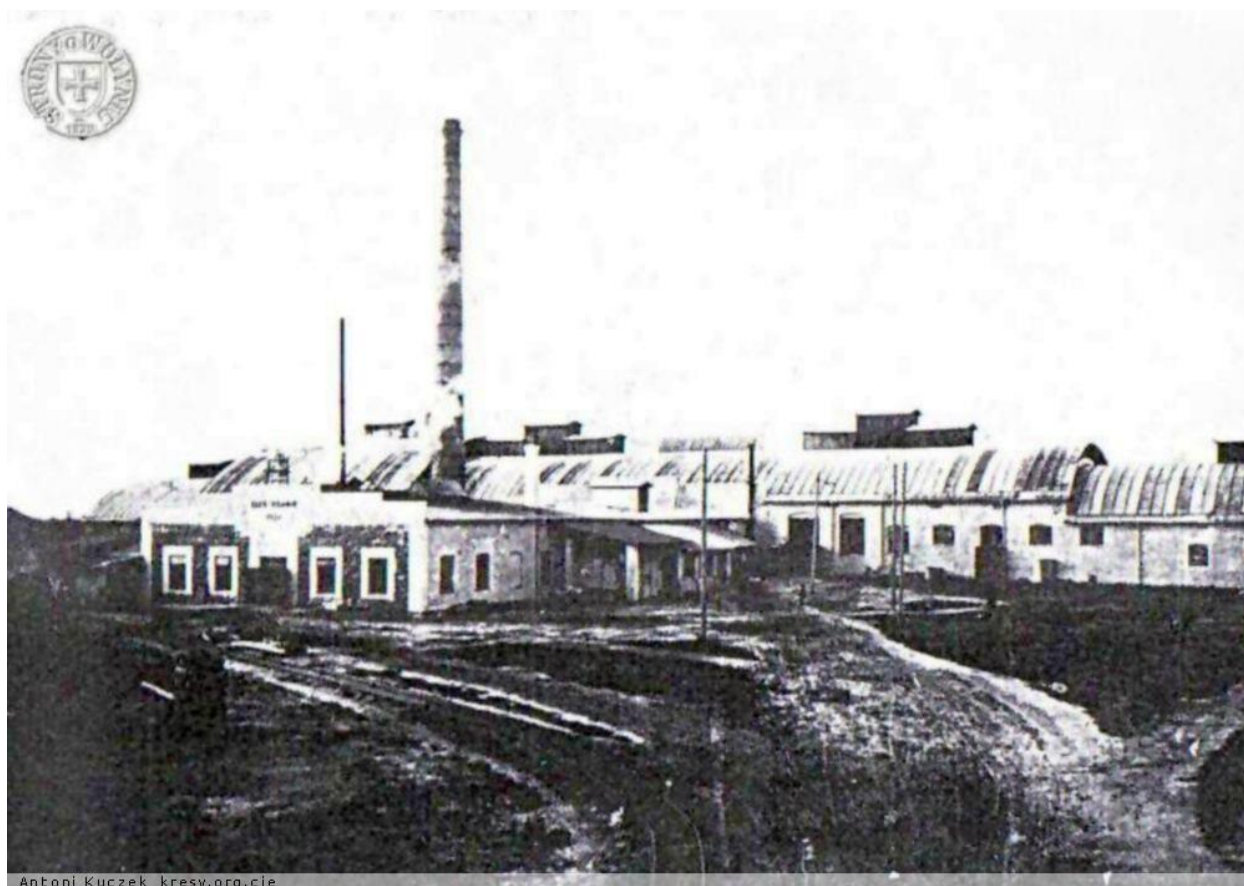
⁴¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). Ф. 575. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 1–13 зв

⁴¹⁶ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 113. Л. 7.

Розенберг (Скворцова) — була племінницею міністра фінансів Російської імперії В.М. Коковцова. Ю.М. Розенберг мав власний офіс у Міністерстві торгівлі в Санкт-Петербурзі⁴¹⁷.

На початку ХХ ст. населення села Рокитне становило 4055 осіб, з них: росіяни та українці – 3858, євреї – 105, поляки – 74, інші – 18. З будівництвом заводу і зміною царської політики щодо євреїв їхня кількість зростає вчетверо. Першими поселенцями стали: Беніамін Мейрсон, Бенціон Гейпман, Арам Зондер, Альтер Вайсблат, Берко Мовша Шапіро, Авраам Голод, Мевша Ліфшиць, Мевша Гурман та ін⁴¹⁸.

Рокитне, склозавод. 1938 р.⁴¹⁹

Визнання за сільським поселенням статусу міста в II Речі Посполитій відбувалось відповідно розпоряджень уряду, що базувались на основі документальних звернень органів місцевого самоврядування.⁴²⁰ Одним із головних критеріїв була чисельність населення – воно повинно було перевищувати 2000 осіб та наявний статус, до складу якого воно раніше входило.⁴²¹ Рокитне, серед волинських міст міжвоєнного періоду стало

⁴¹⁷ Справочная книга о купцах города С.-Петербурга. СПб., 1897. С. 693.

⁴¹⁸ Rokitno-Wolyn and Surroundings... P. 21–28.

⁴¹⁹ URL: <https://kresy.org.pl/10668535,foto.html?idEntity=10668522>

⁴²⁰ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1920). Ustawa z dnia 20 lutego 1920 r. w przedmiocie zaliczania osad wiejskich w poczet miast oraz zmiany granic miast na obszarze b. zaboru rosyjskiego, 19, 92. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19200190092/O/D19200092.pdf>

⁴²¹ Główny Urząd Statystyczny (1924). Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Województwo poleskie. Warszawa, 8, 58. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014968>

виключенням із правил, отримавши статус міста завдяки своєму значенню та місцезнаходженню на східному кордоні міжвоєнної Польщі. Крім того, цей процес прискорили в 1922 р. польські підприємці з Варшави Юдко Фланцрайх та Зигмунт Ренглевський, які придбавши скляний завод в Рокитному перезапустили економіку прикордонної території Волинського воєводства.

У травні 1924 р. були створені комітети з будівництва, які при взаємодії з владою воєводств почали розробляти плани індивідуальної забудови в конкретних місцевостях. За участі 19 архітекторів було розроблено 32 проекти містобудування.

Будівельні роботи проходили швидко, адже Рокитне мало достатню кількість місцевих будівельних матеріалів: деревини, піску та глини. У місті працювало 2 лісопильні, які належали євреям: перша – трьом братам Голубовіцям, друга, яка діяла в районі скляного заводу – Якову Персіцю. В умовах програми розбудови міста Рокитного, продукти діяльності лісопилень використовувалися в якості будівельного матеріалу. У міжвоєнний період дві цегельні склозаводу не діяли, тому будівельну цеглу привозили з сусіднього с. Осницьк, в якому працювало два заводи, власниками яких відповідно були євреї з Рокитного – Хайкель Кляйнман, Шимон Гендельман та Ліпа Шпільман⁴²².

Ярмарок у Рокитно. На задньому плані видно синагогу. 1925-1935 рр.⁴²³

Згідно Ризького мирного договору до складу Польщі увійшло с. Рокитне. 26 лютого 1920 р. було сформовано Сарненський повіт з 131 північних частин Рівненського, Овруцького повітів у складі Юрівської, Олевської та Кисорицької

⁴²² Leoni, E. (ed.). (1967). Rokytne-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokytne (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Tel Aviv, 38-40.

⁴²³ URL: <https://kresy.org.pl/9691063,foto.html?idEntity=9689564>

гміни. До останньої увійшло Рокитне, яке отримало міський статус за часів перебування в межах Поліського воєводства⁴²⁴.

У 1921 р. Польськими залізничними дорогами введено в експлуатацію вузькоколіяку «Рокитне-Мочулянка» протяжністю 58 км, яка мала стратегічне значення та повинна була вдосконалити дорожню інфраструктуру. У Рокитному з'явилося локомотивне депо, головна станція вузькоколіяки, а також водонапірна вежа для заправки паровоза водою та спеціальна трьохметрова колонка.

У таких умовах спостерігається ріст чисельності населення Рокитного порівняно з 1921 р. вдвічі: в 1933 р. воно становило 4027 чоловік. Зокрема поляки – 53 %, євреї – 43 %, а українці були найменш чисельними – всього 4 %⁴²⁵. Це пояснюється не скільки політикою Польщі, стільки історичними передумовами. Адже засновник скляного заводу – єврей, який всіляко заохочував єврейський капітал, створював максимально комфортні умови для ведення бізнесу. Крім того, фактично весь робітничий клас, який відповідав за виробничий процес, представляли поляки. Такий уклад проіснував до початку Другої світової війни.

З початком Другої світової війни умови розвитку міст зазнали суттєвих перемін, зокрема ті, які були приєднані внаслідок окупації Червоною армією західноукраїнських земель у вересні 1939 р.

17 вересня 1939 року польські поліцейські і армійські формування покинули Рокитне разом із польськими сім'ями, які брали активну участь у суспільному житті міста. Залишки Війська Польського в Страшеві намагались протистояти наступаючій Червоній Армії. Ксьондз Б. Виробіш в цьому вбачав лише одне – занепад. Він говорив: «Завтра, післязавтра, я хотів би попрощатися з Рокитно-Волинським. Сюди прийдуть більшовики. Шкода нашого костелу. Це плем'я гунів, червоних гунів, зробить з нього конюшню або свинарник, чи взагалі спалить наш Божий дім!».⁴²⁶

Першими арештантами в'язниці в м. Сарнах 28 вересня 1939 р. стали аптекар Н. Солцман та вчитель М. Гендельман⁴²⁷. До НКВС потрапляли й учасники радянсько-польської війни 1920 р., військовослужбовці, польські солдати, які протистояли німецькому та радянському вторгненню 1939 р., а також сім'ї загиблих вояків. Арештанти піддавалися жорстоким тортурам в НКВС: роздягнутого в'язня клали на бетонну підлогу, тіло вкривали дошками по яких били молотками (так максимально пошкоджувались внутрішні органи).

⁴²⁴ Макаруч С. Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Випуск 17. Львів, 2008. С. 226-238

⁴²⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААНВ). Sygn. 1-302. Zmiana granic miast Województwo wołyńskie, miasta: Radywłów, Rokitno, Równa, Sarny, Włodzimierz. 1928- 1934.

⁴²⁶ Płaskowski Tadeusz. W poszukiwaniu sensu życia. Moje Wojenne Dzieciństwo. Tom 7. Praca zbiorowa. 2001. – s. 2. – 212 s.

⁴²⁷ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 237-242. – 495 p.

Більшість після таких допитів залишались каліками, заїкались, дехто взагалі перестав розмовляти⁴²⁸.

Учні школи Гарбут з учителем Йосифом Меламедом. Рокитне, 1925.⁴²⁹

Масові депортації розпочалися наприкінці 1939 р. – на початку 1940 р. Депортованим давалось на збори 25-30 хв. Цілі сім'ї на санях доставлялись на залізничну станцію, загружались у вагони-теплушки, призначені для перевезення худоби, по 30-40 чол. в кожний. Депортацію до Сибіру проводили ще тричі: в квітні, червні 1940 р. та червні 1941 р.⁴³⁰ Частина поляків у зв'язку з амністією за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 р. («Про амністію польських громадян») була звільнена з-під варти. Повертались в'язні вже іншими: вчитель М. Гендельман став комуністом і публічно оголосив в школі, в якій колись працював, що відчуває презирство до всіх єврейських культурних цінностей⁴³¹.

Більшість єврейського населення посіла керівні управлінські та адміністративні посади Рокитного⁴³². Цей вакуум на місцях практично в усіх містах і містечках Західної України та Білорусі, де єврейське населення нерідко становило більшість, автоматично заповнювався через відтік до Польщі

⁴²⁸ Płaskowski Tadeusz. W poszukiwaniu sensu życia. Moje Wojenne Dzieciństwo. Praca zbiorowa. 2001. S. 7. URL: http://www.mojewojennedzieinstwo.pl/pdf/07_plaskowski_wposzukiwaniu.pdf

⁴²⁹ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok087a.html>

⁴³⁰ Płaskowski Tadeusz. W poszukiwaniu sensu życia. Moje Wojenne Dzieciństwo. Praca zbiorowa. 2001. S. 7-8.

⁴³¹ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 237-242. – 495 p.

⁴³² Dytkowski J. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego. URL: http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html (last accessed: 21.09.2019).

колишньої адміністрації, а також виходячи з їх освітнього рівня та традиційних вмінь⁴³³.

Школа Тарбут. Рокитне, 1925 р.

Єврейська громада⁴³⁴

У 1901 році в Рокитному проживало 105 євреїв, у 1921 р. - 663 (19,5%), у 1931 – бл. 800 євреїв.

Комерція в селі Рокитне була надзвичайно важливою, її розвивало насамперед єврейське населення: магазин скла Бецалеля Кокеля, продовольчий магазин і зерносховище Беніаміна Мейрсона, продаж борошна Мевші Лівшиця і Арама Зондера, бакалейні магазини (їх було більше 20) — Двойра Гендельмана, Герші Вайсבלата, Дора Шварцבלата, Розалії Франк, Басі Шапіра, швейна майстерня Іта Ейдельмана, м'ясні магазини Йося Бермана, Боруха Відоня, БеркоМовші Шапіра, магазин залізних виробів Шимона Гендельмана та ін.⁴³⁵

⁴³³Розенблат Е. Советизация и антисемитизм в западно-белорусских землях. 1939-1941 гг. Sovetyzacja i rusyfikacja polnosno-wschodnih ziem II Rzeczypospolitej, 1939-1941. Wialystok, 2003. S. 105-118.

⁴³⁴Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 13. Проклятие — Сарагосси (1912) – С.595. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom13_1912_ocr.pdf; ROKITNO Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1457-1458. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%20PartB.pdf; Natan Gendelman The economy of Rokitno Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). 38. URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok035.html#economy>; Рудницька Л. В. Рокитнівський скляний завод у контексті еволюції соціальної структури міста (1896-1945 рр.): Дис... д-ра філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Київський ун-т імені Бориса Грінченка, Київ, 2021. 245 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rudnytska_Liudmyla/Rokytnivskyi_sklianyi_zavod_u_konteksti_evoliutsii_sot_sialnoi_struktury_mista_1896-1945_r.pdf;

Рудницька Л. Створення скляного заводу на базі села Рокитне Овруцького повіту Волинської губернії. Київські історичні студії. Науковий журнал. 2018. № 2(7). С. 47-53.

⁴³⁵Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf

Альтеру Вайсблату належав магазин біля скляного заводу, у якому працівники могли обмінювати талони на продукцію. Тісна співпраця з Ю.М. Розенбергом давала чималі прибутки й можливість проживати в одному з приміщень, що належало заводу. У них розміщувалася й аптека єврея Барзама, яку він згодом продав Ною Зольцману. Ще одним власником аптеки, вже після Н. Зольцмана, був Мойше-Мордко Журавський. При склозаводі, окрім аптеки, функціонував медичний пункт, дільничним земським лікарем якого був Лепьохін Євгеній Іванович. У приміщенні аптеки працювало поштово-телеграфне відділення. Перший листоноша на ім'я Ентоні разом зі своїм помічником доставляв пошту на конях та вагонетці, а ті, хто хотів кореспонденцію одержати вчасно, забирали її самостійно. Поштове відділення розміщувалося на залізничній станції, начальником якого був Феодосій Яровенко⁴³⁶.

Відділення “Гехалоц” у Рокитному в 1932 році.⁴³⁷

Право на постійне проживання, а також на підприємницьку діяльність, надане євреям,⁴³⁸ зумовили нетипову появу для регіону робітничого поселення. Саме про будівництво залізничної колії через робітниче поселення с. Рокитне з міністром фінансів Російської імперії домовився Ю. Розенберг. Аргументи викладені ним були досить вагомими: в першу чергу – це економічні аспекти та зручність транспортування продукції на місцевому заводі скляної пляшки, що призведе до збільшення обсягів продукції для задоволення потреб Винної монополії Російської імперії. Потрібно зазначити, що затрати на будівництво залізничної дороги були колосальними. Проте наявність великої кількості

⁴³⁶ Вольнский Губернский Статистический комитет. Памятная книжка Вольнской губернии на 1912 год. С. 183.

⁴³⁷ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok062a.html>

⁴³⁸ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. Т. X. 1835 г. СПб., 1836. - с. 309. – 888 с.

лісових насаджень в південній частині робітничого поселення, що в значній мірі здешевлювало проект, зумовили перегляд розташування залізничної колії. Адже згідно попереднього плану, вона повинна була проходити через с. Рокитне, поруч з переправою, за річкою Рокитянкою⁴³⁹.

20-та Асамблея Таммуза. Рокитне, 1929 р.⁴⁴⁰

Лояльність власника с. Рокитного В. Охотнікова до Ю. Розенберга та підтримка його ідеї на урядовому рівні, прискорила прийняття позитивного рішення. Залізничну станцію «Рокитне» було збудовано напроти палацу Розенберга, а залізничну колію паралельно йому. Після пуску скляного заводу та залізничного сполучення Київ-Ковель, с. Рокитне жителі почали розділяти на дві частини: старе і нове місто (промислова частина), населення якого було змішаним, зі значним відсотком єврейського населення.

Першими поселенцями робітничого поселення стали: Беніамін Меерсон, Бенціон Гейпман, Альтер Вайсблат, Авраам Голод, М. Ліфшиць, Моше Фреєрман, Шимон Шапіра, Бецалель Кокель, Хаїм Давид Вайнер, Агарон Ротман, Яків Поліщук, Моше Хірш Лінн та ін. На початку ХХ ст. населення с. Рокитне становило 4055 чол., з них: росіяни та українці – 3858, євреї – 105, поляки – 74, інші – 18⁴⁴¹.

Для прикладу: будинок власника скляного заводу був збудований із цегли, яка виготовлялась на території підприємства для виробничих потреб. Потрібно

⁴³⁹Dytkowski J. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego. URL: https://wolynskie.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html

⁴⁴⁰ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok062b.html>

⁴⁴¹ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 15-28. – 495 p.

зазначити, що це друга за вартістю будівля після самого підприємства, яка станом на 1916 р. становила 30 тис. руб., або 76 % вартості приміщень скляного заводу. Цю споруду жителі знали як палац Розенберга (див. додаток 25). Головний фасад, прикрашений великим балконом, був направлений в сторону скляного заводу. Зліва від палацу проходила залізнична колія, що простягалась до підприємства, а сама будівля залізничної станції, вокзал – паралельно задньому фасаду маєтка⁴⁴². Палац служив в якості зимової резиденції Розенбергов та місцем проживання директорів підприємства. Ю. Розенберг з дружиною Надією Петрівною любили приїжджати до свого маєтку взимку.

Окрім того в палаці народились внуки Ю. Розенберга – Георгій і Володимир (батьки Еміль Карл Август Кампф і Катерина Юліанівна)⁴⁴³. Ще одна донька Ю. Розенберга – Розалія зі своїм чоловіком інженером-механіком Абрамом Колпакчі часто приїжджали до маєтку з Києва.

Лідери WIZO. Рокитне, 1938 р.⁴⁴⁴

Поява різноманітних магазинів, передусім представлених єврейським капіталом, свідчила про його привабливість та перспективність. Головна комерційна вулиця з'єднувала с. Рокитне з робітничим поселенням, яке розташовувалось на його окраїні. Вона була представлена магазином скла Б. Кокеля, продовольчим магазином і зерносховищем Б. Меєрсона, бакалейними магазинами, їх було 25 (Двойри Гендельман, Герші Вайсблата, Дори Шварцблат, Розалії Франк, Басі Шапіра), швейною майстернею Іти Ейдельман, м'ясними магазинами Йосі Бермана, Боруха Відоня, Моше Шапіра, магазином залізних

⁴⁴² РДІА. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 42. 36 арк. [Страховые полисы на недвижимое имущество Ракитинского об-ва; письмо Первого Российского страхового об-ва в контору Ракитинского об-ва стеклянных заводов о коллективном страховании рабочих этого завода]

⁴⁴³ РДІА. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 105. 23 арк., арк. 16-17. [Удостоверение, выданное Гл. Упр. Неокладных сборов и казенной продажи питей о том, что Ю. М. Розенберг является главным акционером Ракитинского об-ва стеклянных заводов].

⁴⁴⁴ Найважливішими заходами WIZO були щорічні бали. Бали проходили суботніми вечорами в актовій залі школи.

виробів Шимона Гендельмана та ін.⁴⁴⁵. Загалом торгівля заборонялась в недільні дні та дванадесять свят, присвячені подіям земного життя Ісуса Христа та Богородиці. Це правило було загальним для всіх, без виключень, та стосувалось постійної зони осілості⁴⁴⁶.

Тарбут школа, святкування Пурима. Рокитне, 1937 р.⁴⁴⁷

Торгівля як і ресторанно-готельний бізнес зосереджувалась переважно в руках єврейського населення. Першим економічним районом Рокитного стала вул. Пілсудського, яка з'єднувала село з містом. Там діяло багато різних магазинів, які забезпечували всі потреби населення: галантерейні (Лейбль Гітельман, Авраам Грішпан, Хацкель Кляйнман), продуктові (М. Ліфшиць, Мотель Кремер, Л. Гріншпан), будівельних матеріалів (Ш. Гендельман, Авраам Сліп), канцелярські (Авраам Шварц, Ліпа Шпільман), скла (Б. Кокель). Монополія існувала лише в оптовій торгівлі, склад М. Ліфшиця, який розташовувався неподалік залізничного вокзалу, в пішій доступності до базарної площі⁴⁴⁸. Найприбутковішими були магазини, що розташовувались на залізничній станції Рокитне-Волинське. Річний оборот магазину «Гутман і Грішпан» становив 178 тис. 42 злотих, а це 13 % обороту Рокитнівського

⁴⁴⁵ Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. – С. 838. – 1177 с.

⁴⁴⁶ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. Т. X. 1835 г. СПб., 1836. – С. 181. – 888 с.

⁴⁴⁷ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok111a.html#Pic114>

⁴⁴⁸ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p.41-48. – 495 p.

скляного заводу в 1934 р., магазин М. Ліфшиця – 156 тис. 557 злотих, дещо менший прибуток у «Ройз і Терло» – 128 тис. 376 злотих⁴⁴⁹.

Відділення Хашомер Хацаїр у 1935 році під час одного зі своїх заходів.⁴⁵⁰

Серед національних меншин переважали євреї, тому їх громада вважалася найбільш соціально активною ланкою місцевого населення. Єврейські діти хоч і мали можливість навчатись в російськомовній державній школі, вивчати світські предмети, однак все одно мали бажання мати власну школу, в якій би належна увага приділялась саме релігійній складовій.

Навчати Тори запрошували німецьких вчителів. Першим з таких був Берл Глузман із Словечно Овруцького повіту Волинської губернії, який дієвою складовою навчального процесу вважав і застосовував тілесні покарання. Наступним, хто навчав дітей після Б. Глузмана, був його земляк Лейбл Шлейфман, родом із сусідніх Веледніків. Він користувався популярністю серед учнів. Вони його надзвичайно поважали і любили. Окрім того Л. Шлейфман прекрасно грав на скрипці, завжди перед обідом влаштовував для дітей міні-концерти.

Система освіти повністю змінилася у 1916 р. У робітниче поселення с. Рокитне прибув учитель івриту Ізраїль Тозман. В навчанні використовував сучасні методи, був досвідченим, одразу ж почав викладати іврит із вимовою сефардів (піренейський іврит), в той час як його попередник навчав ашкеназі (європейському івриту). І. Тозман практикував змішані уроки, тобто хлопчики і

⁴⁴⁹ ДАВО. Ф. 34. Оп. 2. Спр. 454. 129 арк., арк. 58 [Рапорты финансовых отделов об экономическом состоянии поветов за 1935 год].

⁴⁵⁰ URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok179.html#Page181>

дівчатка навчалися разом. Учні вивчали літературу, єврейську історію, граматику, співали пісні на івриті⁴⁵¹.

Учні школи Тарбут. Рокитне, 1926 р.⁴⁵²

На початку ХХ ст. в с. Рокитне було збудовано красиву синагогу. Спонсором став А. Гельфанд із м. Одеси, який придбав великі землеволодіння с. Кисоричі, що було волосним центром Овруцького повіту Волинської губернії, де діяв його лісопильний завод. Так як євреї в Російській імперії не могли бути землевласниками, А. Гельфанд зареєстрував свої володіння (9205 десятин) на росіянина Миколу Банова⁴⁵³. На посвяченні синагоги був особисто присутній А. Гельфанд з дружиною, дочкою та зятем С. Гутником. До речі, він був міністром промисловості та торгівлі уряду П. Скоропадського. Святування відкриття було грандіозним, А. Гельфандом запрошено з сусідніх міст два гурти для музичного супроводу свята. Через рік він придбав синагозі сувої Тори та томи Мішни, на честь чого відбулось чергове святкування.

Неоціненний внесок у розбудову міста вніс будівельник Мойше Хірш Лінн. Він був активним учасником та ініціатором збору коштів для будівництва «нової» синагоги в Рокитному. «Стара», як її називали, хоч юридично залишилась в с. Рокитному, не була залишена прихожанами. «Нова», міська синагога, працювала у вихідні і святкові дні, а двері «старої» були відчинені щодня⁴⁵⁴.

⁴⁵¹ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 87-118; 221-222. – 495 p. URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/Rokitnoye.html>

⁴⁵² URL: <https://jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rok087b.html>

⁴⁵³ Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. – С. 834; 840. – 1177 с.

⁴⁵⁴ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 163. – 495 p.

З початком Другої світової війни умови розвитку міст зазнали суттєвих перемін, зокрема ті, які були приєднані внаслідок окупації Червоною армією західноукраїнських земель у вересні 1939 р.

17 вересня 1939 року польські поліцейські і армійські формування покинули Рокитне разом із польськими сім'ями, які брали активну участь у суспільному житті міста. Залишки Війська Польського в Страшеві намагались протистояти наступаючій Червоній Армії. Ксьондз Б. Виробіш в цьому вбачав лише одне – занепад. Він говорив: «Завтра, післязавтра, я хотів би попрощатися з Рокитно-Волинським. Сюди прийдуть більшовики. Шкода нашого костелу. Це плем'я гунів, червоних гунів, зробить з нього конюшню або свинарник, чи взагалі спалить наш Божий дім!».⁴⁵⁵

Першими арештантами в'язниці в м. Сарнах 28 вересня 1939 р. стали аптекар Н. Солцман та вчитель М. Гендельман⁴⁵⁶. До НКВС потрапляли й учасники радянсько-польської війни 1920 р., військовослужбовці, польські солдати, які протистояли німецькому та радянському вторгненню 1939 р., а також сім'ї загиблих вояків. Арештанти піддавалися жорстоким тортурам в НКВС: роздягнутого в'язня клали на бетонну підлогу, тіло вкривали дошками по яких били молотками (так максимально пошкоджувались внутрішні органи). Більшість після таких допитів залишались каліками, заїкались, дехто взагалі переставав розмовляти⁴⁵⁷.

Більшість єврейського населення посіла керівні управлінські та адміністративні посади Рокитного⁴⁵⁸. Цей вакуум на місцях практично в усіх містах і містечках Західної України та Білорусі, де єврейське населення нерідко становило більшість, автоматично заповнювався через відтік до Польщі колишньої адміністрації, а також виходячи з їх освітнього рівня та традиційних вмін⁴⁵⁹.

Мешканці Рокитнівщини на Народні Збори Західної України делегували Мушку Шустер – дружину одного із торговців Рокитного Ієгошуа Шустера, яка вела тихе і спокійне життя на вул. Міцкевича 25-а⁴⁶⁰ в орендованому будинку. В її обранні взяли участь майже всі: місцева газета розмістила біографічні статті делегатки, фото були вивішені в вітринах магазинів Рокитного та навколишніх сіл. Після повернення зі Львова, становище М. Шустер ніяк не змінилось, життя продовжилося у звичному для неї руслі.

Націоналізації підлягали не тільки промислові, а й соціокультурні об'єкти Рокитного: готелі, басейн, лазні, лікарні, аптеки, стоматологічні кабінети та

⁴⁵⁵ Płaskowski Tadeusz. W poszukiwaniu sensu życia. Moje Wojenne Dzieciństwo. Tom 7. Praca zbiorowa. 2001. – s. 2. – 212 s.

⁴⁵⁶ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 237-242. – 495 p.

⁴⁵⁷ Płaskowski Tadeusz. W poszukiwaniu sensu życia. Moje Wojenne Dzieciństwo. Praca zbiorowa. 2001. S. 7. URL: http://www.mojewojennedziecinstwo.pl/pdf/07_plaskowski_wposzukiwaniu.pdf

⁴⁵⁸ Dytkowski J. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego. URL: http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html (last accessed: 21.09.2019).

⁴⁵⁹ Розенблат Е. Советизация и антисемитизм в западно-белорусских землях. 1939-1941 гг. Sovetyzacja i rusyfikacja polnocno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej, 1939-1941. Białystok, 2003. S. 105-118.

⁴⁶⁰ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. 263, Оп. 1. Спр. 64. 82 арк., арк. 51. [Списки виборців з виборів до сейму п'ятдесят восьмого округу вісімдесят третьої дільниці].

навчальні заклади, а також кінотеатри, театри, стадіон, бібліотеки, ресторани, магазини, столови, склади⁴⁶¹ та палац Розенберга.

Вранці 10 липня 1941 р. через селище пройшов останній потяг на схід із «залишками радянської влади».

У зв'язку зі швидким наступом військ Вермахту, в Рокитному, як і скрізь по країні, застосували на практиці «тактику випаленої землі». Прибув бронепотяг, який розбомбив все довкола: мости і до того вже зруйновану залізничну станцію «Рокитне». Була знищена водонапірна вежа, яка подавала воду для парових двигунів, а через 15 хв. ще один великий вибух сповістив про те, що залізничний міст підірваний і впав у річку. Відступаючі з'єднання радянської армії спалили скляний завод, лісопильню, знищили всі держструктури Рокитного разом із документацією, яка не повинна була потрапити до рук ворога.

10 липня 1941 року Рокитне зайняли загони Вермахту.

5 серпня 1941 р. в Рокитне прибула німецька поліція. Очолили гестапо штурмгауптфюрер Юрген Дюль та обергрупфюрер Йохан Соколовський. Говорили по-польськи, виглядали більш-менш людяно, ніхто не здавався жорстоким. Й. Соколовський – невисокого зросту, худорлявий, в народі отримав прізвисько: «крихтний». Приміщення польської школи було перетворено на відділення німецької поліції, а молодіжний клуб перетворили на конюшні⁴⁶².

Мешканці Рокитного, переважно євреї, були поділені на групи та зобов'язані щоранку виходити на роботу. Саме євреїв було звинувачено у підпалі міста, а не відступаючу радянську армію, і змушено відшкодовувати завдані збитки. Найбільше робітників працювало на відновленні скляного заводу: майстри поляки, які досить жорстоко ставилися до працівників-євреїв. Інша група, менш чисельна, в кількості 14 осіб, працювала на відновленні залізничних колій.

Щоденно на дощі оголошень вивішувались розпорядження нової влади. Покидати містечко заборонялося, за невиконання – розстріл. Присікалась будь-яка співпраця з представниками інших національностей, єврейське населення було максимально ізольоване.

У листопаді 1941 р. до Рокитного прибув загін СС в кількості 30 осіб на чолі з капітаном Дітчем, який вирізнявся небаченою жорстокістю. Він, коли проходив повз євреїв на вулиці, бив їх тільки за те, що вони йшли по тротуару, а не посеред дороги. Капітан Дітч жорстоко побив голову юденрату А. Слуцького, який після 11 удару ремнем втратив свідомість. Лише після 25-го йому дозволили надати першу медичну допомогу. Перебування загону СС в Рокитному виявилось повною катастрофою. Щодня доводилось їх забезпечувати 30 парами черевик, одягу і першокласним тютюном. Євреям заборонялося збиратися, в тому числі молитися. Дві синагоги – закрили.

⁴⁶¹ Баран В. Экономические преобразования в Западной Украине в 1939– 1941 годах. Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939-1941 гг.: люди, события, документы. СПб., 2011. С. 156-177.

⁴⁶² ЦДАГО України. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 1. 214 арк., арк. 65 [Справки-заключения Украинского штаба партизанского движения (УШПД) по отчетам Ровенского подпольного обкома КП(б)У, областного штаба партизанского движения, партизанского соединения под командованием В. А. Бегмы].

Наприкінці грудня 1941 р. 68 євреїв із Сарн та Рокитного були відправлені на примусові роботи до Вінниці, для будівництва ставки А. Гітлера «Вервольф»⁴⁶³.

1 травня 1942 р.⁴⁶⁴ в Рокитно було створено гетто під керівництвом Аарона Слуцького і чотирьох членів: Бецалель Кокель, Авраам Біндер, Нахум Кацнельсон і Ной Зольцман, після чого місцевому юденрату наказали підготувати 3 карти Рокитного, які намалював Б. Шварцблат. На них єврейські будинки позначалися іншим кольором. Гетто було відкритим, на вході і виході стояли поліцейські юденрату⁴⁶⁵.

Поліцейські юденрату

Біля гетто височіли сторожові вежі для німецької поліції, які для того щоб скоротити час чергування, заманювали голодних собак їжею і відстрілювали їх. Юденрат розподіляв нове, виділене житло. Передбачалось виділення 163 25 м² на одну особу. Однак умови були набагато гіршими: розміщали по 8 осіб в одній маленькій кімнаті. Гетто, яке розташовувалось на вул. Сталіна складалось з 50 будинків, частина з яких перебувала у власності польських скватерів. Так як головна вулиця не вмщала достатньої кількості єврейського населення Рокитного, було прийнято рішення про створення в «новому місті» невеличкого гетто навколо ринкової площі. Один з будинків був зайнятий солдатами капітана Дітча, який часто в Рокитному здійснював так зване «оподаткування» єврейського населення. За гетто, поруч із залізничними коліями, дислокувалась німецька армія з резервістами, в основному з Угорщини та Чехословаччини, які займались відновленням зруйнованих мостів. Діяльність партизанів активізувала дії німців в Рокитному. Спочатку було тільки 5 поліцейських, які контролювали територію в радіусі 40 км. На залізничній

⁴⁶³ Bauer Y. Sarny and Rokitno in the Holocaust: A Case Study of Two Townships in Wolyn (Volhynia). The Shtetl: New Evaluations. Ed. Steven T. Katz. New York, 2007. p. 253-289.

⁴⁶⁴ Bauer Y. Sarny and Rokitno in the Holocaust: A Case Study of Two Townships in Wolyn (Volhynia). The Shtetl: New Evaluations. Ed. Steven T. Katz. New York, 2007. p. 253-289.

⁴⁶⁵ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 354-356. –495 p.

станції з'явилися вежі з вартовими, на вході у місто та біля мосту на річці гарматні заміновані позиції, оточені парканами з колючого дроту⁴⁶⁶.

25 серпня 1942 р. з'явився наказ, згідно якого всі євреї, включаючи хворих, повинні прибути наступного дня, в середу, о 8 годині ранку на ринкову площу Рокитного для переключки. Зранку, 26 серпня, за викликом, до міста прибув директор скляного заводу Анкієрштейн, який згодом наказав по телефону заборонити населенню покидати свої будинки. Цього ж дня до Рокитного прибули додаткові співробітники поліції з м. Сарни. Частина поліції займалась патрулюванням вулиць, їм було наказано стріляти в кожного перехожого без попередження⁴⁶⁷. Організували розстріл оберtrupпфюрер Й. Соколовський, начальник адміністративної частини «СД» капітан Дітч, а також комендант української поліції Денисюк та голова міської управи Рокитного Загоровський⁴⁶⁸. Після переключки 26 серпня о 9 годині євреям було наказано вишикуватись у 2 колони – чоловіки в одній, а жінки і діти в іншій, по 6 чол. в ряду. Єврейська община Рокитного була знищена: 300 розстріляно на ринковій площі, 700 втекло у ліс, 631 чол. вивезено до Сарн, де наступного дня, впродовж 3 годин, було розстріляно загалом 10 тис. чол.⁴⁶⁹

Після звільнення в січні 1944 року в Рокитне повернулося близько 200 євреїв. На могилі розстріляних євреїв споруджено пам'ятник. У 1945–1946 роках більшість євреїв виїхало до Польщі.

---

⁴⁶⁶ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 260-274. –495 p.

⁴⁶⁷ Dytkowski J. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego URL: https://wolynskie.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno3.html#21.

⁴⁶⁸ ДАРО. Ф. 534. Оп. 1. Спр. 3. 213 арк., арк. 204. [Матеріали про зlodіяння німецько-фашистських загарбників на Рівненщині, акти колекцій по розслідуванню зlodіян і розповіді свідків, записані І. Дубовським].

⁴⁶⁹ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. – p. 260-274. – 495 p.

Сарни, залізнична станція. 1920-1939 рр.⁴⁷¹

Сарни — місто Сарненської міської громади та Сарненського району.

Сарни називають перлиною Західного Полісся. Місто, яке почалось із залізничного вузла, поєднує історію українців, поляків, євреїв і ромів.

Станом на 1859 рік, Сарни (Доротичі) було власницьким селом, тут діяла дерев'яна православна церква, римо-католицька каплиця та винокурний завод, налічувалося 132 дворів та 1100 жителів (547 чоловіків і 553 жінок), з них 1088 православних, 8 євреїв, 4 римо-католиків⁴⁷².

1902 року прокладена залізнична лінія Київ — Сарни — Ковель. Після цього в селищі було збудоване паровозне депо та вагонна дільниця. У 1918 році Сарни стали тимчасовим прихистком Української центральної ради. 19 лютого 1918 року до міста прибули ешелони з урядовими установами і Центральною Радою. Воно тимчасово стало місцем перебування центральних органів УНР.

⁴⁷⁰ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.340. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 542

⁴⁷¹ URL: https://fotokresy.pl/Sarny_%D0%A1%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B8/b375381,Wieza_cisnie_n.html?f=1612398-foto

⁴⁷² Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть II. — 1859. — С. 654. (рос. До реф.). URL: <https://king13.ucoz.ru/load/152-1-0-1335>

У 1921 році після укладення Ризького миру Сарни опинилися у складі Польщі.

6 липня 1941 року місто зайняли німецькі війська.

У липні 1941 року після прийняття Акту проголошення Української Держави (30 червня) в Сарнах поряд із низкою сусідніх містечок за ініціативи місцевого керівництва ОУН(б) відбулося проголошення державності України. Сарни входили до військової округи «Заграва» регіональної групи УПА-Північ⁴⁷³.

12 січня 1944 року Сарни були окуповані Червоною Армією.

Сарни, ринок. 1939 р.⁴⁷⁴

Єврейська громада⁴⁷⁵

Євреям було офіційно дозволено поселятися в Сарнах у 1903 році, коли місто стало важливим залізничним вузлом. Цей дозвіл був наданий міністерським указом російської імперської влади.

---

473 І. М. Коротун, Л. К. Коротун. Географія Рівненської області в 3-х частинах. — Рівне, 1996. — С. 13. — 274 с.

474 URL: <https://polona.pl/item-view/7155ff94-244c-42f9-a9d1-6c723ee50789?page=0>

475 Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 14. Сараево – Трани (1913). – С. 16. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; SARNY Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1463-1465. https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997. – С. 68 URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Після Першої світової війни Сарни увійшли до складу Другої польської республіки. У 1921 році в місті проживало 2808 євреїв, що становило 47 відсотків від загальної кількості населення.

У міжвоєнні роки євреї Сарненщини заробляли на життя теслярством і торгівлею лісоматеріалами, сільськогосподарською продукцією, шкірою та хутром із країнами Центральної та Західної Європи. У місті також були єврейські млини та фабрики харчової олії. У Сарнах активно діяли традиційні благодійні та соціально-побутові заклади, такі як єврейський притулок, клініка ТОЗ.

Єврейські діти та молодь навчалися в різних закладах: івритомовному дитячому садку та початковій школі Тарбут, професійно-технічній школі ОРТ, Талмуд-Тора та ешиві. Місцеві політичні організації включали осередки Бунду, комуністів, а також різні сіоністські партії та їх молодіжні рухи (такі як Бейтар, Гордонія, Ха-Шомер Хацаїр). Члени руху «HeHalutz» були одними із засновників сіоністської навчальної бази в Клесові, а згодом вони емігрували до землі Ізраїль.

Сарни, учасники руху Ха-Шомер Хацаїр. 1930-ті роки.⁴⁷⁶

У 1937 році в Сарнах проживало 4950 євреїв, що становило 45% населення.

Після початку Другої світової війни в 1939 році до Сарн прибуло багато єврейських біженців із окупованої нацистами західної та центральної Польщі.

Після 17 вересня 1939 року після пакту Молотова-Ріббентропа в місто увійшла Червона армія, і Сарни увійшли до складу Радянської України. За радянської влади єврейське общинне майно було конфісковано, а єврейські

⁴⁷⁶URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/4973818>

установи закрито. Понад 1000 біженців із західної та центральної Польщі, які відмовилися прийняти радянське громадянство, разом із кількома місцевими євреями, звинуваченими у «злочинах проти держави», були депортовані в глиб СРСР. У червні 1941 року в місті проживало близько 6000 євреїв.

Німці увійшли до Сарн 6 липня 1941 р. Майже відразу після прибуття німецька влада створила юденрат (єврейську раду) під керівництвом останнього голови міської організованої громади С. Гершунка. Однак через похилий вік Гершунка Юденратом де-факто керував його секретар Нейман, німецькомовний біженець з Каліша (Центральна Польща). Також була створена Єврейська служба порядку (поліція) під командуванням Йони Маргаліта.

Для євреїв було встановлено режим примусової праці: чоловіків залучали до роботи по розчищенню руйнувань у залізничному депо та ремонту залізничних колій, підірваних відступаючою Червоною Армією; жінки мали чистити вбиральні.

Спочатку євреям було наказано носити синьо-білі пов'язки із зображенням зірки Давида. 1 жовтня 1941 року нарукавні пов'язки були замінені круглою жовтою нашивкою спереду та ззаду на одязі. Крім того, євреям було заборонено залишати межі міста та діяла комендантська година. Синагоги були захоплені та перетворені на стайні та склади.

Восени 1941 року німецьку військову адміністрацію замінила німецька цивільна адміністрація, і Сарни стали адміністративним центром гебіту Сарни, до якого, окрім Сарненської області, входили також райони Клесова, Володимирця, Добровиці, Рафалівки, та Рокитно. Камерадшафтсфюрер Хуала був призначений гебітскомісаром (обласним комісаром) Сарненського повіту.²⁸ Жовтня 1941 року Німецька економічна служба (Wirtschaftskommando) у Сарнах видала євреям наказ, яким зобов'язувала їх здати всю свою худобу до 31 жовтня. У грудні 1941 року всі шуби повинні були здані для користування фронтових німецьких солдатів, а в 1942 році німецька влада вимагала від єврейського населення 36 кілограмів золота.

Під свято Пасхи, на початку квітня 1942 року, у Сарнах було створено гетто. Територію обгородили колючим дротом. Того ж місяця в гетто були примусово переселені євреї з сіл: Немовичів, Чудель, Глушиці, Городця, Антонівки, Білятичів, Любівичів, Чепцевичів, Стрільська і Кухче. Туди ж переселили частину ромів (загалом близько 200-300). Окремо існувало гетто для ремісників та їхніх сімей, яке було ліквідоване разом з головним гетто.

У червні 1942 року, коли в'язні гетто отримали повідомлення про масові вбивства в регіоні, за сприяння голови юденрату було сформовано три групи опору. Один із підрозділів очолював Йона Маргаліт. Групи змогли придбати невелику кількість зброї, а також легкозаймисті матеріали. Вони планували підірвати електростанцію, підпалити гетто, коли його збиралися ліквідувати, пробити його огорожу, напасти на охорону, створити сум'яття, щоб ув'язнені могли втекти в найближчі ліси. Але Нейман, секретар юденрату, погрожував їм арештом і перешкодив їм вжити будь-яких дій.

25 серпня 1942 р. нацистська влада скликала юденрат і вимагала третьої «оцінки» — 7 золотих рублів на людину. В'язні, які не мали змоги зібрати цю суму, змушені були здати золото на зуби, щоб виконати квоту.

26 серпня 1942 року в'язнів вивезли з гетто до Поліського табору, де вже проживали євреї з прилеглих населених пунктів Дубровиці, Рокитного, Клесова, Бережниці та Томашгорода (загалом приблизно 14 тис. осіб).

27-28 серпня німці почали вивозити в'язнів Поліського табору до сусіднього лісу на розстріл. Члени груп опору перерізували колючий дріт навколо табору та закликали євреїв тікати. Кілька бараків на території табору були підпалені. Тисячі в'язнів намагалися втекти, але багатьох розстріляли під час переходу через паркани та на вулицях міста. Решту євреїв розстріляли різні німецькі частини в лісі Поліського табору поблизу Сарн.

З тих євреїв, яким вдалося втекти з гетто до та під час операції вбивства, багатьох було схоплено в криївці та вбито. Деякі з них були вбиті на міському єврейському кладовищі.

Німецькі архіви

«Євреям, яких вивозили в ліс, доводилося роздягатися за 50 метрів від ям. Потім німці повели їх до ям, де вони мали лягти на задалегідь розстріляних радянських громадян. Невідомий німець стріляв по постраждалих з автомата. На кожній ямі був по одному німцю. Через деякий час обвинувачені побачили, як чоловіків і жінок вбивають у різних ямах, а також близько 30 в'язнів, які копають нову яму». [Протокол допиту обвинуваченого Івана Б., складений 16.07.1947 р.; В162-7287, AR-Z23/1964 р. 349].⁴⁷⁷

Місце розстрілу сарненських євреїв.

⁴⁷⁷ Execution of Jews in Sarny. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/sarny-rivne-ukraine.255>

Околиці Серників в ХІХ столітті.⁴⁷⁹

Серники — село у Зарічненській громаді Вараського району.

Перша згадка про село датована 1449 роком.

У 1449 році король Казимир IV Ягеллончик подарував Серники Олізару Шиловичу. 1524 тут успадкувала родина Велатицьких. У 1526 році садибу в Серниках подарував королеві Боні чоловік на ім'я Новош. У 1537 р. Полюховичі отримали землю в Серниках (оригінал документа з підписом Бони зберігся донині). Це поселення шляхти з Мазовії.

Видатний польський письменник, публіцист і громадський діяч Юзеф Ігнацій Крашевський описує село Серники, архітектуру та побут мешканців — детально змальовує життя селян шляхтичів Полюховичів, їхні традиції та взаємини, створюючи живий образ місцевості, що відображає культурну і соціальну специфіку.

⁴⁷⁸Serniki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10, red. F. Sulimierski, Wł. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1888, ss. 453. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_X/453; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.361. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁴⁷⁹ Kraszewski J.-I. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy / Józef Ignacy Kraszewski. — Paryż : Drukarnia J. Claye, 1860. Osada Sernicka. — s. 46. — 141 s. URL: file:///C:/Users/Larisa/Downloads/uploads_vjCwNIH7S8FcKmV1VJtzDsN5XwQQEUySX3xTpPem.pdf

«Це поселення, що нараховує до 240 дворян, зайнятих у сільському господарстві, сільськогосподарських роботах тощо, розташоване на самому березі річки. Село пана Скірмунта за мостом, відділене від нього річкою, добре збудоване, навіть трохи ошатне; дворянське поселення майже не має вулиць, кожен там живе і будується, де хоче, на своїй ділянці, кожен амбар повернутий в інший бік, кожен будинок виглядає кудись інакше, кожне подвір'я виходить в іншу сторону, справжня картина безладу і свобода дворянства. Серед цього капернаму будівель зустрічаються постаті, схожі одягом, а часом і обличчям на селян, босі, жовті, худі жінки, напівголі діти — це все дворяни!

Там корчма визирає з-поміж хат, а перед ними дві найзнаменитіші: Лахманова і Чіельська, товариство валиться від старості або тяжке на опорах, як на милицях. Ці корчми тут для знаті, те, що колись у містах були ратуші та ради, а орендарі можуть називатися правителями цього поселення, бо без них нічого не буває.

Коли, прибувши, нам потрібен був дуже терміновий човен, щоб перевезти нас звідси до Стіру, я порадив, щоб ми з цим завданням пішли до шляхти, але мій товариш, який знав це місце, відповів мені: — Сама шляхта не дає в оренду своїх земель без оренди всемогутнього Ляхмана. Він їх мирить, сварить, здає і забирає половину орендної плати. Жоден дворянин не має брудної води, а якби вона була, то євреї, які зберігають монополію на судноплавство, негайно б її купили. Єврей тут людина, яка все може, все значить, а дворяни, незважаючи на всю свою гордість, знуцаються з нього, як з пана. Ляхман каже їм йти, вони йдуть, він їм каже не йти, вони не підуть, він їх сватає, женить їх, мирить їх, свариться, вони багаті та пограбовані — словом, його край і завойована провінція, він по цей бік Стубла, а по той бік рівноправно панує пан Скірмунт».⁴⁸⁰

У 1863 році почалося Польське повстання проти царської Росії, в якому брали участь 16 Полюховичів польської шляхти із села Серники. Повстання поляків на Поліссі продовжувалось 3-4 місяці. Останні бої були влітку 1863 під Клодном. За участь в цьому повстанні у них забирали землі та відправляли на Сибір.

Наприклад, ПОЛЮХОВИЧ-СЕРНИЦЬКИЙ Людвіг дворянин Мінської губернії Мінського повіту був відправлений на життя (посилання в Сибір) до Томської губернії.

В 1918 році, за умовами Берестейського мирного договору, село, в складі Пінського повіту, відійшло до Української Народної Республіки.

В 1920 році, по закінченні польсько-радянської війни, село, в складі повіту, увійшло до Поліського воєводства Польщі.

17 вересня 1939 року, внаслідок укладання пакту Молотова — Ріббентропа, село, разом з іншими західноукраїнськими землями, відійшло до СРСР.

На початку серпня 1941 року село було окуповане німецькими військами.

---

⁴⁸⁰ Jozef Ignacy Kraszewski Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. T. 1-2. Wilno: T. Glücksberg, 1840. — С. 53-61. — 214 с. URL: file:///D:/Downloads/10723_Kraszewski_Jozef_Ignacy_1812-1887_1840_Wspomnienia.pdf

Єврейська громада⁴⁸¹

У 1897 році в Серниках проживало 932 євреї (36,5%), у 1921 р. – 937 (33%), 1941 році – близько 1100 євреїв (22%).

Євреї проживали в Серниках з XVII століття.

З 1901 р. рабином у Серниках був Авром Перець Цибульник (1857–?), у 1911–1940 рр. – Зеєв Мілер (? –1940, Пінськ).

У 1913 році обидві бакалійні лавки в Серниках належали євреям.

У 1920-1930-х роках у Серниках діяли відділи різних єврейських партій і організацій.

Влітку 1941 року Серники зайняли загопи Вермахту.

Відразу після німецької окупації 100 чоловіків-євреїв було заарештовано та ув'язнено в синагозі. Після триденного утримання та знущань їх повезли на єврейський цвинтар для розстрілу.

Точних дат створення та ліквідації гетто немає. З історичних джерел та місцевих свідків ми припускаємо, що гетто було створено до квітня 1942 року. Євреї з навколишніх сіл були змушені переселитися в нього разом з місцевими євреями. Працездатні євреї піддавалися примусовій праці. Гетто було ліквідоване у вересні німецьким підрозділом СС, жандармерією у супроводі місцевої поліції. Під час ліквідації в лісі, що знаходився за 3-4 км від села, 29 вересня 1942 року було розстріляно 850 євреїв⁴⁸²; понад 500 євреям вдалося втекти.

Після визволення в січні 1944 року в село повернулося кілька десятків євреїв.

Полюхович Павло Тимофійович у своїх спогадах про єврейському громаду Серників, зокрема, згадує: *«Поселення євреїв у селі Серники було біля ринку, нині це вулиці Гагаріна, Шевченка, Кузнецова. Хати були збудовані близько одна до одної. На початку вулиці Шевченка жив єврей Алтер Козинець, далі жили Мошель Коник, Янкель Лакач. Багатим серед євреїв вважався Ворон Ісулович: його батько мав коня і багато землі, а також хутір в селі Олександрове. Під час розстрілу євреїв Ворон Ісулович утік із села і вже в мирний час приїжджав в Серники аж з Ізраїлю.*

В єврея Мордюка була мельниця. Магазили були в Новаї та Лейбочки. На цій вулиці також проживали дві баби – Гіся і Мнушка, вони тримали козу, і сільські діти бігали до них та дражнили козу. Найстаршим серед серницьких євреїв був Фроня. Він мав одну дуже гарну дочку на ім'я Нісель і був дуже культурним. Єврей Мешня мав свій ресторан. Якось після війни на тому місці навіть викопали пляшку горілки. Також у Мешні була дерев'яна хата на два поверхи.

Мали євреї в Серниках і свою діючу синагогу. Зараз на цьому місці збудована хата Федора Свєшти. Молилися в синагозі сидячи. Субота в євреїв була, як у нас

⁴⁸¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 14. Сараєво – Трани (1913). – С. 174. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Execution of Jews in Sernyky. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/sernyky-rivne-ukraine.260>

⁴⁸² Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997. – С. 71 URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

неділя, і називалася Шабон. А ще існував такий закон: якщо засвітити вогонь у п'ятницю ввечері, то в суботу євреї не мали права його самі погасити. Тому кликали малих сільських дітей і просили погасити вогонь, а за це давали малим пирога чи булочку. На нинішній вулиці Шевченка була колись жидівська баня. Євреї в селі мали також свою фризерню (перукарню). Найрозумнішим серед серницьких євреїв вважався Гершун. Про нього казали: "Це Гершунова голова".

У єврейських господарствах було багато човнів, робили їх вони самі. Човни були високі, як баржі, висотою до 1,5 метра. Возили цими човнами на Пінськ дрова, дерева, продукти, всяку всячину. Завідувала всіма човнами єврейка на ім'я Лестягіра. Сільські люди брали у неї напрокат човни для своїх потреб.

Школа була в хаті єврея на ім'я Мотяч. Жидівські діти ходили в школу разом із серницькими дітьми. Навчання було 7 класів. Вже пізніше в Серниках побудували і нову польську дерев'яну школу на три коридори, з їдальнею. Під час Великої Вітчизняної війни німці зробили в цій школі свій штаб, а як відступали, то спалили школу та всі єврейські хати. Залишилась на все село тільки одна неспалена єврейська хата.

У Серниках проживали євреї й бідні, і багаті. Єврей на ім'я Ланок заготовляв кору крушини й згортав її в дубові пачки. У нього працював сільський чоловік на ім'я Степан (Бенько по-вуличному). Степан був дуже бідний, і Ланок йому казав: "Степанко, ти в мене не вмреш і не збагатієш". Єврей Мендель мав дуже доброго коня, і його наймали для поїздок до Пінська. Інший єврей, Луцкей, тримав аптеку. У нього була дочка Годня, яка славилася своєю красою. Пізніше, на місці, де вони проживали, люди знаходили золото. Казали, що золота у євреїв було багато.

Перед Пречистою євреї святкували осіннє свято Кучки. Біля хати робили будку, яка прилягала до стіни. Верха на ній не було, євреї сідали, молилися і чекали дощу. Якщо йшов дощ, то дуже раділи, навіть танцювали. Якщо ж дощу не було, то поливали будку з відра. І зараз під час затяжних дощів у нас кажуть: "Прийшли жидівські кучки".

У серпні 1942 року всіх євреїв, які жили в селі Серники, зігнали на ринок і повели через село на розстріл в **урочище Пісковате**. Приблизно тоді було розстріляно біля 850 чоловік. Кому вдалося втекти, то ховалися в людей на городах, тікали в ліс. Один із них, звати його було Мотель, пізніше, після втечі, жив у Пінську. Серничани їздили до нього шити чоботи.

Ямку для євреїв копали серничани. Німці силою заставили їх це робити. Коли євреїв гнали до цієї ями, то стояв дуже великий крик і голосіння. Як почався розстріл, матері закривали своїх дітей собою, а одна дівчинка вискочила з ями і все кричала до матері, то її взяли й закопали живою. Тоді багатьох євреїв закопали живими. Закопували ту могилу жителі села під прицілом німців. Ще тиждень після того земля на могилі ворушилася...»⁴⁸³.

---

⁴⁸³Єврейська трагедія в Серниках // Проект "Фамільний сайт Полюховичів". URL: <https://polyukhovych.org.ua/evreyska-tragediya-v-sernykah/>

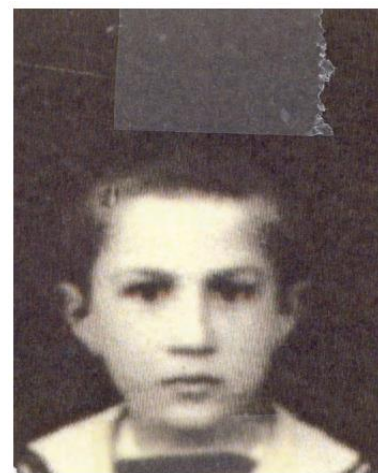
Рівка Туркеніц

Народилася в Серниках, 1906 р. Рівка була вбита під час Шоа. Місце загибелі: Серники, 1942 р.⁴⁸⁴

Гітл Принцель

Народилася в Серниках. Гітл була вбитий під час Шоа.⁴⁸⁵

Еліезер Кофман

Народився в 1923 році. Проживав у Серниках.

Еліезер був вбитий під час Шоа.⁴⁸⁶

Місце розстрілу серненських євреїв.

⁴⁸⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Sernyky?page=1>

⁴⁸⁵ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13970797>

⁴⁸⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13556468>

Мешканці Людвиполя, 1936-1939 рр.⁴⁸⁸

Соснове (до 1946 року — Людвипіль) — селище, центр Соснівської селищної громади у Рівненському районі.

Поселення Людвипіль було засновано в 2-й пол. XVIII ст. Онуфрієм Бежиньським. Сином Фелікса Бежиньського якому в 1755 р. Потоцькими було передано у власність поселення — Селища (pol. — Seidliszczca, нова назва — Великі Селища), до якого Потоцьким в 1720 р. було перенесено «ośrodek dóbr» з Губкова, розташованого на протилежному березі р. Случ, яке було сильно зруйноване шведським військом, а потім спустошене тифом. Назва — Людвипіль (pol. — Ludwipol) походить від імені дружини Онуфрія Бежиньського — Людвіки (Ludwika z Ponińskich).

Після входження Правобережної України до Російської імперії Людвипіль 1795 року включено до складу Ровенського повіту. В 1798 році у Людвиполі

⁴⁸⁷ Ludwipol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 5: [Kutowa Wola - Malczyce] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. – Warszawa, 1884. S. 477.– 960 s URL: http://history.org.ua/LiberUA/SIGeoKrPol_1884/SIGeoKrPol_1884.pdf; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С.58-59. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Grzegorz Rąkowski Wołyń: przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej / G. Rąkowski. - Pruszków: Rewasz, 2005. – С. 147. URL:https://books.google.com.ua/books?id=BwWBYYDGNLsC&pg=PA72&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=1#v=onepage&q&f=false

⁴⁸⁸ URL: <https://wozynskie.pl/fotoold/ludwipol/index.html>

був 141 двір, де проживало 860 осіб, а в 1812 році кількість дворів зменшилась до 115, населення — до 740 осіб⁴⁸⁹.

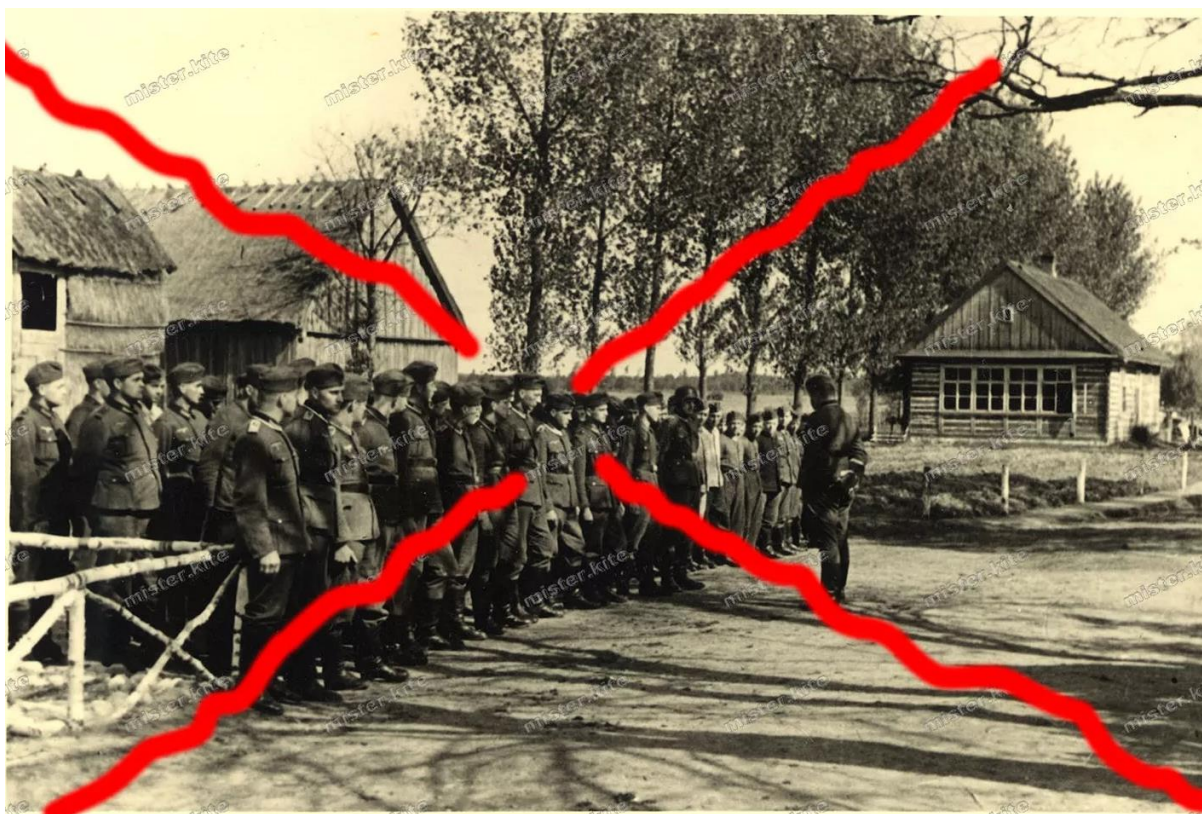
На початку ХІХ століття у селі діяла суконна мануфактура. У 1850 році у Людвиполі відкрито паперову фабрику, яка працювала на місцевій сировині. Поміщик заснував винокурний завод. Завдяки вигідному розташуванню — через Людвипіль йшли торгові шляхи з Корця на Березне, Степань, Вербче, Пінськ. Водним шляхом сплавляли ліс і перевозили різні товари.

З 1866 року Людвипіль був центром волості, він належав до категорії містечок.

За Ризьким договором західноукраїнські землі відійшли до Польщі. За даними «Адресної книги Польщі», у поселені 1930 року проживало 1239 осіб⁴⁹⁰.

У вересні 1939 року, відповідно до пакту Молотова — Ріббентропа, Людвипіль в складі західноукраїнських земель

29 червня 1941 року німецькі війська зайняли Людвипіль. Тут було розміщено гарнізон і поліцейську управу. За період окупації було розстріляно 1317 мешканців району, вивезено 128 осіб. На початку 1942 року німці створили в селищі гетто, куди зігнали все єврейське населення, а потім знищили його.

Війська Вермахту у Людвиполі, червень-1941р.⁴⁹¹

⁴⁸⁹ Рівненський облдержархів, ф. 639, оп. 2, спр. 1, арк. 52; спр. 12, арк. 89.

⁴⁹⁰ Лящук В. О. Соснове // Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 132—139.

⁴⁹¹ URL: <https://www.ebay.com/itm/395178787288>

Учні і вчителі Людвипільської початкової школи, 1938 р.⁴⁹²

Єврейська громада⁴⁹³

У 1847 році в Людвиполі проживало 286 євреїв, у 1897 р. – 1210 (84,7%), 1921 – 916, 1941 – бл. 1100 євреїв.

Відомо, що євреї оселилися в Людвиполі в XIX столітті, а можливо, й раніше.

У міжвоєнний період більшість євреїв Людвиполя заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслами; кілька працювали на виробництві харчової олії та на лісопилках.

У місті активно діяли сіоністські політичні партії та їхні молодіжні рухи (наприклад, Гашомер Гацаїр⁴⁹⁴, Хе-Халуц Хацаїр, Гордонія⁴⁹⁵ та Бейтар). У 1930-х роках Гордонія керувала навчальною комуніою, яка готувала своїх членів до життя в підмандатній Палестині. У місті також був івритомовний дитячий садок Тарбут і початкова школа.

⁴⁹² URL: <https://kresy.org.pl/10742750,foto.html?idEntity=10660784>

⁴⁹³ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 10. Ладенбург — Миддот (1911). – С. 441. – 954 с.; Ludvipol (Wolyn); n Memory of the Jewish community, Sosnove. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ludvipol/ludvipol.html>; LUDWIPOL Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1414. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

⁴⁹⁴ Гашомер Гацаїр" – найстаріший сіоністський рух молоді, що існує донині. Він виник з об'єднання двох груп: "Гашомер" («Страж»), сіоністського пластового об'єднання, і "Цеїрей Ціон" («Молодь Ціону»), ідейного кола, що вивчало сіонізм, соціалізм та єврейську історію. Рух виник як марксистсько-сіоністський, під впливом ідей Бера Борохова, Густава Вінекена, Баден-Повелла та німецького руху "Вандервогел". "Гашомер Гацаїр" вважав, що визволення єврейської молоді можливе шляхом "алиї" (еміграції; буквально "підйому") в Палестину і проживання в кібуцах.

⁴⁹⁵ Сіоністський молодіжний рух, що керувався ідеями Аарона Давида Гордона і названий на його честь. Серед основних принципів якого був акцент на самостійній праці, а також ідея відродження самодостатньої єврейської нації на Землі Ізраїлю.

Група членів Гашомер Гацаїр із вчителем Іцхаком Фрімаком, 1925 р.⁴⁹⁶

Після 17 вересня 1939 року за пактом Молотова-Ріббентропа в місто увійшла Червона армія, і Людвипіль увійшов до складу Радянської України. Деякі євреї з окупованої німцями західної Польщі знайшли притулок у місті. Громадське життя євреїв було паралізовано; громадські установи були закриті, а сіоністські партії розпущені. Школа «Тарбут» була перетворена на початкову та середню школу. Економіку було націоналізовано, а євреїв інтегрували в радянські чиновники. Деякі заможні євреї, яких радянська влада вважала ворожими до режиму, були депортовані до Сибіру.

Після вторгнення Німеччини в Радянський Союз кільком єврейським родинам з Людвиполя вдалося евакуюватися на схід, але переважна більшість місцевих євреїв або не змогли, або не хотіли виїхати, і вони опинилися в пастці німецької окупації.

Німецькі війська увійшли до Людвиполя 29 червня 1941 р.

Влітку 1941 року євреям Людвиполя наказали носити пов'язки із зіркою Давида; вони були змушені здати всі свої гроші та цінності, виконувати важку фізичну працю. У місті було створено єврейську раду (юденрат) на чолі з Янеком Герфенбоїмом і єврейську службу порядку (поліцію).

⁴⁹⁶ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ludvipol/lud163.html>

13 жовтня 1941 р. у Людвиполі було створено гетто. Тут також були зосереджені євреї з навколишніх сіл, загальна кількість в'язнів становила близько 1500 осіб. У гетто робітників-чоловіків відлучали від сімей. Членам юденрату та їхнім родинам, а також невеликій групі кваліфікованих робітників дозволили жити за межами гетто. В'язнів відправляли на примусові роботи за межі гетто.

14 квітня 1942 року євреям наказали сплатити викуп золотом, цінностями та товарами. Наприкінці літа 1942 року кілька в'язнів гетто створили осередок опору. Встигнувши роздобути невелику кількість зброї, група спланувала масову втечу в'язнів у день ліквідації гетто. План провалився через спротив юденрату та зраду донощиків.

25-26 серпня 1942 року німецькі силовики ліквідували Людвипольське гетто, а його в'язнів розстріляли у військових казармах за містом. Всього вдалося втекти 300-350 євреям (переважно молоді). Однак більшість із них зрештою були спіймані та розстріляні.

Людвипіль, єврейський дитячий садок. 1927 рік.⁴⁹⁷

⁴⁹⁷ URL: <https://kresy.org/pl/10740912,foto.html?idEntity=10660784>

Члени організації «Гордонія», 1933 рік.⁴⁹⁸

Мордехай Вольман, який у воєнні роки жив у Людвиполі, свідчить: «...У неділю, 11-го дня [єврейського місяця] Елул [24 серпня 1942 р.], відбулися збори старійшин міста. Там вони були поінформовані комісаром [тобто старшим німецьким чиновником Людвіполя Францом Норгаллом], що євреї вже втомилися і нездатні до роботи; в умовах воєнного часу це означало, що вони були марними «їдцями», а отже, «їх слід послати до Мойсея». Були деякі, хто наважувався повідомити цю новину своїм друзям-євреям, але останні відмовлялися вірити в можливість того, що весь народ буде знищений, незважаючи на те, що вони невинні в жодному злочині; інші [євреї] думали, що навіть якщо (не дай Боже!) трагедія спіткає [єврейську громаду], вона торкнеться лише непрацездатних людей похилого віку, як це сталося в Коржеці та деяких інших містах... У понеділок [всупереч своїй звичайній практиці] комісар не оглядав роботу [євреїв]; скоріше, він галопом промчав повз [єврейських] робітників [на коні], прямуючи до повітового міста [тобто Костополя], ймовірно, щоб отримати якісь остаточні накази [від окружного комісара Гайнца Льонерта] щодо виконання мерзенного злочину – ліквідації міста. Радість від того, що візит комісара не залишив [у Людвиполі] жодної [єврейської] жертви, була змішана зі страхом, оскільки неприродна поведінка цього вбивці викликала подив. І справді, наступного дня (вівторок), коли ми прокинулися, щоб йти на роботу, ми опинилися в оточенні українських [допоміжних] поліцейських. Мер міста, Герінг..., ходив від будинку до будинку в супроводі членів юденрату і наказав

⁴⁹⁸ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ludvipol/lud057.html#Page68>

[євреям] зібратися в гетто. Про неминучу катастрофу стало ясно, але не про її масштаби... У той момент мене охопило сильне бажання. Раптом моє життя стало для мене таким дорогим, і я захотів жити, а не померти... Тоді я зрозумів, що мені робити. Разом із трьома іншими сусідами я планував шлях до втечі. Наша хата була останньою в місті, межувала з неєврейським кварталом. Ми пройшли поле і почали тікати, поки не дійшли до села Білички [мабуть, Більчаки], за якихось 10-12 кілометрів від міста... Через кілька днів ми приїхали в Лібичі – польське село, біля якого переховувалося багато людей [євреїв] з нашого міста та інших ближніх міст... Від них ми дізналися про масштаби трагедії. У вівторок більшість євреїв міста [Людвиполя] були вивезені до [колишніх] польських військових казарм, які були оточені високим дерев'яним парканом. [Вбивці] дали їм пайки хліба, щоб ввести їх в оману, нібито не було наміру їх знищити. Кілька людей намагалися умовити молодих людей спробувати втекти. Охорони було небагато – лише кілька поліцейських, не більше 20. Але були [серед молоді] такі, що боялися, що, втікаючи, накличуть лихо на всіх [залишилися євреїв], оскільки німці, можливо, не збиралися їх убивати. Тим не менше, жменька людей наважилася вночі перестрибнути через паркан і втекти... Наступного дня [решту євреїв] розбудили й наказали роздягатися догола та групами йти до ям. Три ями викопали неєвреї з навколишніх сіл: для чоловіків, для жінок і для дітей. Кожну групу змушували стояти на дощці; їх тоді розстріляли, і вони впали в [яму]; Потім наближалася друга [група]... Кулемети есесівців, які були п'яні від вина та крові, продовжували стріляти, вбиваючи одного за одним невинних людей, старих і молодих, усі вони були сповнені мрії про майбутнє. Ці мрії потонули в потоках крові – їхньої власної та їхніх близьких, рідних і братів. Це кровопролиття тривало протягом усієї середи, і приблизно 1500 людей, очевидно, було вбито протягом того дня... Мій батько був серед тих, кого стратили в польських казармах. Він і його друзі пішли [на смерть], просячи один в одного вибачення...».⁴⁹⁹

Жива пам'ять

«Нам нічого не бракувало в нашому містечку Людвиполь. У мене було все: батько, мати, гарний дім, сестри, брати, хороша освіта в єврейській школі Тарбут, хороші друзі, любов між усіма євреями в штетлі... коли хтось повертався з подорожі, він завжди казав, що такого штетла ніде немає і ніколи не буде. Що мав штетл, що прив'язував до нього кожного єврея? Там був гарний краєвид, який оточував місто, річка Случ, що відділяла місто від сіл – піщаний берег з боку міста, куди євреї приходили купатися та насолоджуватися сонячними променями; на іншому березі насолоджувалися днями офіцери з казарм польської армії та їхні дружини. Замок Людвіка на горі, відомий давніми історіями про демонів, і поля навколо нього служили місцевій молоді місцем приємних прогулянок; в день Шабату єврейська молодь проводила там збори

⁴⁹⁹ N. Ayalon ed., Ludvipol (Wolyn), in memory of the Jewish Community, Tel Aviv, 1965, pp. 91-93 (Hebrew). URL: <https://ia801900.us.archive.org/19/items/nybc313872/nybc313872.pdf>

сіоністських груп – Хе-Халуц⁵⁰⁰ і Бейтар⁵⁰¹, а слова національного гімну Га-Тіква розносилися вітром на кілометри... Гітлер забрав усіх, хто був нам дорогим: батьків, братів, сестер, дружин і дітей, чоловіків. Вони викорчували євреїв, спалили штетл Людвіполь»⁵⁰².

У цьому сосновому бору під час ліквідації гетто було розстріляно понад 1000 євреїв.⁵⁰³

⁵⁰⁰ (חלוץ, 'першопрохідник', 'піонер'), молодіжний рух, метою якого була підготовка єврейських юнаків і дівчат до поселення в Ерец-Ізраель.

⁵⁰¹ Бейтар (івр. בית"ר — аббревіатура від івр. בְּרִית יוֹסֵף טְרֻמְפֶּלְדוֹר, Брит Йосеф Трумпельдор — «Союз Йосефа Трумпельдора») — молодіжна сіоністська організація, створена у Ризі 1923 року. Ідеологія «Бейтару» сформувалась під впливом заклику Зеєва Жаботинського створити єврейську законну армію для захисту єврейського населення підмандатної Палестини. «Бейтар» виховував у своїх членів прагнення особисто реалізовувати піонерсько-халуціанські ідеї й активно брати участь у єврейській самообороні. Втілення таких ідей члени «Бейтару» вбачали в особі Йосефа Трумпельдора. Своєю політичною метою та єдиним прийнятним розв'язанням єврейського питання «Бейтар» вважав створення єврейської держави на обох берегах Йордану. Його ідеологічним принципом був монізм: єдиний прапор (біло-блакитний), єдиний гімн («га-Тіква») та єдиний сіоністський світогляд, вільний від впливу будь-якої іншої ідеології, наприклад, соціалістичної.

⁵⁰² Ludvipol (Wolyn); In Memory of the Jewish community (Sosнове, Ukraine). There Once Was a Shtetl Ludvipol...by Batya Hakman (daughter of Yokel Raber), Australia. Translated by Yocheved Klausner, Page. – 168-171. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ludvipol/lud163.html>

⁵⁰³ Execution of Jews in Sosнове. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/sosнове-former-ludvipol-ludwipol-ljudwipol-rivne-ukraine.779>

Степань, 1930-ті роки.⁵⁰⁵

Степань — селище у Степанській селищній громаді Сарненського району.

Степань належить до найстародавніших поселень Полісся, добре укріплене княже місто часів Київської Русі, торговий і культурний центр упродовж багатьох століть. Перша письмова згадка про поселення датується 1290 роком.

Наприкінці XVII століття належало дружині гетьмана Радзивілла Катерині, на прохання міщан міста, король Польщі Ян III Собеський 17 травня 1682 року дозволяє влаштовувати два ярмарки на рік⁵⁰⁶.

1775 року в місті налічувався 521 будинок.

У 1900 році єврейське населення Степані склало 1854 особи.

У 1917 році село входить до складу Української Народної Республіки.

Унаслідок поразки Перших визвольних змагань та підписання Польщею сепаратного Ризького мирного договору, всупереч домовленостям з УНР, Степань входить до складу Польської республіки.

У 1929 р. на Степань поширені правила міської забудови⁵⁰⁷.

У вересні 1939 року в ході Другої світової війни, згідно із пактом Молотова — Ріббентропа, Степань захоплено СРСР.

⁵⁰⁴ Stepań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1890. — Т. XI. — S. 326—327. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XI/326; М. А. Максимович. Т. 2: Отделы: историко-типографический, археологический и этнографический. — Киев: Тип. М. П. Фрица. — 1877. — VII, С. 385-389. — 524 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000205>

⁵⁰⁵ URL: <https://fotokresy.pl/1381084,foto.html>

⁵⁰⁶ Я. Р. Дашкевич, Л. А. Проценко, З. С. Хомуцька (1971). Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (PDF) (укр). Київ: Наукова думка. с. 67, д.203. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/files/Katalog_Kolekcii_Dokumentiv_Kyivskoi_Arkhohrafichnoi_Komisii_1971.pdf

⁵⁰⁷ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19290410347>

Під час німецько-радянської війни гітлерівці створили в селі єврейське гетто, де було вбито майже 3000 євреїв.

Antoni Kuczek kresy.org.cje

Степань, 1920 р.⁵⁰⁸

Єврейська громада⁵⁰⁹

У «Всесвітніх хроніках» С. Дубнова (т. 2, стор. 260) написано: «Під час правління короля Польщі і Литви Ягайла Вітольда в 1386 році в усіх великих містах пов'язаного з ним Литовського і Волинського князівства були значні єврейські поселення»⁵¹⁰. Отже, можна зробити висновок, що степанівські євреї також були одними з перших мешканців містечка, яке є одним із найдавніших міських поселень Волині, на берегах Гориня.

Про це також стверджує С. Дубнов у тій же книзі: «Під час панування турків у Криму в середині XV століття і подальшого захоплення ними волинських

⁵⁰⁸ URL: <https://kresy.org.pl/10721740,foto.html?idEntity=10660787>

⁵⁰⁹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 14. Сараево — Трани (1913). – С. 567. – 960 с. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Our Town Stepan. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/stepan/Stepan.html#TOC9>; Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1476-1478. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944.1997. С. 67, 72. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁵¹⁰ Дубнов Семен Маркович Всемирная история еврейского народа от древнейших времен до настоящего Текст: в 10 томах: 2 западный период / С. М. Дубнов История евреев в Европе от начала их поселения до конца XVIII века: Т. 2. — Рига: Dzive un kultura, 1936-1937. — С. 260429 с..

областей було дозволено комерційний зв'язок між кримським єврейством і єврейським центром на Волині, відбувалися переміщення євреїв з Криму на Волинь». Припускають, що принаймні частина євреїв міста приїхала до Степаня і оселилася там під час «переселення євреїв з Криму на Волинь», як зазначено у «Всесвітніх хроніках» Дубнова.

У 1765 році в Степані та навколишніх селах проживало 1138 євреїв; у 1847 р. – 1717 євреїв у Степані; в 1897 році в містечку було 5137 осіб, з них 1854 євреїв.

Степань, синагога. 1914 р.⁵¹¹

⁵¹¹ Велика синагога була центральною спорудою міста. Побудована на фундаменті старовинної фортеці часів польського короля Стефана Баторія. Перед входом до великої синагоги була «полька». Вона використовувалася як кімната, в якій проводилися світські бесіди між прихожанами. В центрі синагоги була висока платформа, яка використовувалася для читання Тори і для проповідей, і люди піднімалися на неї по сходах з двох сторін. Стеля синагоги була увігнута і на товстих залізних доріжках були чаші, на частині яких були вигравірувані дати, наприклад 1635. Там були товсті залізні ланцюги, а на кінцях висіли важкі мідні люстри для вставляння свічок. Зал був просторий, у багатьох вікнах було кольорове скло. Ковчег (Арон Кодеш) знаходився вздовж центральної стіни, а сходи вели до нього посередині. Ковчег був висічений у товстій стіні. Товщина стін синагоги була кількадеметра. Ковчег був дуже гарно виліплений: там було дві скрижалі із заповідями, уздовж — два позолочені леви і колони. Архітектура Ковчегу була виконана багато років тому мистецькими експертами, яких привезли з-за меж області або з сусіднього міста. Хазаном служив рабин Леві Крізер, благословенної пам'яті, який мав приємний, улюблений голос.

У 1890 р. в Степані було 3384 особи, 47% євреїв, 512 дворів, 3 церкви, 1 броварня, 2 млини, 6 магазинів та 1 свічковий завод⁵¹².

У 1913 році євреям належали всі 3 аптеки, склад гасу, всі 69 крамниць (але за винятком м'ясних).

У міжвоєнний період місцеві євреї були переважно дрібними торговцями та ремісниками. Деякі євреї були власниками млинів або великими торговцями зерном і худобою, а інші здавали кімнати відпочиваючим. У Степані діяли численні сіоністські партії та молодіжні рухи (Хашомер Хацаїр, Бейтар, Мізрахі), Тарбут – сіоністська мережа навчальних закладів. У місті була сіоністська піонерська комуна ХЕ-ХАЛУЦ.

Учасники молодіжного руху «Бейтар». Степань, 1932-1933.⁵¹³

У вересні 1939 року, з приходом Червоної армії після пакту Молотова-Ріббентропа, Степань увійшов до складу радянської України. Деякі євреї з окупованої німцями Західної Польщі знайшли притулок у місті. Після встановлення радянської влади школа «Тарбут» перейняла радянську програму навчання, а іврит замінили як мову навчання на ідиш. Зможніших євреїв, яких радянська влада вважала противниками нового режиму, депортували до Сибіру. До середини 1941 року в місті проживало близько 1600 євреїв.

Німці окупували Степань 17 липня 1941 р. Під час обстрілу міста загинуло кілька євреїв, було пошкоджено багато будинків.

Влітку та восени 1941 р. німецька влада здійснила низку антиєврейських заходів у Степані: євреїв зобов'язали носити відмітні знаки (спочатку пов'язку із зіркою Давида, пізніше жовте коло на одязі), залучали для примусові роботи (здебільшого для ремонту мосту через р. Горинь), а також діяла заборона

⁵¹² Stepań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1890. — Т. XI. — S. 326—327. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/326

⁵¹³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/3791641>

залишати місто. Німці знущалися над євреями, обрізаючи бороди літнім чоловікам. За наказом Бекмана, начальника жандармерії, євреї повинні були передати все своє золото та цінні речі. Згодом у них також конфіскували шуби, худобу та коней.

На початку жовтня 1941 року в місті було створено гетто. Воно було обгороджене дерев'яним парканом, увінчаним колючим дротом. Інша огорожа розділяла гетто на дві частини: синагога та прилегла до неї вулиця були призначені для дорослих чоловіків віком до 55 років, а на прилеглих вулицях розташовувалися жінки, діти та люди похилого віку. Невеликій групі кваліфікованих робітників дозволили жити за межами гетто. Невдовзі після створення гетто туди переселили євреїв із навколишніх сіл – Короста, Кричильська, Волоши, Великого Вербче та Казимирки. Загалом у гетто було близько 2000 євреїв.

Степанське гетто було ліквідовано 25 серпня (чи, за деякими свідченнями, 22 або 24 серпня) 1942 року: напередодні ліквідації група з 10 євреїв, у тому числі Йозеф Вакс та деякі інші представники місцевої інтелігенції, були застрелені начальником жандармерії Бекманом біля будівлі жандармерії. Наступного дня близько п'ятдесяти євреїв, які або не могли ходити, або намагалися втекти, були вбиті всередині гетто. Кільком сотням євреїв вдалося втекти, а решту в'язнів погнали до Костополя і розстріляли в лісі біля села Корчеве.

Жандарми та українська допоміжна поліція прочісували територію в пошуках євреїв, які втекли або переховувалися. Один масовий розстріл євреїв, захоплених під час цих операцій, відбувся у вересні 1942 р. поблизу села Колонія (нинішня Калинівка) під Степанем. Під час подальших облав біля будинку жандармерії та на єврейському кладовищі в Степані було розстріляно близько 50-100 євреїв, які були знайдені в переховуванні.

Подаємо свідчення Л. А. Мелюшкевича, 1906 р. народження, священик Степанської православної церкви: *«У період тимчасової окупації Степанського району я був свідком таких злочинів німців. Восени 1941 року прибув у Степань комендант жандармерії Бекман, його помічник Франс і інші представники жандармерії (прізвищ їх не знаю). Вони відразу взялися організувати поліцію з місцевих жителів, переважно з українців. А створивши її, начжандармерії наказав збирати золоті речі і цінності. Таким способом єврейське населення зносило золото, але скільки і які цінності, для мене невідомо.*

*Під керівництвом Бекмана було організоване також гетто, куди жандармерія зганяла євреїв, в тому числі дітей, стариків та жінок. У кінці серпня 1942 року все єврейське населення з гетто було етаповане під Костопіль, де, як я потім дізнався, було розстріляне. Після цього протягом кількох днів було організовано пошук втікачів. Всього заарештували не менше 400 чоловік єврейської національності. Вони також були загнані за село Коленя і розстріляні».*⁵¹⁴

---

⁵¹⁴ Пінчук, М. Трагедія у Степані [Текст] / М. Пінчук // Ціною власного життя. - Рівне : Держ. ред.-вид. п-во, 1995. - С. 95. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/tsinoyu_vlesnogo_zhittya_kniga_pamyati_1995_ukr__ocr.pdf

Лідери молодіжного руху «Бейтар». Степань, 1930-1931 рр.⁵¹⁵

Степань, учасники руху «Бейтар». 1929-1930 рр.⁵¹⁶

⁵¹⁵ YVA, Фотоколекція. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622595>

⁵¹⁶ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/3791585>

Томашгород, працівники лісопильні. липень 1929 року.⁵¹⁸

Томашгород — село , що входить до складу Рокитнівської територіальної громади Сарненського району.

У 1522 році — Подсихи. З другої половини XVI ст., і до 1778 року — Сехи. У XIX та всередині XX ст. в офіційних документах з'являються як перша так і друга назви, а інколи вони фігурують разом.

Станом на 1859 рік, Томашгород (Сехи) був власницьким містечком, тут діяла дерев'яна православна церква і дерев'яна римо-католицька каплиця,

⁵¹⁷Tomaszgród, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XII: Szlurpkiszki – Warłyńka, Warszawa 1892, s. 371. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/371; Tomaszgród, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 660. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/660; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. – С.451. – 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf; Теодорович Н. И. Сехи // Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1889. – С. 623-624. – 696 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007739>; Історія міст і сіл Української РСР .Т 26 т. Ровенская область. — К.: Голов. Ред. Укр.рад.енцикл. АН УРСР,1973.- с.539; Стратегія сталого розвитку Томашгородської селищної ради Рокитнянського району на 2013-2017 роки.

⁵¹⁸ URL: <https://wankosmos.pl/tomaszgród-ukraina-w-lipcu-1929,5,pl,135,1,2962.html?PHPSESSID=inamavedg25ro8if3ajkfdt234>

налічувалося 62 двори та 375 жителів (187 чоловіків і 188 жінок), з них 337 православних, 34 євреїв і 4 римо-католиків⁵¹⁹.

У середині ХІХ ст. князі Четвертинські продали Томашгород дворянину Станіславу Шичеквському. У багатьох документах поселення згадується як містечко з невеликим торговим центром «Ринок», в якому вели торгівлю євреї.

За часів ІІ Речі Посполитої Томашград спочатку знаходився у Поліському воєводстві, а з 1930 р. у Волинському воєводстві (у Сарненському повіті, гміна Клесів)⁵²⁰. У 1921 році налічувало 803 жителі⁵²¹.

До 1917 року в селищі зовсім не було письменних людей. Лише в 1924 році почала працювати перша школа, яка була розміщена в хаті, де проживала Береговець Агафія Кирилівна, вчителем працював Свист. Він був вимогливий і суворий. Жорстоко карав тих, хто лінувався вчитися або пропускав уроки.

Спогади Лелес Віри Іванівни: *«В школі викладали закон Божий. По п'ятницях дітей християн закону Божому навчав піп, а в суботу ксьондз працював з дітьми поляків. Євреїв вели в молитовний єврейський дім, який знаходився там, де зараз розташована сільська бібліотека».*⁵²²

У 1921 р. із 803 мешканців 48% складали українці, 26% євреї, 21% поляки, 5% білоруси та росіяни.

У 1937 році на землях пана Шишки була організована фірма «Яновський». У нього працював помічником єврей Бідерман. Але скоро фірма збанкрутувала: викупив її Бідерман. Кар'єр працював до 1939 року. Робітники, що працювали каменотесами, вантажниками жили краще за селян, бо в них був постійний зарібок. Підробляли тут і селяни, у котрих були коні або воли.

Станіслав Шичевський – власник маєтку Томашград, перебуваючи у літньому віці, розділив свій маєток на дві частини. Західну частину віддав своїй дочці Марії, яка вийшла заміж за Адольфа Богуша-Шишка. Побудував їй садибу біля залізничної станції Томашград і паровий млин. Цей млин він здав в оренду єврейю Йошу Негелю.⁵²³

1 вересня 1939 року гітлерівська Німеччина вторглася у Польщу, а 17 вересня на основі додаткового секретного протоколу Молотова-Ріббентропа Червона Армія перейшла польсько-радянський кордон. Населення Рівненщини.

Відразу ж почалася перебудова економічного і суспільно-політичного життя на новий лад. Перерозподіл поміщицької землі швидко закінчився і розпочалася

⁵¹⁹ Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть II [Дело]: 1859 г. — С. 656. - 1859. - 808 л. - (Фонд Центрального статистического комитета МВД. Описание № 4). РГИА. Ф. 1290. Оп. 4. Д. 89. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72177720323635646/

⁵²⁰ Główny Urząd Statystyczny w Warszawie: Województwa centralne i wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej - podział na gminy według stanu z dnia 1.IV 1933 roku, Książnica-Atlas, Lwów 1933 <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/36818/edition/32280?language=en>

⁵²¹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej - Tom http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0014968.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0VIII - Województwo Poleskie, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924.

⁵²² Томашгородська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 2. URL: http://tomashgorod-school2.rv.sch.in.ua/pro_shkolu/istoriya_shkoli/

⁵²³ Henryk Garbowski "Urok Wołynia i czar Polesia" Wydawnictwo Von Borowiecky, 2003.

колективізація, яку селяни сприйняли недоброзичливо. У селі Томашгород ініціатором встановлення влади Рад була Лінквіст Секлета. Відбулася націоналізація лісопильних і щебених кар'єрів. В 1940 році було створено колгосп імені Держинського в селі Ломськ. Організаторами стали Лінквіст Секлета та Грабовський Фларіон. Селяни Ломська і Томашгорода неохоче записувалися до колгоспу.

Гітлерівська Німеччина окупувала Томашгород в кінці червня 1941 року.

26 серпня 1942 року Клесівське гетто було ліквідовано, а його в'язнів повантажили на поїзд і вивезли до Сарн. Перед відправленням поїзда на залізничній станції Клесова було вбито кілька євреїв, яких вважали надто хворими чи немічними. Решту в'язнів, яких було близько 580, перевезли до Поліського табору в Сарнах. **Цілком ймовірно, що група, доставлена до Сарн, включала близько 150 євреїв із села Томашгород, що належало до Клесівського повіту.** 26 серпня 1942 року в'язнів вивезли з гетто до Поліського табору, де вже проживали євреї з прилеглих населених пунктів Дубровиці, Рокитного, Клесова, Бережниць та Томашгорода (загалом приблизно 14 тис. осіб).⁵²⁴

27-28 серпня німці почали вивозити в'язнів Поліського табору до сусіднього лісу на розстріл.

Мацеви на єврейському цвинтарі. Томашгород, 2018 р.⁵²⁵

⁵²⁴Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1464. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; See also BA- L, ZStL, 204 AR- Z 113/67 (II 204 AR 1088/64), Sachstandsvermerk, June 7, 1967 (Gebietskommissariat Sarny), pp. 1– 8.

⁵²⁵ Точний період заснування цвинтаря невідомий. Однак, судячи з дати на одному розбірливому надгробку, цвинтар, здається, вже існував у першій половині 20 століття. Вперше з'являється на польській карті 1928 року. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/tomashhorod-jewish-cemetery/>

Вид на містечко Торговиця, міжвоєнний період.⁵²⁷

Вперше в писемних джерелах Торговиця згадується в XV ст., а точніше в 1446 році.

21(25) липня 1520 року Сигізмунд I Старий надає Івану та Федору Івановичам Корецьким привілей на двір Торговиця із прилеглими селами⁵²⁸.

У 1929 р. на містечко Торговиця поширені правила міської забудови⁵²⁹.

У 1669 році король Міхал Корибут Вишневецький (Михайло I) надав Торговиці привілей проводити три ярмарки на рік – тиждень після

---

⁵²⁶ Targowica // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1892. — Т. XII. — S. 169. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/169; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.453-454. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁵²⁷ Österreichisches Staatsarchiv. URL: <https://www.oesta.gv.at/>

⁵²⁸ 14 жовтня 1569 рік – князь Богущ Федорович Корецький подав для запису у луцькі актові книги привілей Сигізмунда I Старого від 21(25?) липня 1520 року, який був наданий князям Федору та Івану Івановичам Корецьким на двір Торговицю та села Лихачівка, Вовничі, Рудливе, Баболоки, Білий Берег, Рудлевець. ЦДІАК, фонд 26, опис 1, справа 1, стр. 466-467. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0026/0001/0001/#lg=1&slide=457

⁵²⁹ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

П'ятидесятниці, тиждень після святого Іллі та тиждень після святого Луки – «котрі ярмарки будуть приймати всяких купців та людей інших покликань, дозволяти їм обмінюватися товарами та виконувати інші чесні справи та контракти».

В 1675 році в Торговиці був побудований цегляний костел Матері Божої Святого Розарію, його фундатором став Казимір Бенецький, чернігівський воєвода. В період із 1676 до 1832 років тут існував Домініканський монастир.

Відомий церковний дослідник Микола Теодорович пише про Торговицю кінця ХІХ століття в своєму «Історико-статистичному описі церков і парафій Волинської єпархії» такі факти. Що в містечку відбувались ярмарки на свято Вознесіння, 6 серпня, 8 вересня, 1 і 26 жовтня та 6 грудня. В Торговиці існував великий водяний млин. Також Теодорович, посилаючись на документальні джерела, пише про те, що в 1680 році в Торговиці був замок, проте до наших часів не зберігся.⁵³⁰

З 16 століття Торговиця — у Волинському воєводстві у складі Речі Посполитої. З 1793 року — у складі Російської імперії. У 19 — на початку 20 століть — містечко Дубенського повіту Волинської губернії. У 1919–39 — у Волинському воєводстві у складі Польщі, у 1939–91 — у складі УРСР

Єврейська громада⁵³¹

У 1847 році в Торговиці проживав 551 єврей. У 1897 році в Торговиці з 907 жителів проживав 891 єврей. Євреї становили 98,2% населення, що є одним із найвищих показників в історії колишніх польських земель. У 1921 році, незважаючи на скорочення, спричинене Першою світовою війною, відсоток євреїв у загальній чисельності населення все ще був високим – 640 із 655 жителів (97,7%).

Найдавніші згадки про присутність євреїв у Торговиці датуються 1569 роком. Місто було приватною власністю родин Масальських, Корецьких, Беневських, Ржевуських, Стройновських. Власники підтримували єврейське поселення та сприяли розвитку місцевої торгівлі.

Основними джерелами існування були, серед іншого, торгівля та ремесла, а також робота на місцевій пивоварні та винокурні.

У 1913 році євреям належали всі 4 крамниці в містечку. Єврей Сруль Шнайдер володів єдиним шинком, а єврей Гольденберг орендував обидва водяні млини. Проте слід підкреслити, що ця суто єврейська місцевість була частиною більшого економічного організму; в околицях було ще чотири, суміжних «торговицьких» місцевості – село, млинницька слобода та два хутори, в яких проживало 391 мешканець (менше єврейського містечка).

⁵³⁰ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский / Составил Н. И. Теодорович. – Почаев, 1889. – 696 с.

⁵³¹ “Targowica” [in:] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 3, eds. Sh. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 1288.; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том. 14. Сараево — Трани (1913). – С. 908 с. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 73. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf;

Синагога в Торговиці, 1930-ті роки.⁵³²

Єврейська політична діяльність, особливо сіоністського спрямування, існувала в місті: існувало декілька сіоністських молодіжних рухів (Хехалуц Хацаїр, Ха-Шомер Хацаїр і Бейтар), а з 1920-х років існував також відділ сільськогосподарської навчальної комуни Хехалуц.

Німці окупували Торговицю наприкінці червня 1941 р. Незабаром після цього було вбито 20 євреїв, яких звинувачували в причетності до комуністичної партії.

Влітку 1941 року євреям було наказано створити юденрат (єврейську раду) і єврейську поліцію.

Очевидно, 30 або 31 липня 1941 року після реєстрації 130 чоловіків-євреїв, серед них рабин Торговиці (згідно з документом ЧГК, серед них були поляки та українці), були зачинені в підвалі місцевої школи. 1 серпня їх вивезли з підвалу в сарай, розташований за 1 кілометр від Торговиці. Після прибуття на місце вбивства чоловіків змусили викопати кілька ям; потім їх вишикували перед цими ямами і розстріляли німецькі військові⁵³³.

Навесні 1942 року решту євреїв Торговиці вивезли до гетто в сусідньому містечку Острожець.

11 жовтня 1942 року під час ліквідації Острожецького гетто торговицькі євреї (біля 500 осіб) були розстріляні разом із місцевими євреями на єврейському цвинтарі біля Острожця⁵³⁴.

⁵³² URL: <https://www.volynpost.com/news/113625-mistechko-torgovycia-na-stolitnih-svitlynah>

⁵³³ Murder Story of Targowica Jews in a Barn near Targowica. GARF, MOSCOW R-7021-71-61 copy YVA M.33 / JM/19975. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627456>

⁵³⁴ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 73. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf;

А К Т.

26 мая 1945г. Мы нижеподписавшиеся районная комиссия председатель комиссии секретарь Райсовета тов. Дзюба, заместитель председателя комиссии секретарь Райсовета депутат тов. Трубицкий тов. Манзюло, секретарь комиссии секретарь Исполкома тов. Цирпанко, член комиссии тов. Габсо тов. Полянский составили настоящий акт о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, в период оккупации Острозького р-на, Ровенской обл., что выражается в следующем:

-1-

26 мая 1941 г. немецкий отряд войск СС внезапно окружил местечко Торговиц Острозького р-на и согнали народ на собрание, где после стали выбирать чл. чина преимущественно еврейского населения и закрили их в подвале. На второй день загнали этих людей в местечком в одну клуну, которую окружили войска выставили этих людей копать себе ямы и расстреляли. Таким образом было убито около 400 человек, среди них было большинство еврейского населения, были также поляки и украинцы.

-11-

12-го мая 1945г. вооруженный отряд немецких войск СС прибыл в с. Малин Острозького р-на насильно согнали людей в клуну, церковь, школу затем стали бросать туда гранаты, обливая соломой эти помещения подожгли их, таким образом сожжено 200 человек.

-111-

15-го мая 1945г. вооруженный отряд немецких войск СС прибыл в с. Борщаки Острозького р-на стали сгонять население в клуну, церковь, подожгли их, пытались бежать расстреливали. Таким образом было сожжено 200 человек и расстреляно 27 человек.

-112-

В ноябре 1945г. вооруженный отряд немецких войск СС прибыл в с. Ярослав Острозького р-на, Ровенской обл. и стали поджигать дома граждан. В результате этого нападения сгорело и погибло 31 человек.

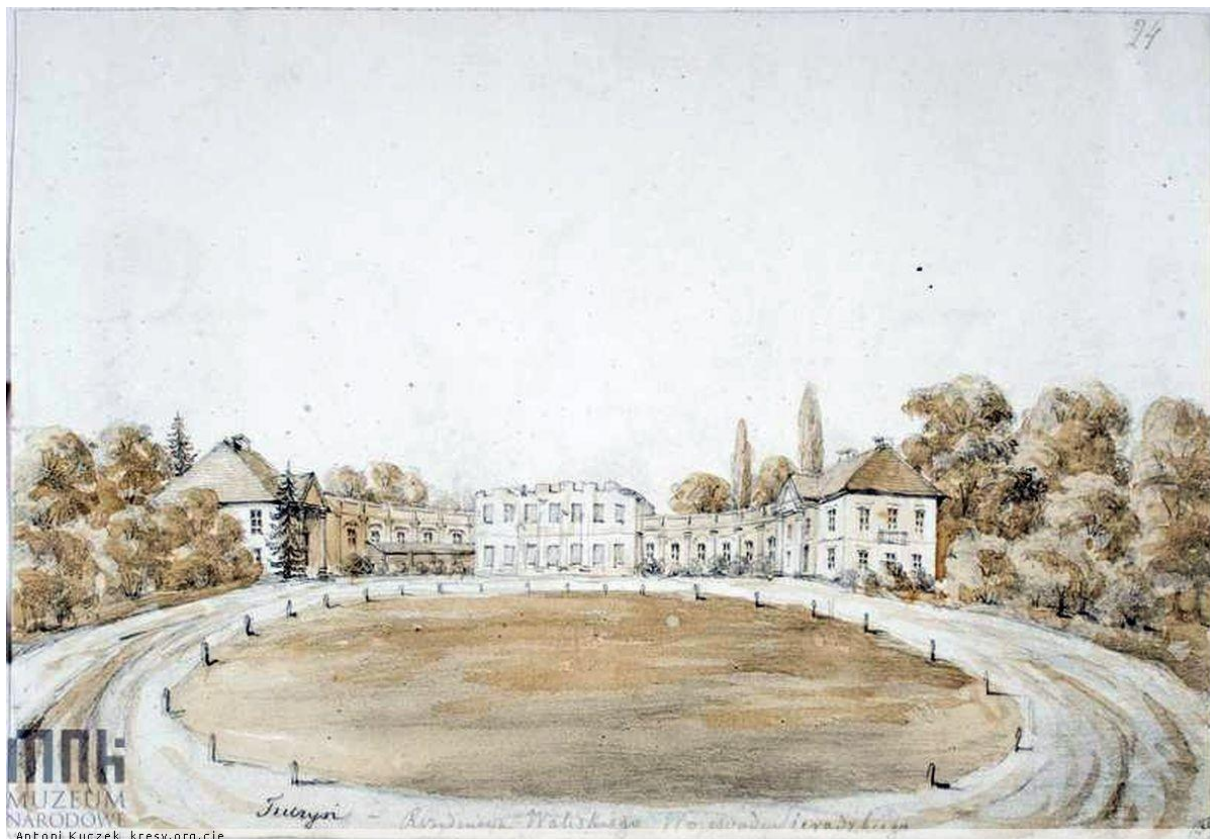
-113-

16-го мая 1945г. вооруженный отряд войск СС окружил с. Члоницы Острозького района стали поджигать дома мирных граждан, а попадавшихся людей расстреливать. Всего было убито 24 человека.

-114-

В с. Остроноп, Острозького р-на, Ровенской обл. в разное время было убито около 500 человек мирных жителей. Среди них было большинство еврейского населения.

Кроме указанных выше случаев за период оккупации от рук нем. фашистских захватчиков, погибло и вынуждено в Германию на работы насильно сол. Острозького р-на, Ровенской обл. части.

Палац Валевських. Тучин, 1862-1876 роки.⁵³⁷

Тучин (пол. Tuczyn) — село у Гощанській селищній громаді Рівненського району.

Існує дві давні згадки про Тучин — у книзі «З бору і степу»⁵³⁸ Т. Стецького, виданій у Кракові 1888 року, яка датується 1542 роком, та в документах опису Луцького замку за 1545 рік, виявлених Тимчасовою комісією для з'ясування давніх актів, що працювала впродовж 40-50-х років XIX століття. Першими зафіксованими власниками поселення є бояри Путяти.

У XVI столітті містом та довколишніми землями біля нього володів Богдан Семашко – феодал Великого князівства Литовського.

1569 року після Люблінської унії Тучин, як і вся Волинь, увійшов до складу Речі Посполитої.

Після остаточного третього поділу Польщі, коли царська Росія загарбала правобережну Україну, Тучин опинився у складі Ровенського повіту Волинської губернії.

Ставши у 1866 році волосним центром, у місті стрімко розвивалися мануфактури. Одна за одною збудовано ще дві ткацькі та дві фарбувальні

⁵³⁶ Tuczyn, mko nad Horyniem, pow. rowieński // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1892. — Т. XII. — S. 606. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_XII/606; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. — С.472-473. — 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁵³⁷ Малюнок Орди Наполеона. URL: <https://kresy.org.pl/10772557,foto.html?idEntity=10772636>

⁵³⁸ Tadeusz Jerzy Stecki Z boru i stepu. Obrazy i pamiatki. Kraków, 1888. — С. 162 URL: <https://kpbk.ukw.edu.pl/dlibra/publication/30062/edition/41243/content>

фабрики, пивоварний завод. На 1913 рік тут уже працювало 6 ткацьких фабрик, 4 шкіряних заводи, пивоварня, цегельня, столярна майстерня, 2 млини, кілька кузень. В кінці 19 ст. велика власність і містечко належали до Валецьких.

За переписом 1911 року в Тучині було – 7046 жителів, пошта, телеграф, волость, міщанська управа, земська поштова станція, одноклясова школа, фельдшерський пункт, кірха, 2 лікарні, єврейський притулок, аптека, акушерка, 3 аптечні склади, 83 крамниці, гураляня, 3 гарбарні, водяний млин, кооперація, земська випозичальня сільсько-господарських машин, 5 фабрик сукна (селянського і на бурки), 3 шинки, 1 фотограф, 20 ярмарків річно.⁵³⁹

У 1929 р. на Тучин поширені правила міської забудови.⁵⁴⁰

У вересні 1939 року Червона Армія зайняла місто, і Тучин увійшов до складу Радянської України. У цей період було націоналізовано приватний бізнес, а івритомовну школу було перетворено на радянську школу. Заможні єврейські мешканці Тучина, яких радянська влада зарахувала до категорії «буржуазних», були депортовані до Сибіру. Під радянською окупацією (1939–1941) єврейські громадські організації були заборонені.

Напередодні радянсько-німецької війни в Тучині проживало приблизно 2600 євреїв. Після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року багато місцевих євреїв втекли з міста вглиб Радянського Союзу. У 1941 році кількість євреїв у Тучині зросла приблизно до 3000, коли тут знайшли тимчасовий притулок біженці із західної Польщі.

Частини німецької 6-ї армії зайняли Тучин 6 липня 1941 р.

Водохрещення в Тучині, 6 січня 1936 року.⁵⁴¹

⁵³⁹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року: в 2 т. Т. 2. Вінніпег, 1986. – С.472-473. – 578с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁵⁴⁰ Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19290410347>

⁵⁴¹ URL: <https://kresy.org.pl/10771292,foto.html?idEntity=10776193>

Кібуц «Халуц» біля будинку Фріди Клейман. Тучин, 1933 рік.⁵⁴²

Єврейська громада⁵⁴³

У 1847 році в Тучині проживало 1180 євреїв, у 1897 р. - 2535 (67,5%), 1921 р. - 2159 євреїв (73%), у 1941 – бл. 3000 євреїв (включаючи біженців).

Євреї почали селитися в Тучині в першій половині XVII століття.

У 1913 році євреям належали всі 3 аптечні склади, всі 4 лісові склади, всі 3 шкіряні фабрики, всі 5 суконних фабрик, фотографічна майстерня, 1 із 3 шинків, усі 78 крамниць (в т. ч. 43 бакалійних, 9 мануфактурних, 9 пекарень). Єврейка Фріда Бат орендувала млин. Євреї були і лікарями, і акушерками, також єврей був завідувачем єдиної аптеки.

Діяли синагога, єврейський будинок престарілих і єврейське кредитне товариство.

У міжвоєнний період багато місцевих євреїв заробляли на життя торгівлею та ремеслами, переважно швейною промисловістю. У Тучині діяли сіоністські організації разом зі своїми молодіжними рухами (HeHalutz, Hashomer Hatzair, Gordonia, Veitar), а також Бунд і комуністи. У місті були івритомовна початкова школа та дитячий садок Тарбут, а також Талмуд-Тора та єшива.

Частини німецької 6-ї армії зайняли Тучин 6 липня 1941 р. У липні та серпні 1941 р. місто перебувало у віданні німецької військової комендатури (Ortskommandantur). 1 вересня 1941 року територія навколо Тучина була передана німецькій цивільній адміністрації. Тучин став центром району Тучин у

⁵⁴² URL: <https://jewishgen.org/yizkor/Tuchin/tuc069.html>

⁵⁴³ Тучин Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том. 15. Проклятие — Сарагосси (1912) – С.68. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913_ocr.pdf; TUCZYN Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1485-1486. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

Gebiet Rowno. Гебітскомісаром був регіерунгсрат Вернер Беер.⁵⁴⁴ Німецька жандармерія мала відділення у Тучині, якому підпорядковувалася місцева українська поліція. У перші дні німецької окупації відбулися погроми у яких близько 60 або 70 євреїв було вбито, а багато будинків пограбовано. Наступного дня айнзатцкоманда поліції безпеки (Sipo) і служби безпеки (SD), заарештувала та розстріляла 20 євреїв і 5 українців як радянських активістів і комуністів.⁵⁴⁵

Тучин, євреї під конвоєм німецьких солдатів.⁵⁴⁶

Інші антиєврейські заходи, які відбулися влітку та восени 1941 року, включали призначення Єврейської ради (юденрат), головою якого став Гетцель Шварцман вимогу, щоб євреї носили на одязі нарукавні пов'язки із зіркою Давида (пізніше жовта нашивка), призов євреїв на примусові роботи та обмеження євреїв у межах міста. Німці конфіскували у євреїв цінні речі та худобу, що призвело до нестачі продовольства.

«Одразу після створення юденрату голову Гетцеля Шварцмана (мій батько) запросили до жандармерії. Там його чекали німці з Рівного та українські жандарми і вимагали від нього «контрибуції». Вони вимагали від нього принести коштовності, золото, срібло та валюту. Крім того, вони ввели подушний податок [на єврейське населення] у німецьких марках. Німці наказали батькові до вечора наступного дня принести «контрибуцію». Пригадую, що тоді в

⁵⁴⁴ BA- BL, BDC, SSO 2432, Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942.

⁵⁴⁵ Shmuel Spector, *The Holocaust of the Volhynian Jews, 1941– 1944* (Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990), pp. 64, 67; АҮІН, 301/397. According to materials of the ChGK, 72 Jews were killed; see GARF, 7021- 71- 68, p. 4

⁵⁴⁶ Archiwum TSKŻ. URL: <https://historia.rp.pl/historia/art40118501-kto-mordowal-zydow-w-miejscowosci-tuczyn>

юденраті ми цілу ніч працювали, щоб упорядкувати списки. Багато євреїв прибуло до Тучина як біженці з міст і містечок того краю, де вже були «акції»: з Костополя, Межиріча, Рівного та ін. Були в Тучині також біженці з Польщі, які вже втекли від німців у 1939 році. Ці євреї перебували в Тучині нелегально і їх потрібно було охороняти від чужих очей. Єврейського біженця, якого спіймали, повертали до його міста, і було очевидно, що йому загрожує смерть. Звичайно, мій батько наказав нам не вносити імена біженців до списків, а також імена євреїв, які не мають дозволу на роботу (Arbeitskarte)». ⁵⁴⁷

До кінця літа 1942 року євреї Тучина жили у формі відкритого гетто. Герман Вайцман згадував: «Гетто було відкритим. Ви могли заходити і виходити. Ми фактично переїхали в гетто, але у нас були перепустки на фабрику, де ми жили половину часу. Це було не так, як в гетто, які оточувала поліція». ⁵⁴⁸ Очевидно, за допомогою хабарів юденрату вдалося відкласти створення формального гетто до початку вересня 1942 р.

Напередодні свята Йом Кіпур, 20 вересня 1942 року, в Тучині було створено гетто. Воно складався з близько 50 невеликих будинків на вулиці Васкадавській. В'язні страждали від голоду та сильної перенаселеності. Житлові умови були дуже тісними, багатьом людям доводилося спати на підлозі. Приблизно в той самий час усі євреї з околиць (включно з містом Гориньград) також були зосереджені там, збільшивши населення гетто приблизно до 3000 осіб.

24 вересня 1942 р. відділ СД з Рівного, який прибув до міста, за сприяння німецької жандармерії та української допоміжної поліції розпочав ліквідацію Тучинського гетто. Організований опір з боку в'язнів дозволив 2000 євреям (у тому числі багатьом жінкам і дітям) втекти до прилеглих лісів.

Кілька сотень євреїв, які залишилися в гетто, були вбиті там і поховані за містом, у Котовському гаю, по дорозі з Тучина до села Річиця. Невдовзі німці та українські поліцаї розпочали полювання на євреїв, які втекли. Протягом трьох днів близько половини з них було знову захоплено, і більшість з них були вбиті на тому ж місці. Згідно зі свідченнями, інших полонених євреїв вбивали на околиці села Пустомити та в міському парку. Після завершення повстання 26 вересня два лідери юденрату, Гетсель Шварцман і Меїр Гіммельфарб, здалися німцям, назвавши себе «ватажками» повстання. Вони були страчені і поховані на єврейському кладовищі в Тучині.

У наступний період кілька сотень єврейських втікачів, головним чином жінок і дітей, повернулися до гетто, знайшовши життя в лісі надто важким і довірившись обіцянкам ландвірта (вищого німецького чиновника Тучина), який запевнив їх, що вони не постраждають. Ці репатріанти були вбиті на єврейському кладовищі та в міському парку через декілька днів

Так, восени 1942 року на єврейському кладовищі було вбито 753 євреї. Ще 300 євреїв розстріляли в центральному міському парку.

⁵⁴⁷ Miriam Shvartzman–Kouts The “Judenrat” in Tuchyn Tuczyn-Kripa, Wolyn; In Memory of the Jewish Community (Tuchin, Ukraine). – Pages 273/274. URL: <https://jewishgen.org/yizkor/Tuchin/Tuchin.html#2>

⁵⁴⁸USHMM, RG- 50.030*0243, Oral history interview with Herman Wajcman. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504727>

Радянські архіви

«Комісія встановила, що за перші дні липня 1941 року було закатовано і розстріляно 25 осіб. Серед жертв було 5 українців, яких звинувачували як радянських активістів, і 20 євреїв. Усіх загиблих закопали й поховали на городі за шкірзаводом. Понад 72 мешканці єврейської національності були катовані та побиті палицями, прибитими цвяхами. Їх поховали на єврейському кладовищі.

Восени 1942 року німецькі злочинці створили гетто в місті Тучин, куди було зібрано все єврейське населення району. Вона налічувала близько 3800 в'язнів, які загинули внаслідок знущань або були розстріляні. Їх поховали на лівій стороні Тучин-Речицького яру».⁵⁴⁹

Микола Д., 1928 р.н., згадував: *«Комендант Ріхтер просто сидів на краю ями. Він дуже добре бачив євреїв, які вишикувалися в ямі, і міг без труднощів по них стріляти, тому що був недалеко. Мій батько був поруч. Йому довелося дочекатися кінця стрілянини, щоб засипати яму. Він почув, як євреї запитали, як їм лягти, а поліцаї відповіли: «Лицями вниз».* (Свідчення №1387, опитування в Тучині 31

березня 2012 р.).⁵⁵⁰

Жива пам'ять

*«Ми хочемо згадати і оплакувати наше маленьке містечко Тучин Рівненського району Західної України біля річки Горинь. Він був знищений і майже повністю спалений, а його єврейські жителі були винищені, убиті і заживо поховані нацистами під час великого Голокосту 5702 і 5703 років (1942-43). Було місто Тучин, але його вже не існує. Для нас це було дороге, там ми народилися, вчилися і провели дитинство. Ще вчора ти належав до великої родини батька й матері, братів і сестер, родичів і друзів, а тепер ти сам, як вівця в полі без пастуха. Іноді ви стоїте і запитуєте себе: чи це правда? Невже все це було в прогресивному світі ХХ століття?!... Двадцять років минуло від великої трагедії в Європі, яка охопила й наше маленьке містечко Тучин. Проти нашої волі ми повинні визнати, що така ситуація. Тучин для нас уже не існує, але поки залишилося мало тих, хто дивом врятувався, ми продовжуємо жити незабутньою історією нашого рідного міста Тучина. Наші спогади залишаться глибоко в наших серцях і ми збережемо їх назавжди».*⁵⁵¹

⁵⁴⁹ Акт складено Державною надзвичайною комісією від 29 листопада 1944 р.; RG 22.002M. Фонд 7021, Опис 71, Діло 68]. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/tuchyn-tuczyn-tutschin-rivne-ukraine.306>

⁵⁵⁰ Execution of Jews from Horynhrad I and Tuchyn. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/tuchyn-tuczyn-tuczyn-tutschin-rivne-ukraine.306>

⁵⁵¹ Yitzchak Gilberg Mix memories Tuczyn-Kripa, Wolyn; In Memory of the Jewish Community (Tuchin, Ukraine). – Pages 73/74. URL: <https://jewishgen.org/yizkor/Tuchin/tuc069.html>

Радянські звіти з Тучина...Після визволення військами Червоної Армії району [Тучина] від німецько-фашистських окупантів Комітет [ЧГК] провів дослідження та ексгумацію [масових] поховань розстріляних, спалених і замучених мирних жителів району Тучина (GARF, МОСКВА R-7021-71-68 копія YVA M.33 / JM/19976).⁵⁵²

Районная чрезвычайная комиссия по установлению и расследованию совершенных злодеяний немецко-фашистскими захватчиками за период оккупации с 28/VI-1941 года по 16/I-1944 года по Тучинскому району Ровенской области УССР, в составе председателя комиссии тов. КУЗНЕЦОВА Петра Николаевича, членов комиссии т.т. СОЛОВЬЕВА Филипп Яковлевича, ПАНОВА П.И., ЕЛЬЧИШЕВА А.Д., БЕЛОГУРОВА А.А., КАЛИЧЕНКО Петр Алексеевич, ВИННИЧУК З.Е. и врач МАЛИКОВА М.В.

После освобождения района войсками Красной Армии от немецко-фашистских оккупантов, комиссия произвела расследование и раскопки могил расстреляных, сожженных и зверски замученных граждан Тучинского района при чем установлено:

Могила -1. 28-го июня 1941 года расстреляны руководители советских учреждений в количестве 4-х человек на территории усадьбы пожарного команды.

Могила -2. На территории кожзавода где похоронено 25 человек.

Могила -3. размером в 70 метров длины, 8 метров ширины, два метра глубины, в северной части Тучина по дороге на Речицу, по левой стороне в яру Котовского, в 1942 году 23-го октября было расстреляно 4101 человек исключительно еврейского населения.

Могила -4. На окопцах возле еврейского кладбища расстреляно

Могила -5. еврейского населения в количестве 753 человека.

Могила -6. Возле еврейского кладбища живьем зарыто 72 человека советского актива, в том числе 45 коммунистов.

Могила -7. Находится в парке м.Тучина, где похоронено расстрелянных 318 человек.

Могила -8. В селе Пустомыты Тучинского района, в сентябре месяце 1943 года немецкими захватчиками все население

Могила -9. этого села было согнано в помещение маслозавода.

Старики, которые не могли идти, были подвезены подводами, после чего были разделены мужчины в один сарай, а женщины и дети в другой сарай, после того закрыл двери, начали убивать людей с автоматов, затем обложив соломой подожгли здания. Масса людей в сарае оставалась еще в живых, не все были расстреляны и во время горения были слышны отчаянные крики и вопли. Там погибло 361 человек.

Могила -10. В парке Шубковского совхоза было уничтожено 201 человек, из них расстреляно 148 человек, повешен 1 человек и замученных пытками и шк истязаниями 52 человека и 207 человек расстреляно в различных местах района, а всего по Тучинскому району за время оккупации было уничтожено расстреляно и замучено советских граждан, стариков, женщин и детей в количестве 5970 человек.

Из показаний свидетелей - жуткая картина была, когда гнали на расстрел людей, как будто это были не люди, а стада баранов. Люди плакали, кричали, их били прикладами, тащили за руки и волосы по земле, они вставали и шли дальше, им даже и плакать не давали во время такого кровавого шествия. Были слышны крики: "За нас отомстят, наша кровь даром не прольется, еще вернется советская власть и рассчитается за все наши злодеяния и кровавые расправы".

Когда их привели на место кровавой расправы был дан приказ раздеться всем до нага. Гольные люди сами входили в яму по несколько человек, становились в шеренгу и там их расстреливали, затем в эту же яму входило опять несколько других человек, сами укладывались на трубы своих родных и знакомых и немцы опять пускали

Пам'ятник споруджено на місці, де було тучинське гетто.⁵⁵³

Місце розстрілу близько 1000 євреїв у Тучині.⁵⁵⁴

⁵⁵³ Розстріл євреїв Гориньграда та Тучина. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/tuchyn-tuczyn-tuczyn-tutschin-rivne-ukraine.306>

⁵⁵⁴ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/tuchyn-tuczyn-tuczyn-tutschin-rivne-ukraine.306>

	ЗМІСТ	Сторінка
	Передмова	2
1	Рівне	3
2	Антонівка	13
3	Бережниця	16
4	Березне	18
5	Боремель	27
6	Варковичі	31
7	Великі Межирічі	35
8	Верба	39
9	Висоцьк	42
10	Володимирець	50
11	Глинки	54
12	Гориньград Перший	56
13	Гоща	58
14	Демидівка	62
15	Деражне	66
16	Дубровиця	70
17	Дубно	80
18	Здолбунів	88
19	Залужжя	101
20	Зарічне	103
21	Клевань	105
22	Клесів	111
23	Козин	116
24	Корець	124
25	Костопіль	132
26	Крупець	138
27	Лютинськ	140
28	Мале Седлище	142
29	Мізоч	144
30	Млинів	154
31	Мочулки	161
32	Нобель	162
33	Озеряни	164
34	Олександрія	167
35	Олізарка	172
36	Осова	176
37	Острог	180
38	Острожець	195
39	Радивилів	203
40	Рафалівка	210
41	Рокитне	216
42	Сарни	232
43	Серники	237
44	Соснове	242
45	Степань	250
46	Томашгород	256
47	Торговиця	259
48	Тучин	263